

कुलुड भाषाको व्याकरण

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा विद्यावारिधि
उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधार्थी

रीना राई

नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

सेप्टेम्बर २०२१

कुलुड भाषाको व्याकरण

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा विद्यावारिधि
उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधनिर्देशक

डा समर सिन्हा
सहायक प्राध्यापक
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

रीना राई
प सं 16/Ph.D/NEP/03
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

सेप्टेम्बर २०२१

भावहरणको प्रमाण पत्र

नेपाली विभाग
Department of Nepali

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नेक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

PLAGIARISM TEST CERTIFICATE

This is to certify that plagiarism check has been carried out for the following PhD thesis with the help of **URKUND SOFTWARE** and the result is 9% tolerance rate, within the permissible limit as per the norms of the Sikkim University.

“कुलुङ भाषाको व्याकरण”

kuluṅa bhāṣāko vyākaraṇa

“Kulung Bhashako Vyakran”

Submitted by **Ms. Reena Rai** under the supervision of **Dr. Samar Sinha**, Department of Nepali, Sikkim University.

Reena Rai

Signature of the Candidate

Dr. Samar Sinha
Assistant Professor
Department of Nepali
Sikkim University
Gangtok

SUPERVISOR
Department of Nepali
Sikkim University

Dr. Shri Ram
Librarian
Central Library
Sikkim University

पुस्तकालयाध्यक्ष
Librarian
केन्द्रीय पुस्तकालय Central Library
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University

6th Mile, Samdur, Tadong -737102, Gangtok, Sikkim, India
website : www.cus.ac.in

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषाको आधारमा तयार गरिएको "कुलुङ भाषाको व्याकरण" शीर्षक प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मेरो नितान्त मौलिक कार्य हो। यो शोधकार्य मैले शोध निर्देशक डा समर सिन्हाको कुशल निर्देशनमा रहेर पुरा गरेकी हुँ। यस शोधकार्यका निम्ति प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई आधिकारिक तथा प्राज्ञिक प्रयोग गरेकी छु। यस शोधप्रबन्धको कुनै खेसा वा अङ्गलाई मैले अन्य कुनै प्रयोजन वा उपाधिका लागि आजसम्म प्रयोग गरेकी छुइनँ। मेरो यो प्रतिबद्धता पूर्णरूपले सत्यमा आधारित छ। यदि यस प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण पाइए त्यसको जिम्मेवार म स्वयम् हुनेछु।

शोधार्थी

रीना राई

प सं 16/Ph.D/NEP/03

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्घाय

सिक्किम विश्वविद्यालय

नेपाली विभाग
Department of Nepali

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

शोध निर्देशकको अग्रसारण

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय विद्यावारिधिका शोधार्थी रीना राई, पञ्जिकृत सङ्ख्या 16/Ph.D/NEP/03 -ले "कुलुङ भाषाको व्याकरण" शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको शोधप्रबन्ध यिनको मौलिक शोधकार्यको परिणाम हो जो मेरो निर्देशनमा रही परिश्रमपूर्वक तयार पारेकी हुन्। यस शोधकार्यको लेखन क्रममा यिनले शोधविधि तथा सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीको यथोचित पालन गर्दै आफू लगनशील रही निर्धारित समयावधिभित्र तयार पार्न सक्षम भएकी हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्दछु। यस शोधप्रबन्धको उचित मुल्याङ्कनका निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालयको सम्बन्धित निकाय समझ अग्रसारित गर्दछु।

शोध निर्देशक

SUPERVISOR

Department of Nepali

डा समर सिन्हा Sikkim University

सहायक प्रध्यापक

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

कृतज्ञता-ज्ञापन

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधिको विषय “कुलुङ भाषाको व्याकरण” १७ मे २०१७ -मा पञ्जीकृत भएदेखि यता चार वर्षको अवधिमा तयार गरिसकेको शोधप्रबन्धमा मेरो आफ्नो सक्दोको प्रयास वा शोधले मात्र होइन यसमा मसँग सम्बन्धित असम्बन्धित धेरै सहयोगीहरूको पहलले मात्र सम्भव भएको हो।

मेरो प्रत्येक कार्यमा साथ दिनु हुने मेरी दिदी अम्बिका राईप्रति सदैव आदर र कृतज्ञ छु। आज विद्यावारिधिसम्मको यात्रामा पुगनु उहाँको सहयोगले हो। उहाँ जस्तो दिदी सबैको होस् भन्ने मेरो जीवनको उदाहरण हो। मेरी आमा धनमाया राई र पापा गंगाराम राईलाई त कृतज्ञता दिएर सकिन्न। उहाँहरू “भुईँ किलास” पढेका हुन् भन्नु हुन्छ तर सोचमा भने गार्गी भन्न मिल्छ। मेरो मामा र पापाको उच्च सोचले आज मलाई यहाँसम्म ल्याएका हुन्। मेरा फोपा (बाजे) -हरू स्व चन्द्रमान राई र स्व धनबहादुर राईप्रति सम्झना र कृतज्ञता अर्पण गर्दछु। मेरी दिदी स्व रेखा राईलाई पनि सम्झना गर्दछु। मलाई सधैं सबै प्रकारको क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरो परिवार मेनुका राई (माहिली दिदी), भक्तबहादुर राई (काका), शेरबहादुर राई (काका), हेमा राई (काकी), दिपेस राई (भाइ), देवन राई (भाइ), दीपिका राई (बहिनी), बिबस राई (भाइ), विनीता राई (बुहारी), अर्जुन राई (भेना), रबिन राई (छोरा), रेबिका राई (छोरी), दिछेन शेर्पा (छोरी), रमेश राई (दाजु) आदि सबैलाई आभार व्यक्त गर्दछु। मेरो दाजु सरह भेना विमल राईप्रति पनि सधैं आभारी रहने छु।

सन् २०११ -देखि आजसम्मको कुलुङ भाषाको अध्ययन यात्रामा मलाई डोहोऱ्याउनु हुने मेरो शैक्षिक क्षेत्रको अभिभावक डा समर सिन्हाप्रति सधैं ऋणी रहने

छु। उहाँको पहलमा आज सिक्किमका स्थानीय भाषाहरू लगायत कुलुङ भाषाको दस्तावेजीकरण कार्य सम्भव हुन सकेको छ। उहाँले समुदायप्रति गरेको योगदानका निमित्त म आफ्नो व्यक्तिगततर्फबाट कृतज्ञता प्रकट गर्दछु। उहाँको बाबा अति आदरणीय गुरुवर डा गोकुल सिन्हा लगायत सपरिवारलाई कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

मेरो शोधको प्रगतिबारे सधैं चासो राख्नु हुने साथै प्रोत्साहित गर्नु हुने आदरणीय गुरु डा देवचन्द्र सुब्बाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। मेरो विषयप्रति प्रोत्साहन गर्नु हुने अति आदरणीय गुरुमा प्रा कविता लामाप्रति आभार प्रकट गर्दछु। हामी शोधार्थीहरूलाई विभागमा सधैं सही निर्देशन गर्नु हुने र शोधको अनुशासन सिकाउनु हुने अति आदरणीय गुरुमा प्रा पुष्प शर्माप्रति आभारी छु। नजानिएका विषयमा प्रश्न राख्दा सधैं उत्तरका निमित्त वा सुझाउका लागि सहयोग पुऱ्याउनु हुने अति आदरणीय गुरु बलराम पाण्डेलाई हृदयबाट धन्यवाद टक्राउँदछु। कुलुङ भाषा सम्बन्धित ज्ञान भएका कुरालाई सुझाउ स्वरूप दिनु हुने अति आदरणीय गुरुमा डा अरुणा राईप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

आफ्नो व्यस्ततालाई पर सारेर एमफिलदेखि यहाँसम्म भाषा संशोधन कार्यमा पूर्ण रूपले सहयोग पुऱ्याउनु हुने अति आदरणीय दाजु डा सुमन राईप्रति मुरी-मुरी आभार प्रकट गर्दछु। कोविड-१९ -को सङ्क्रमणमा पनि उहाँले संशोधन कार्यका निमित्त कहिले मनाही गर्नु भएन, बरू शोधको पूर्व-प्रस्तुति कहिले छ भनेर त्यो आधारमा खटी दिनु भयो, दाजुप्रति सदैव आभारी रहने छु।

डिक्चु स्कूलमा शिक्षिकाको कार्य गर्दा चिनेकी गुरुमा बुद्धमति सुब्बालाई आन्तरिक हृदयबाट धन्यवाद दिँदछु। मेरो एक फोन कलमा उहाँ कहाँ बसेर जूममा भाषिक सर्वेक्षण गर्नु भनेर मलाई बोलाउनु भयो। उहाँ र उहाँको श्रीमान अति आदरणीय

रोहित राईले मलाई परिवार सरह जूमको भाषिक सर्वेक्षणमा सघाउ पुऱ्याउनु भएकाले उहाँप्रति म ऀृणी रहने छु। साथै उहाँको सरिवारलाई पनि एक मुष्ठमा धन्यवाद दिदँछु। जूमदेखि सङ्गनाथसम्मको भाषिक सर्वेक्षणमा प्रत्येक कदममा साथ दिने मेरी बहिनी वा साथी हेमलता राईले मप्रति लगाएको गुन व्यक्त गरेर सकिन्न। यसरी नै जूमकी मेरी प्यारी बहिनी तबिना राईले पनि मलाई उति कै सहयोग गरेकी छिन्। हेमलता र तबिना लगायत सपरिवारप्रति सधैं आभारी रहने छु।

आफ्नो घरमा बास दिई चुङ्थाडको भाषिक सर्वेक्षणमा पूर्णतः सहयोग गर्ने मेरी घनिष्ठ साथी निर्मला राई अनि सपरिवारप्रति धन्यवाद टक्राउँदछु।

मेरा शोध यात्रीहरू भनेको कुलुड भाषी वा वक्ताहरू हुन् साथै अमूल्य सम्पत्ति पनि। मैले तथ्याङ्क सङ्कलनको प्रारम्भ मेरो फोपा (बाजे) धनबहादुर राईबाट गरेकी हुँ। आज उहाँ हामी माझ नरहे तापनि उहाँले दिनु भएको ज्ञान सधैं रहने छ। मेरो ठूलो फोपा धनबहादुर राईले सानै छर्दाँदेखि कुलुड भाषा सिकाउने प्रयास गरेकाले र केही शब्द स्मरणमा रहेको हुँदा यसले शोधमा सघाउ पुगेको छ। यसरी नै आसाम लिङ्गजे निवासी फोपा पञ्चवीर राई, पुसाईँ (फुपा) नन्दुराम राई, देप्दे (बढा) दुधसम्शेर राई, फोपा नन्दुराम राई, आदिलाई एक मुस्थमा कृतज्ञता प्रकट गर्दछु। फोनमार्फत् जुनै समयमा पनि कुलुड भाषाको तथ्याङ्क दिन तत्पर रहने मेरा आदरणीय फोपा अम्बीरमान राईप्रति ऀृणी रहने छु। कुलुड भाषा र संस्कारसम्बन्धी प्रत्येक कार्यमा निम्ताउनु हुने मेरी मुमा भानु माया राईप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु। जूम क्षेत्रका मेरा अति आदरणीय कुलुड वक्ता फोपा चन्द्रबहादुर राई, मुमा (बोजु) हर्कामाया राई, फोपा शेरबहादुर राई, मुमा बममाया राई, फोपा आइकुमार राई, नाना (दिदी) दिवकुमारी राई, बबो (काका) सुकराम राई, नाना नरमती राई, सर टी बी राई, फोपा मकरधोज राई, नाना माया राई, दलकुमार राई आदि सबै सबैमा मरी-मरी कृतज्ञता प्रकट गर्दछु। यसरी

नै सङ्गनाथ, दक्षिण सिक्किमका मेरा आदरणीय कुलुड वक्ता नाना बिम्ला राई, बोबो धुरबमान राई, बोबो गजीतराम राई, बोबो लीलाराम राई, नाना मानु राई, नेछो (भाइ) गगन राई, बोबो डिकमान राई, नीनी (फुपू) सन्तुमाया राई, मुमा फुर्बा शेर्पा, बोबो रामबहादुर राई, बोबो कमलराज राई अनि कतिपय मेरो स्मरणबाट छुटेका सम्पूर्ण कुलुड वक्ताहरूप्रति एक मुस्थमा आभार व्यक्त गर्दछु। चुडथाड, उत्तर सिक्किमका आदरणीय कुलुड वक्ता नाना कुमारी राईप्रति पनि आभारी रहने छु। आफै हुकेकी गाँउ आसाम लिङ्गजेकाबाट धेरै माया र सहयोग पाएकाले शोधकार्यमा थप ऊर्जा पुऱ्याएको छ। कतिपय तथ्याङ्क पुष्टि गर्नका निम्ति नेपालबाट पनि सहयोग पाएकी छु। महाकुलुड निवासी स्नेह नेछो ज्ञानमाया राई अनि बुम (साथी) के डी राईप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। यहाँहरूलाई पनि फोनमार्फत् धेरै सताएँ, यसका निम्ति क्षमा प्राप्ति छु।

मलाई कुलुड भाषाको शोधकार्यमा अग्रसर गराउनु हुने अखिल किरात राई कुलुड-सोताड सङ्घ, सिक्किमका सङ्स्थापकमा रहेका सदस्यगण बोबो डा बी बी राई, मुमा प्रभावती राई, फोपा जे बी राई, बोबो भाग्यकुमार राई, फोपा नकुलदास राई, बोबो इन्द्रबहादुर राई, निनी (फुपू) मिना राई, फोपा असोक कुमार राई, मुमा बिमला राई, फोपा कर्नमान राई, बोबो सैलेस राई, फोपा ए पी राई, बुबु दिपेन राई, फोपा रनबीर राई, फोपा सुरेश राई, फोपा सन्तोष राई, बोबो दिपक राई, बुबु दिपक राई, बुबु सन्दीप राई, बुबु अर्जुन राई, नाना विनिता राई आदि संस्थासित सम्बन्धित सबै-सबैमा आभार व्यक्त गर्दछु।

शोध गर्ने क्रममा भाषामा अध्ययनरत् वा भाषाविदबाट धेरै सहयोग पाएकी छु। भोट-बर्मेली भाषाका भाषाविद् जर्ज वेन ड्रीम, खडिया भाषाविद् पिटरसन, बान्तवा भाषाविद् नोवलकिशोर राई, दुमीका भाषाविद् नेत्रमणि राई, कोयु भाषाविद् तारामणि राई, कुलुडमा निपुण चहकमणि राई, राई संस्कृतिमा रुचि राख्नु हुने बलराम राई, कुलुड भाषामा

निरन्तर कार्यरत् भुपध्वज थोमरोस् आदिप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। यसरी नै डा भीमनारायण रेग्मी, डा गोकुल सिन्हा अनि डा भीम गौतमप्रति पनि आभारी छु। मेरो शोधको विषयसम्बन्धी उपयुक्त पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिनु हुने तारामणि दाइ, नेत्रमणि सर, चहकमनि सर अनि भीमनारायण रेग्मी सरप्रति सदेव कृतज्ञ रहने छु।

मलाई शोध गर्दा आर्थिक सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्माननीय सिक्किमका भूतपूर्व मुख्यमन्त्री डा पवनकुमार चामलिङ, वर्तमान सम्माननीय सिक्किमका मुख्यमन्त्री प्रेमसिंह तामाङ, अति आदरणीय भूतपूर्व एमएलए बेकबहादुर राई लयायत सपरिवार, भूतपूर्व मन्त्री निम्कित लेप्चा, आदरणीय दिदी कविता सुब्बा आदिप्रति सधैं ऋणी रहने छु।

जीवनको प्रत्येक कार्यमा साथीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ। साथीहरू ऊर्जाको प्रतीक हो। मेरा प्रत्येक कार्यमा प्रोत्साहित गराउने मेरा प्यारीहरू देविका राई र मार्था राई जस्ता साथी भएकोमा आफूलाई धन्य महसुस गर्दछु। शोधको कार्य गर्दा म विरामी हुँदा मलाई स्याहार-सुसार गर्नेमध्ये मेरी मनकारी साथी गंगा तामाङको गुण मेरो स्मरणमा सधैं रहने छ। यसरी नै मलाई सधैं शोधकार्यका निम्ति सहयोग गर्नु हुने प्यारो साथी सङ्गिता राई, बुबु किशोर राई र बुबु मदन राईलाई मुरी-मुरी कृतज्ञ गर्दछु। म लगातार शोधकार्यमा लागि पर्दा मलाई खानपिन याद गरी दिने मेरी प्यारी बहिनीहरू सञ्जिला राई, दीपिका राई, सङ्गिता राई र मनितालाई पनि धन्यवाद दिदँछु। शोध लेखनको तकनिकी क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याउने मेरो सहपाठी निर्मल निरौलालाई आन्तरिक हृदयबाट धन्यवाद दिदँछु। धेरै क्षेत्रमा सहयोग गर्ने भाइ विष्णुलाल भूजेललाई पनि धन्यवाद दिदँछु। मेरो स्नेह भाइहरू गगन राई, सत्य राई, नवराज छेत्री, भीम शर्मा अनि प्यारी बहिनीहरू सिर्जना छेत्री, मनिता रसाइली आदिलाई पनि धन्यवाद दिदँछु। यसरी नै नेपाली विभागका सम्पूर्ण साथीहरू लगायत दिदी-दाजु, बहिनी-भाइ र अशिक्षण क्षेत्रमा रहेका कार्यरत् बहिनी-दिदीप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु।

ध्वनि विश्लेषणको तकनिकी क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने अति आदरणीय डा मेराब्बा तकलेवन र स्नेह साथी पवित्र क्षेत्रलाई हृदयवाट कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। पेपर प्रिन्टमा सहयोग गर्ने साथी विशाल राईप्रति पनि आभारी छु। मानचित्र प्लटिङका निम्ति सघाउ पुऱ्याउने आदरणीय दाजु रूपेश राईप्रति धन्यवादी छु। व्याकरणसम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारहरूलाई बुझ्नमा सहयोग गर्ने साथी ज्योति शर्मालाई पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। यसरी नै लुसप्रायः केन्द्र, सिक्किम विश्वविद्यालयका सम्पूर्ण टोलीलाई कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, टिबेटोलोजी पुस्तकालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको पुस्तकालय, निर्माण प्रकाशन (गान्तोक), साझा प्रकाशन (नेपाल) आदिप्रति धन्यवादी रहने छु। विशेष निर्माण प्रकाशनले हामी विद्यार्थीहरूप्रति धेरैभन्दा धेरै पुस्तक निःशुल्कमा उपलब्ध गराएको छ। यसका निम्ति भूतपूर्व सिक्किम सरकार अनि पुस्तकालय लगायत प्रकाशक अध्यक्षप्रति ऋणी रहने छु।

रीना राई

सङ्केताक्षरसूची

1	first person
2	second person
3	third person
A	agent-like argument of canonical transitive verb
ABL	ablative
ABS	absolutive
ACC	accusative
ADJ	adjective
AFF	affirmative particle
ADV	adverb(ial)
AGR	agreement
ALL	allative
AP	active participle
AUX	auxiliary
BEN	benefactive
CAUS	causative
CLF	classifier
CM	compound verb marker
COM	comitative
COMP	complementizer
COMPL	completive
COND	conditional
CONT	continuous
CONJ	conjunctive
COP	copula
CTR	contrastive particle
CVB	converb
DAT	dative
DECL	declarative
DEF	definite
DEM	demonstrative
DET	determiner
DIM	diminutive particle
DIST	distal
DOWN	downward auxiliary
DP	determiner phrase
DU	dual
DUR	durative
E	east
ed.	editor
eds.	editors
edn	edition
EMO	emotion particle

EMP	emphatic particle
ERG	ergative
EXCL	exclusive
EXTNR	extender
F	feminine
FOC	focus
FUT	future
GEN	genitive
GENR	general
HON	honorific
IMP	imperative
INCL	inclusive
IND	indicative
INDF	indefinite
INF	infinitive
INS	instrumental
INTR	intransitive
IPFV	imperfective
IRR	irrealis
K	kulung
LEV	level
LOC	locative
M	Mahakulung
M	masculine
N	north
N	non (e.g. NSG nonsingular, NPST nonpast, N1SG non-first person singular)
NEG	negation, negative
NMLZ	nominalizer/nominalization
NOM	nominative
OBJ	object
OBL	oblique
OPT	optative
P	patient-like argument of canonical transitive verb
pf	prefixal slot
PASS	passive
PFV	perfective
PL	plural
POSS	possessive
PP	passive participle
PRED	predicative
PRF	perfect
PROG	progressive
PROH	prohibitive
PROX	proximal/proximate
PST	past
PTCP	participle
Q	question particle/marker

QUOT	quotative
RECP	reciprocal
REFL	reflexive
REL	relative
REP	reported speech particle
RES	resultative
S	south
S	single argument of canonical intransitive verb SBJ subject
SBJV	subjunctive
sf	suffixal slot
SG	singular
SUB	subordinating suffix
TEL	telic particle
TOP	topic
TR	transitive
UP	upward auxiliary
VOC	vocative
edn.	edition
ed.	editor
eds.	editors
2nd	second
V	verb
Σ	verb stem
~	allomorphic or alternative
∅	zero morph
()	option
[ ]	phonetic transcription
//	phonemic transcription
◊	allomorphic or morpheme
-	morpheme boundary
##	phonetic boundary
.	morphemic break
>/→	indicates the director of a transitive relationship
§	section

अनु	अनुवाद
असमा	असमावेशी
ए व	एकवचन
तृ पुर	तृतीय पुरुष
द्वि पु	द्वितीय पुरुष
द्वि व	द्विवचन
दो सं	दोस्रो संस्करण
प सं	पञ्जीकरण सङ्ख्या/पहिलो संस्करण
प्रा	प्राध्यापक

प्र पु
ब व
ते सं
डा
समा
सम्पा

प्रथम पुरुष
बहुवचन
तेस्रो संस्करण
डाक्टर
समावेशी
सम्पादक

तालिका सूची

- तालिका ३.१: कुलुड व्यञ्जन वर्णहरू
- तालिका ३.२: घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राण व्यञ्जन
- तालिका ३.३: व्यञ्जनहरूको वितरण
- तालिका ३.४: व्यञ्जनहरूको स्थानीय वितरण
- तालिका ३.५: पदमध्य स्पर्शी व्यञ्जन गुच्छहरू
- तालिका ३.६: पदमध्य नासिक्य व्यञ्जन गुच्छहरू
- तालिका ३.७: पदमध्य प्रकम्पित, सङ्घर्षी, पार्श्विक-अन्तःस्थ व्यञ्जन गुच्छहरू
- तालिका ३.८: द्विवर्ण गुच्छको स्थानीय वितरण
- तालिका ३.९: व्यञ्जन गुच्छहरूको पदमध्यमा वितरण
- तालिका ३.१०: तृवर्ण गुच्छको स्थानीय वितरण
- तालिका ३.११: एकस्वर
- तालिका ३.१२: एकस्वरहरूको वितरण
- तालिका ३.१३: एकस्वर वर्णका स्थानीय वितरण
- तालिका ३.१४: द्विस्वरका वितरण
- तालिका ३.१५: द्विस्वरका स्थानीय वितरण
- तालिका ३.१६: स्वर र व्यञ्जनहरूको विभेदक अभिलक्षण
- तालिका ४.१: जटिल सम्बन्धपरक नामका संरचना
- तालिका ४.२: कुलुड भाषाका सरल र जटिल परस्थानिक
- तालिका ४.३: प्रश्नार्थक सर्वनामको सूची
- तालिका ४.४: निजात्मक सर्वनामको सूची
- तालिका ४.५: पुरुषको सूची

- तालिका ४.६: वचन व्यवस्था
- तालिका ४.७: समावेशी र असमावेशीको सूचक
- तालिका ४.८: आदर व्यवस्था
- तालिका ४.९: कुलुङ भाषाको फाइफिचर व्यवस्था
- तालिका ४.१०: कुलुङ भाषाका काल सूचक
- तालिका ४.११: कुलुङ भाषाका कारक सूचक
- तालिका ४.१२: कुलुङमा प्रयुक्त कोटिकार व्यवस्था
- तालिका ४.१३: कुलुङमा प्रयुक्त नामवाचक कोटिकार
- तालिका ४.१४: प्रश्नार्थक सूचकहरू
- तालिका ४.१५: पूर्वसर्गहरू
- तालिका ४.१६: परसर्गहरू
- तालिका ४.१७: व्युत्पादन व्यवस्था
- तालिका ४.१८: आगन्तुक पदहरू
- तालिका ५.१: वाक्यका आधारभूत पदक्रम
- तालिका ५.२: नाम धातुसित हुने सर्गक्रम
- तालिका ५.३: सर्वनामसित हुने सर्गक्रम
- तालिका ५.४: कुलुङ क्रियात्मक सर्गक्रम
- तालिका ५.५: असमावेशी सूचक [±-ka] रहने स्थिति
- तालिका ५.६: तर्कपद सङ्केतीकरण विश्लेषणको आधार
- तालिका ५.७: प्रथम पुरुष एकवचन अकर्मक क्रिया
- तालिका ५.८: प्रथम पुरुष द्विवचन अकर्मक क्रिया
- तालिका ५.९: प्रथम पुरुष बहुवचन अकर्मक क्रिया
- तालिका ५.१०: द्वितीय पुरुष अकर्मक क्रिया

तालिका ५.११: तृतीय पुरुष अकर्मक क्रिया

तालिका ५.१२: अकर्मक क्रियारूपका सर्गहरू

तालिका ५.१३: सकर्मक करण भूत

तालिका ५.१४: सकर्मक करण अभूत

तालिका ५.१५: सकर्मक अकरण भूत

तालिका ५.१६: सकर्मक अकरण अभूत

चित्र र मानचित्र

मानचित्र १.१: भाषिक सर्वेक्षण गरिएका स्थानहरू

मानचित्र २.१: वल्लो, माझ र पल्लो किरात

मानचित्र २.२: स्थानगत र वंशगत आधारमा किरात बसेका स्थान

चित्र २.३: ब्रेडली (१९९७, २००१) -को भोट-बर्मेली भाषा (किराती भाषा)

स्केच मानचित्र २.४: कुलुङका विभाजित उपजनजाति कुलुङ्गे; पिल्मोङ्गे; नाम्लुङ्गे र सोताङ्गे

चित्र ३.१: वत्स्य स्पर्शी सङ्घर्षी अल्पप्राण ध्वनि /ts/ र महाप्राण /ts^h/ -को तरङ्ग

चित्र ३.२: पदादिमा भएको द्वयोष्ठ्य स्पर्शी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.३: पदादिमा भएको हनुमूलीय स्पर्शी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.४: पदादिमा भएको दन्त्य वा मूर्धन्य स्पर्शी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.५: पदादिमा भएको वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.६: आक्षरिक /m/ -को स्पेक्ट्रोलेख

रेखा चित्र ४.१: परस्थानिकको भेदको प्रारूप

विषयसूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
भावहरणको प्रमाण पत्र	
प्रतिबद्धता	
शोध निर्देशकको अग्रसारण	
कृतज्ञता ज्ञापन	
सङ्केताक्षरसूची	
तालिका	
चित्र र मानचित्र	
पहिलो अध्याय: शोधको परिचय	१-१०
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधको परिचय	
१.३ समस्याकथन	४
१.४ उद्देश्यकथन	
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा	४-६
१.६ शोधविधि	६-८
१.६.२ सामग्री सङ्कलन विधि	
१.६.३ सामग्री विश्लेषण विधि	
१.७ प्रयोजन	
१.८ औचित्य	
१.९ शोधको सीमा	९
१.१० शोधकार्यको अध्ययन सङ्गठन	१०

दोस्रो अध्याय: कुलुड जाति र भाषा परिचय	११-४८
२.१ पृष्ठभूमि	११-१८
२.२ हग्जनः एक स्तुति	१८-२२
२.३ सिक्किममा किरात भाषाको स्थिति	२२-२३
२.४ कुलुड जाति र भाषा	
२.४.१ भाषाको नाम	
२.४.२ कुलुड वक्ताहरूको सङ्ख्या	२३-२४
२.४.३ आनुवंशिक सम्बद्धता	२४-२६
२.४.४ उत्पत्ति	२६-२८
२.४.५ मुन्दुम र तीन ढुङ्गाको चुल्हा	२८-३२
२.४.६ संस्कार	३३
२.४.६.१ न्वारन	
२.४.६.२ विवाह	३३-३४
२.४.६.३ अन्त्येष्टि (मृत्यु संस्कार)	
२.४.७ संस्कृति	३४
२.४.७.१ आजीविका र व्यवसाय	३५-३६
२.४.७.२ चाड-पर्व	३६-३७
२.४.७.३ खानपिन	३७-३९
२.४.७.४ निषेधित खानपिन र वस्तुहरू	३९-४०
२.४.८ धर्म	४०-४१
२.४.९ जाति	४१
२.४.९.१ वंश र कुल (पाछा)	४१-४२
२.४.९.२ साइनोसम्बन्धी प्रथा	

२.४.९.३ विवाह प्रथा	४२-४३
२.४.१० भौगोलिक क्षेत्र	४३-४४
२.५ सामाजिक भाषिक परिवेश	
२.६ भाषिक समुदाय	
२.७ लिपि	४५
२.८ भाषा विलुप्तीकरण	४५-४७
२.९ निष्कर्ष	४८
तेस्रो अध्याय: कुलुङ ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञान	४९-८३
३.१ परिचय	४९
३.२ व्यञ्जन वर्ण	४९-५१
३.२.१ ध्वनिक विश्लेषण र व्यञ्जन वर्णहरूको लघुतम युग्म	
३.२.१.१ स्पर्शी	५१-५२
३.२.१.२ सङ्घर्षी	
३.२.१.३ स्पर्शी-सङ्घर्षी	५२-५३
३.२.१.४ नासिक्य	
३.२.१.५ प्रकम्पित	
३.२.१.६ अन्तःस्थ	५३-५४
३.२.१.७ पार्श्विक अन्तःस्थ	५४-५९
३.२.२ व्यञ्जन वर्णहरूको स्थानीय वितरण	५९-६१
३.२.३ व्यञ्जन वर्णका गुच्छ	६२-६८
३.३ स्वर वर्ण	६८-६९
३.३.१ एकस्वर वर्णको वितरण	६९-७०

३.३.१.१ केन्द्र द्विस्वर	७०
३.३.१.२ पञ्च द्विस्वर	७१
३.३.२ द्विस्वरको वितरण	७१-७२
३.४ विभेदक अभिलक्षण	७२-७३
३.५ अक्षर	७३-७८
३.६ रूपवर्ण प्रक्रिया	७८
३.६.१ समीकरण	
३.६.१.१ उच्चारण स्थानको आधारमा समीकरण	७८-७९
३.६.१.२ अतिव्यापनको आधार	७९-८०
३.६.२ व्यञ्जन अन्तर्निवेश	८०-८२
३.७ निष्कर्ष	८२-८३
चौथो अध्याय:रूपविज्ञान र शब्दनिर्माण पद्धति	८४-१७४
४.१ पदकोटि	८४-८५
४.१.१ शाब्दिक कोटि	८६
४.१.१.१ नाम	८६-९२
४.१.१.२ क्रिया	९२-९६
४.१.१.३ विशेषण	९६-९९
४.१.१.४ परस्थानिक	९९-१०६
४.२ अशाब्दिक कोटि	१०६
४.२.१ सर्वनाम	१०६-११३
४.२.२ फाइफिचर	११३
४.२.२.१ पुरुष	११३-११४

४.२.२.२ वचन	११५-११७
४.२.२.३ लिङ्ग	११७-१२०
४.२.२.४ समावेशिता	१२०-१२१
४.२.२.५ आदरार्थी	१२१-१२२
४.२.२.६ आयाम	१२२-१२४
४.२.३ काल	
४.२.३.१ भूतकाल	१२५-१२७
४.२.३.२ अभूतकाल	१२७-१३१
४.२.४ पक्ष	१३१-१३३
४.२.५ भाव	१३३-१३६
४.२.६ ध्रुवीयता	१३६-१३७
४.२.७ कारक र कारक सूचक	१३७-१३८
४.२.७.१ ऊर्जावत् कारक	१३८-१३९
४.२.७.२ निरपेक्ष कारक	
४.२.७.३ कर्ता कारक	१३९-१४०
४.२.७.४ सम्प्रदान कारक	
४.२.७.५ करण कारक	१४०-१४१
४.२.७.६ सम्बन्ध कारक	
४.२.७.७ सम्बोधन कारक	१४१-१४२
४.२.७.८ अधिकरण कारक	१४२-१४३
४.२.७.९ एकार्थी कारक	१४३-१४४
४.२.७.१० अपादान कारक	१४५-१४५
४.२.७.११ बहिरर्थी कारक	१४५-१४८

४.२.८ सहायक क्रिया	१४८-१४९
४.२.९ संयुक्त क्रिया	१४९
४.२.१० कृदन्त व्यवस्था	१५०-१५२
४.२.११ योजिका	१५२-१५४
४.२.१२ संयोजक	१५४-१५७
४.२.१३ कोटिकार	१५७-१५९
४.२.१४ निपात	१५९-१६१
४.२.१५ शीर्षक सूचक र आकर्षण सूचक	१६१-१६३
४.२.१६ अंशार्थी सर्ग	
४.२.१७ प्रश्नार्थक	१६४-१६५
४.३ तर्कपद संरचनाको विकल्पन	१६५-१६७
४.४ पदनिर्माण पद्धति	१६८-१७०
४.४.१ समास	१७०-१७१
४.४.२ द्विरुक्ति	१७१-१७२
४.४.३ आगन्तुक	१७२-१७३
४.५ निष्कर्ष	१७३-१७४
पाँचौँ अध्याय:वाक्यविज्ञान र वाक्य संरचना	१७५-१५८
५.१ पदक्रम	१७५-१८२
५.२ पदावलीका आन्तरिक संरचना	१८३
५.२.१ विशेषण पदावली	१८३-१८४
५.२.२ सङ्ख्यवाची पदावली	
५.२.३ नाम पदावली	१८५

५.२.४ निर्धारक पदावली	१८५-१९१
५.२.५ परस्थानिक पदावली	
५.३ वाक्य	१९२
५.३.१ सरल वाक्य	
५.३.२ संयुक्त वाक्य	
५.३.३ मिश्र वाक्य	१९३
५.३.४ मिलित वाक्य	
५.३.५ सामान्यार्थक वाक्य	
५.३.६ प्रश्नार्थक वाक्य	१९३-१९४
५.३.७ आज्ञार्थक वाक्य	
५.३.८ विस्मयादिबोधक वाक्य	
५.४ सर्गक्रम	१९४-२०८
५.५ सङ्गति	२०८-२११
५.५.१ अकर्मक	२११-११६
५.५.२ सकर्मक करण भूत	२१६-२२९
५.५.३ सकर्मक करण अभूत	२२९-२४१
५.५.४ सकर्मक अकरण भूत	२४१-१५२
५.५.५ सकर्मक अकरण अभूत	१५२-१५५
५.५.६ पुरुष सङ्गति	१५५-१५६
५.५.७ वचन सङ्गति	
५.५.८ समावेशिता सङ्गति	१५६-१५८
५.६ निष्कर्ष	१५८

छैतौं अध्याय: उपसंहार

२५९-१७४

सन्दर्भग्रन्थसूची

२७५-२८९

परिशिष्ट

परिशिष्ट १: पाछा र दप्सिन्ड (अनुवंश)

परिशिष्ट २: साइनो सम्बन्धी शब्दवली

परिशिष्ट ३: कुलुड भाषीहरू (वक्ताहरू) -को मेटा डाटा

परिशिष्ट ४: क्रियात्मक रूपावली

परिशिष्ट ५: क्रिया धातुका केही नमुना

परिशिष्ट ६: सङ्कलित तथ्याङ्कका केही नमुना

परिशिष्ट ७: तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दै गरेका केही चित्रहरू

परिशिष्ट ८: प्रकाशित कार्यपत्र र सङ्गोष्ठी प्रमाणपत्र

पहिलो अध्याय

शोधको परिचय

यस अध्यायको सुरुमा शोधकार्यको शीर्षक (§१.१) राखिएको छ। शोधकार्यको सङ्क्षिप्त परिचय (§१.२), शोधकार्यको समस्याकथन (§१.३), शोधको उद्देश्यकथन (§१.४), पूर्वकार्यको समीक्षा (§१.५), शोधकार्य गर्दा अपनाइएको शोधविधि (§१.६) -मा प्रस्तुत गरिएको छ। शोधविधिअन्तर्गत सैद्धान्तिक आधार र पद्धति (§१.६.१), सामग्री सङ्कलन विधि (§१.६.१) र सामग्री विश्लेषण विधि (§१.६.३), यसरी तीन उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ। यस अतिरिक्त शोधकार्यको प्रयोजन (§१.७), औचित्य (§१.८) र (§ १.९) -मा सीमाङ्कन विषय चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ। अन्तको खण्ड (§१.१०) -मा शोधकार्यको अध्ययन सङ्गठनलाई राखिएको छ।

१.१ शोधशीर्ष

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक "कुलुङ भाषाको व्याकरण" रहेको छ।

१.२ शोधको परिचय

लोकमा प्रचलित उक्ति *जति राई उति कुरा* अर्थात् राईको प्रत्येक थरको आआफ्नै भाषा हुन्छ भन्ने मान्यता छ। राईमध्ये पर्ने थर कुलुङ पनि हो जसको आफ्नै छुट्टै भाषा छ। कुलुङ छुट्टै भाषालाई थरकै नाम दिएको छ। राई (२०१३) अनुसार सिक्किमको सन्दर्भमा यो भाषा लगभग दस पुस्तासम्म व्यवहारमा आएको भाषा हो। औपचारिक रूपमा कुलुङ भाषा सिक्किम राज्यको मान्य भाषा नभए पनि यो जातीय भाषा हुनका साथै स्थानीय भाषा पनि हो। सम्भवतः सिक्किममा कुलुङ वक्ताको सङ्ख्या अन्दाजी ५०० जति छन्। वर्तमान सन्दर्भमा यस भाषाको अवस्था सोचनीय देखिन्छ। अबको अधिकतम दुई पुस्ता सकिएपछि भाषा लोप हुने अधिक सम्भावना छ। यस भाषाको तीव्र गतिमा अध्ययन हुन अति आवश्यक छ। आजसम्म यस विषयमा कुनै प्रकारको गहन अध्ययन साथै

दस्तावेजीकरण भएको पाइँदैन। तसर्थ कुलुङ भाषालाई केही हदसम्म पुनरुत्थान गर्ने उद्देश्य लिएर "कुलुङ भाषाको व्याकरण" -लाई यस शोधप्रबन्धको विषय निर्धारण गरिएको छ। आफू कुलुङ परिवार वा समाजमा हुर्केको नाताले बाल्यकालदेखि भाषा नबोले तापनि गाउँ-समाजमा बोलेको सुन्दै आएकी हुँ। भाषाविज्ञान अध्ययन क्रममा आफ्नो भाषा विषयमा रुचि बढ्यो र शोधकार्य गर्न आवश्यक देखें। यसैको फलस्वरूप कुलुङ भाषालाई अध्ययन क्षेत्र बनाई शोध गर्न थालेकी हुँ। यसै क्रममा म स्वयम् नै यस भाषाको एउटा नयाँ वक्ता वा नवभाषी हुन गएकी छु। यस कारण कुलुङ भाषाको व्याकरणमा शोध गरेकी हुँ।

मातृभाषीहरूमा भाषिक क्षमता रहेको हुन्छ। त्यस क्षमता नै त्यस भाषाको ज्ञान हो। आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले त्यस क्षमता वा ज्ञानको अध्ययन गर्छ। यस अवधारणामा आधारित यस शोधप्रबन्धमा सिक्किममा बोलिने कुलुङ मातृभाषीको भाषिक क्षमताबारे अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। भाषा समाजमा प्रयोग गरिने हुनाले यो व्यक्ति, समाज, संस्कृति र परिवेशसित सम्बन्धित हुन्छ। कुनै पनि भाषाको जीवन त्यस भाषाको प्रयोग क्षेत्रमाथि निर्भर गर्दछ। भाषा मानव जनसङ्ख्या, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक र तकनिकी विकास तथा परिवर्तनसित सम्बन्धित हुन्छ। वक्ताको सामाजिक अनि सांस्कृतिक परिवेश आदिले भाषामाथि प्रभाव पारेको हुन्छ। यही प्रभावको आधारमा वक्ताले आफ्नो भाषालाई आउँदो पुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै लैजान्छ अथवा भाषा अपसरण गरी अन्य कुनै भाषाको रूप आर्जन गर्दछ।

वर्तमान समयमा विश्वमा विभिन्न भाषाहरू लुप्तप्रायः स्थितिमा छ। यसर्थ यी भाषाहरूको मातृभाषीहरूको जनसङ्ख्या घट्दै गइरहेको छ। तसर्थ विश्वका आधाभन्दा धेरै भाषाका वक्ताहरूको जनसङ्ख्या १० हजारभन्दा कम रहेको देखिन्छ (यूनेस्को २०१७)। अतः कतिपय भाषिक समुदायका वक्ताहरूले आफ्नो भाषालाई त्यागेर अन्य भाषालाई मातृभाषाको रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ। उदाहरण स्वरूप सिक्किम-दार्जिलिङमा

बसोबास गर्ने विभिन्न जाति जस्तै भुजेल, माझी, कुलुङ, थुलुङ आदि जसले आफ्नो पुस्तैनी भाषालाई त्यागेर नेपाली भाषालाई अनुसरण गरी नेपाली मातृभाषी बनेका छन्। यस प्रक्रियालाई भाषिक अपसरण भनिन्छ।

यूनेस्कोको रिपोर्ट (सन् २०१२) अनुसार विश्वमा ६००० भन्दा धेरै भाषाहरू बोलिन्छन् अनि त्यसमध्ये २५०० भाषाहरू लुप्तप्रायः स्थितिमा रहेको देखाइएको छ। यी लुप्तप्रायः भाषाहरूलाई लुप्तप्रायः भाषिक मापदण्डमा असुरक्षित, पूर्णरूपले लुप्त, गम्भीर प्रकारले लुप्त, सूक्ष्म रूपले लुप्त र लुप्त भनी देखाइएको छ। यी भाषाहरूमध्ये २०० भाषाहरू तीन पुस्तादेखि लुप्त भइसकेका छन्। तीमध्ये ५३८ भाषाहरू सूक्ष्म रूपले, ५०२ भाषाहरू विभिन्न प्रकारले, ६३२ भाषाहरू पूर्ण रूपले र ६०७ भाषाहरू असुरक्षित रहेको यूनेस्कोको अध्ययनबाट थाहा लाग्छ। ती भाषाहरूको अभिलेखन र संरक्षण गरिएका छैनन्। यी भाषाहरू लुप्तप्रायः हुन लागेको देखिन्छ साथै ती भाषाहरूका संस्कृति पनि लोप हुँदै गइरहेको देखिन्छ।

यूनेस्कोको आधारमा भारतमा १९६ भाषाहरू लुप्तप्रायः रहेका छन्, जसमा कतिपय भाषाहरूका अन्तिम वक्ता मात्र रहेका छन् भने कतिपय भाषाहरू पूर्ण रूपले लोप भइसकेका छन्। भौगोलिक रूपमा यी भाषाहरू मध्ये भारतको जनजाति क्षेत्र बङ्गाल-उडिसा एवम् पूर्वोत्तर भारतका राज्यहरूमा बोलिने भाषाहरूलाई लिन सकिन्छ (हेर्नुहोस् राई २०१५, सिन्हा २००९)।

यस अध्ययनमा सिक्किममा बसोबास गर्ने कुलुङ जातिको मातृभाषाको भाषिक क्षमतालाई क्षेत्रगत अध्ययन गरी यसमार्फत् भाषिक अभिलेखन तथा वर्णनात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्य रहेको छ। यस सन्दर्भमा पूर्व-हिमाली जैव विविधता समृद्ध क्षेत्रअन्तर्गत सिक्किमका विभिन्न भाषाहरू पनि विलुप्त श्रेणीमा पर्दछन्। ती भाषामध्ये कुलुङ पनि एउटा हो। यस अनुसन्धानद्वारा सिक्किममा लुप्त हुन लागेको कुलुङ भाषाको आधुनिक वर्णनात्मक

भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्ने मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

१.३ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको मूलभूत समस्या कुलुङ भाषाको विश्लेषणात्मक व्याकरण प्रस्तुत गर्नु हो। यस समस्याको समाधानात्मक कार्य पूर्तिका निम्ति प्रस्तुत समस्याहरूलाई मुख्य रूपमा लिइएका छन्।

(क) कुलुङ भाषाको ध्वन्यात्मक, वार्णिक, रूपात्मक र वाक्यात्मक संरचना के कस्ता छन्?

(ख) कुलुङ भाषामा व्याकरणिक कोटिहरूको व्यवस्था कस्ता छन्?

(ग) कुलुङ भाषामा व्याकरणिक कोटिको अभिलक्षणको ढाँचा के कस्ता छन्?

१.४ उद्देश्यकथन

उक्त समस्याहरूको परिपूर्तिका निम्ति निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन्।

(क) कुलुङ भाषाको ध्वन्यात्मक व्यवस्था, वार्णिक, रूपात्मक र वाक्यात्मक संरचनाको वर्णन गर्नु।

(ख) कुलुङ भाषामा व्याकरणिक कोटिहरूको व्यवस्थाको विश्लेषण गर्नु।

(ग) कुलुङ भाषामा व्याकरणिक कोटिको अभिलक्षणको ढाँचाको सैद्धान्तिक अध्ययन गर्नु।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोध विषयसम्बन्धी अघिबाटै जी जे तोल्समाको ब्रील अकादमी लाइदेनबाट प्रकाशित *अ ग्रामर अफ कुलुङ* (१९९७) -मा अध्ययन भइसकेको छ। यसमा कुलुङ भाषाको वर्णविज्ञान र रूपविज्ञानमाथि चर्चा गरिएको छ। नेपालको छेस्काम क्षेत्रमा

बोलिने कुलुड भाषाको आधारमा उनले यो व्याकरण तयार गरेका छन्। तोल्समाको अध्ययन क्षेत्र नेपाल रहेको छ भने प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययन क्षेत्र सिक्किम रहेको छ। उनको अर्को अध्ययन शोधपत्र *दि भर्बल मर्फोलोजी अवं कुलुड* (सन् १९९७) अथवा कुलुड भाषाको क्रियात्मक रूपविज्ञानमा कुलुडका ध्वनि, पदसर्ग निर्माण र पदसङ्गति (पुरुष, वचन, काल) देखाइएको छ। यसमा पूर्व नेपालको सोलु खम्बुमा बोलिने कुलुड भाषालाई आधार बनाइएको छ।

नेपाल सरकार, एनएफडीआइएन, ज्वलाखेल, ललितपुर, नेपालद्वारा प्रकाशित प्रेमचन्द्र कुलुडको *भर्बल एग्रिमेन्ट इन कुलुड* (२०१३) -मा कुलुड भाषाको वर्ण, पदसङ्गति, काल र पक्षको चर्चा गरिएको पाइन्छ। यसमा विशेषतः प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषमा हुने पदसङ्गतिको वर्णन गरिएको छ।

सिक्किमको सन्दर्भमा कुलुड भाषामा अध्ययन गर्ने- डेकन कलेज (२०१०) -बाट चहकमणि राईले स्नातकोत्तर लघुशोधको विषय *प्रोनोमिनल सिस्टम इन कुलुड ल्याङ्गवेज* वा कुलुड भाषामा सार्वनामीय प्रक्रियामाथि अध्ययन गरेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा कुलुड भाषा हुने पाँच प्रकारका सर्वनामको विश्लेषण र यसको पदसङ्गतिको चर्चा गरिएको पाइन्छ।

सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागअन्तर्गत रीना राई (२०१३) -ले एम ए र (२०१५) -मा एमफिल लघुशोधप्रबन्धको विषय सिक्किममा बोलिने कुलुड भाषाको क्रमशः वार्षिक र रूपतात्त्विक अध्ययन गरेको पाइन्छ। इण्डियन इस्टिच्युट अवं टेक्नोलोजी (IIT-Guwahati) -ले ८-९ जून २०१६ -मा आयोजित गरिएको २२ औँ हिमालय ल्याङ्गवेज सिपोजियम सङ्गोष्ठीमा रीना राईले *फाइफिचर इन कुलुड* -मा कार्यपत्र प्रस्तुत गरिएकी थिइन्। यसमा वचन, पुरुष र समावेशीताको अध्ययन गरिएको छ। उनले भाषाविज्ञान समाज नेपालद्वारा आयोजित गरिएको ३७ औँ र ४१ औँ एलएसएन (२०१६

र २०२०) अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा क्रमैले एडपोजिसन एण्ड केस मार्कर इन कुलुड र एग्रिमेन्ट (अव् फाइफिचर) इन् कुलुड विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेकी छन्। यस कार्यपत्रमा परस्थानिक र कारकको सम्बन्धलाई देखाइएको छ भने अर्को कार्यपत्रको विषयमा फाइफिचर र क्रियाको सङ्गतिमा अध्ययन गरिएको पाइन्छ। उही विषय वा फाइफिचर र पदसङ्गति विषयमा लुसप्रायः केन्द्रले आयोजना गरेको कार्यशाला ग्रामटिकल भ्यरिएसन; टिबेटो-बर्मन एग्रिमेन्ट सिस्टम (TiBAS2019) -मा रीना राईले फाइफिचर इन कुलुड -मा कार्यपत्र प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यसमा पनि उही फाइफिचर र यसको सङ्गतिको अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै उनको लेख द कुलुड (अङ्ग्रेजी संस्करण) वा कुलुड भाषा (नेपाली संस्करण) बलराम पाण्डेद्वारा सम्पादित पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अव् इण्डिया खण्ड २६, भाग ३, सन् २०१८ -मा प्रकाशित भएको छ। यसमा कुलुडको खण्डीय ध्वनिहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ।

१.६ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रयोग गरिएका शोधविधिअन्तर्गत शोधका सैद्धान्तिक आधार र पद्धति अनि सामग्री सङ्कलनविधि निम्नलिखित रहेको छ।

१.६.१ सैद्धान्तिक आधार र पद्धति

यस अध्ययनका लागि आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको मान्यता तथा सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ। आधुनिक वर्णनात्मक व्याकरण लेखनको बेसिक् लिङ्ग्विस्टिक थ्योरी (डिक्सन २०१०, २०१०, २०१२) -को ढाँचालाई यस कुलुड व्याकरणको आधार बनाइएको छ। व्याकरण लेखनका निम्ति विशेषतः पेन (२००७) -को शैलीलाई लिइएको छ। विभिन्न भोटबर्मेली भाषाको व्याकरणिक अध्ययनलाई पनि आधार बनाई किराती भाषाअन्तर्गत कुलुड भाषाका कतिपय अभिलक्षणलाई व्याख्या गर्नमा उपयुक्त रहेको पाइन्छ। कतिपय तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक विश्लेषणका लागि दुमी व्याकरण (राई २०१७), डेन्जोङ्गे व्याकरण (यलनीमि २०१९), कोयी व्याकरण (राई २०१५) आदिको

प्रयोग गरिएको छ।

१.६.२ सामग्री सङ्कलन विधि

शोध विषयसम्बन्धी सामग्री प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। कुलुङ जाति बसोबास गरेका सामाजिक, भौगोलिक आदि विभिन्न परिवेशको सर्वेक्षण, कुलुङ समुदायका मानिसहरूसित अन्तर्वार्ता अनि मुक्त-बद्ध प्रश्नावली र कुलुङ वक्ताका कथ्य भाषाको स्वराङ्कनद्वारा प्राप्त जानकारी शोधकार्यको प्राथमिक सामग्री स्रोत रहेको छ। बद्ध प्रश्नावलीका निम्ति लुप्तप्रायः केन्द्र, सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा तयार पारेका शब्द-वाक्य प्रश्नावली (२०१७) र सोसियो लिङ्ग्विस्टिक प्रोफाइल (२०१७) प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ। स्वराङ्कन रेकर्डका निम्ति जूम एच-१ (Zoom H1) -को रेकर्डर प्रयोग गरिएको छ। यसलाई ४१ हर्ज अनि वेब फाइलमा सेटिङ्ग गरी कुलुङ स्वराङ्कन रेकर्ड गरिएको छ।

द्विभाषी (नेपाली र कुलुङ) वा बहुभाषी (नेपाली, कुलुङ, हिन्दी, अङ्ग्रेजी आदि) वक्ताहरूबाट सन् २०१७-२०१९ -मा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा सिक्किमका प्रायः सबै जिल्लालाई समेटिएको छ (हेर्नुहोस परिशिष्ट ३)। पूर्व सिक्किम आसाम लिङ्गजेमा सन् २०१७, पश्चिम सिक्किम जूममा २०१८ र २०१९, उत्तर सिक्किम चुङथाडमा २०१९ र दक्षिण सिक्किम सङ्गनाथमा सन् २०१९ -मा क्षेत्रीय तथा भाषिक सर्वेक्षण गरिएको छ। यसबाहेक राई (२०१२-२०१४) -द्वारा सङ्कलित तथ्याङ्कलाई पनि अनिवार्य रूपमा समावेश गरिएको छ। यस शोधमा भएको सबै तथ्याङ्क लिने प्रक्रियामा स्रोत भाषा प्रायः नेपाली प्रयोग गरिएको छ भने लक्ष्य भाषा कुलुङ रहेको छ। तथ्याङ्क सिङ्गो र सामूहिक दुवैबाट सङ्कलन गरिएको छ। अतिरिक्त तथ्याङ्क अनलाइनमार्फत् साथै कुलुङ भाषाको प्राप्त कर्पष (कोष) -बाट पनि लिइएको छ, जस्तै, मेल, मेसेन्जर, वार्ट्सूप आदि।

भाषाविज्ञानमाथि लेखिएका विभिन्न पुस्तक, कुलुङ जातिको परिचय वा शोध विषय

सम्बन्धित प्रकाशित पत्र-पत्रिका र पुस्तक, र इन्टरनेट आदिबाट प्राप्त जानकारीलाई शोधकार्यको द्वितीय सामग्री स्रोतका रूपमा लिइएको छ। पुस्तक अध्ययनका निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, टिबेटोलोजी पुस्तकालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको पुरस्तकालय, निर्माण प्रकाशन (गान्तोक) -का पुस्तकालय र मदन पुरस्कार पुस्तकालय प्रयोग गरिएको छ।

१.६.३ सामग्री विश्लेषण विधि

कुलुङ कथ्य भाषाको भाषिक उच्चारणलाई अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमाला (अध्वव २०१५) -मा लिप्यान्तर गरिएको छ। प्रस्तुत शोधको लेखन विधिका निम्ति *लाइप्टिज्क ग्लसिड रुल्स* (एलजीआर २०१५), *जेनेटिक स्ट्याल रुल्स* (जीएसआर २०१४), *प्रयोगात्मक शब्दकोश* (अधिकारी र भट्टराई २०१४), भीमनारायण रेग्मी (२०१५) -को *भाषाविज्ञान शब्दावली* र गोकुल सिन्हा (२००४) -को *भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोश* प्रयोग गरिएको छ। ध्वनिको तकनिकी अध्ययनका निम्ति फ्लेक्स (Flex v 9.0.13) र प्रात (Praat v 6.1.16, 6.0.36) -को प्रयोग गरिएको छ।

१.७ प्रयोजन

सिक्किम विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको प्रयोजन रहेको छ। यो कुनै परियोजनाको निम्न होइन तर शैक्षणिक पूर्तिका लागि तयार गरिएको हो।

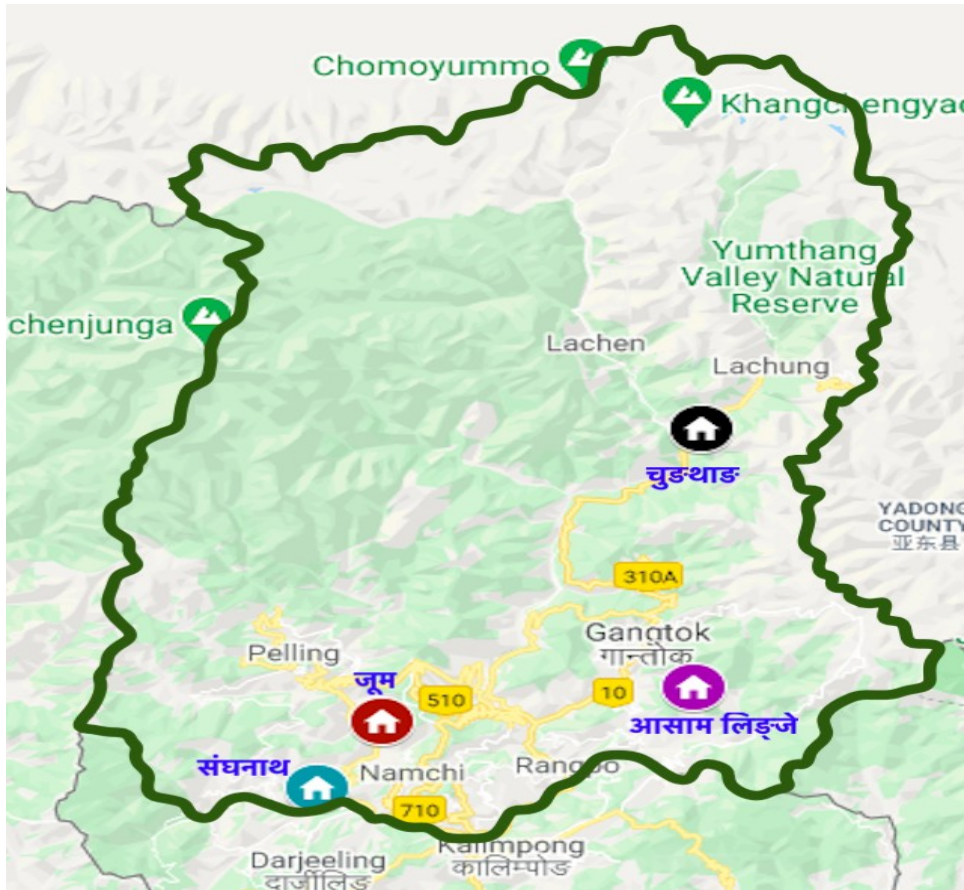
१.८ औचित्य

कुलुङ भाषा सिक्किमको स्थानीय भाषा हो। हालसम्म कुलुङ समुदायसम्बन्धी संस्कृति र भाषाको अध्ययन भएको पाइए तापनि सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषामा केन्द्रित ठोस व्याकरण लेखन कार्य प्राप्त छैन। तसर्थ यो लुप्तप्रायः कुलुङ भाषाको व्याकरण लेखन यस शोधकार्यको प्रमुख औचित्य रहेको छ।

१.९ शोधको सीमा

पूर्व अध्ययन (राई २०१३, २०१५) -अनुसार भारत, भूटान र नेपालका विभिन्न ठाउँहरूमा कुलुङ भाषाको व्यवहार गरिएको जानकारी प्राप्त भएको छ। प्रस्तुत शोधकार्यमा यी सबै क्षेत्रलाई नसमेटेर भारतको सिक्किम राज्यभित्र बोलिने कुलुङ भाषालाई मात्र अध्ययनको क्षेत्र बनाइएको छ। सिक्किमका चार भिन्न जिल्ला पूर्व, पश्चिम, उत्तर र दक्षिण क्रमैले आसाम लिङ्जे, जूम, चुङथाङ र सङ्घनाथबाट मात्र तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। मुख्यतः प्रस्तुत शोधप्रबन्धको विषय आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानमा आधारित रहेको हुनाले प्रस्तुत व्याकरण आधुनिक वर्णनात्मक व्याकरण हो। यसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यमा तथ्याङ्कद्वारा प्राप्त तथ्यहरूलाई मात्र प्रस्तुत गरिएको छ।

मानचित्र १.१: भाषिक सर्वेक्षण गरिएका स्थानहरू

१.१० शोधकार्यको अध्ययन सङ्गठन

यस शोधकार्यको अध्ययनलाई मूलतः छवटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो अध्यायमा शोधकार्यको परिचय (हेर्नुहोस् पहिलो अध्यायको रूपरेखा), दोस्रो अध्यायमा कुलुङ जाति र भाषाको परिचयको विस्तृत चर्चा गरिएको छ। तेस्रो अध्यायमा ध्वनि र वर्णविज्ञानअन्तर्गत कुलुङमा प्राप्त स्वर र व्यञ्जन ध्वनि अनि वर्णको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। चौथो अध्यायमा रूपविज्ञानको विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्यायमा कुलुङमा पाइने विभिन्न भाषिक अभिलक्षण जस्तै नाम, सर्वनाम, कारक, काल, भाव, पक्ष आदिको चर्चा गरिएको छ। पाँचौँ अध्यायमा वाक्यविज्ञानमा विशेषतः उपवाक्य, वाक्य, क्रिया र पदसङ्गतिको वर्णन गरिएको छ। छैटौँ अध्यायमा उपसंहार वा निष्कर्षमा यस अध्यायद्वारा प्राप्ति अभिप्राप्ति र शोधकार्यको सम्पूर्ण निचोड प्रस्तुत गरिएको छ। यस अतिरिक्त सन्दर्भसूची ग्रन्थ र परिशिष्ट राखिएको छ।

दोस्रो अध्याय

कुलुङ जाति र भाषा परिचय

यस अध्यायको (§२.१) -मा कुलुङ जातिलाई पहिचान गराउन इतिहास, नेपाली जाति, किरात र राई जातिको चर्चा गरिएको छ। यसरी नै (§२.२) -मा ब्राइन होगन हगजनको किराती भाषाप्रतिको योगदानबारे प्रकाश पारिएको छ भने (§२.३) -मा सिक्किमको किरात भाषाको स्थितिलाई देखाइएको छ। कुलुङ जाति र भाषाको चर्चा (§२.४) -अन्तर्गत (§२.४.१) -मा भाषाको नाम, (§२.४.२) -मा कुलुङ वक्ताहरूको सङ्ख्या, (§२.४.३) -मा आनुवंशिक सम्बद्धता, (§२.४.४) -मा उत्पत्ति र (§२.४.५) -मा मुन्दुम र तीन ढुङ्गाको चुल्हाको महत्त्वबारे चर्चा गरिएको छ। संस्कार र संस्कृतिलाई क्रमैले (§ २.४.६) र (§२.४.७) -मा राखिएको छ। धर्म, जाति र भौगोलिक क्षेत्रको चर्चालाई क्रमैले (§२.४.८), (§२.४.९) र (§२.४.१०) -मा प्रस्तुत गरिएको छ। सामाजिक भाषिक परिवेशको चर्चा (§२.५) -मा गरिएको छ। भाषिक समुदाय, लिपि र भाषा विलुप्तीकरणबारे क्रमैले (§२.६), (§२.७) र (§२.८) -मा चर्चा गरिएको छ।

२.१ पृष्ठभूमि

भारतका पार्वतीय इलाका, जङ्गल साथै गङ्गा नदीको तट, मुहान, उपत्यका र हिमाली वा निम्न हिमाली भेकमा बसोबास गर्ने जातिलाई किरात भनिन्छ (सिंह १९९०: १)। चेम्जोङ (२००३: २) अनुसार सधैं वन-वन सिकार गर्दै हिँड्ने, मासु र मद पान गर्ने हुनाले *किरात* -को उपनाम पाएको बताएका छन्। किरात वंशको २८ औं वंशपछि तथा पुस्तापछि सौमर नामले चिनियो। दिशाका आधारमा चेम्जोङले किरातलाई तीन वंशमा विभाजन गरेका छन् (हेर्नुहोस् उही)। हिमालय पहाडमा, तराई खण्डमा किरातले आफ्नो बासस्थान स्थापित गर्ने क्रममा पश्चिम दिशाबाट आउने वंश *काशीवंश*, पूर्वबाट आउने, *ताईस्यानवंश* र उत्तरबाट आउनेलाई *लासावंश* भनेका छन्।

प्राचीन भारतमा किरातहरूको ऐतिहासिक तथ्य देखाउने क्रममा सिंह (१९९०: ९६) -ले किरात शब्द *चीराटा* वा *चीरेटा* वा *चीरायीटा* हुँदै *किरात-तिक्ता* अर्थात् *अनार्य-तिक्ता* भनेका छन्, जसको अर्थ अनार्यहरू अति *तितो बिरुवा* वा *रुख* हो भन्ने बुझिन्छ। उनले अझै थप जानकारीमा यो बिरुवा हिमालको फेदी क्षेत्रतिर उब्जाउने गरिन्छ साथै यसलाई औषधीमूलक बिरुवा हो भनेका छन्। पाली र प्राकृतबाट आएको यो किरात शब्दलाई जनाउनका निम्ति संस्कृतमा *चीलाता* शब्दको प्रयोग गरिएको छ (उही)। यस अघि पनि धेरै विद्वानहरूले किरात शब्दको अर्थ साथै उत्पत्तिसम्बन्धी चर्चा गरेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् सुब्बा १९९९: २२-२५)। किरात जातिको उत्पत्तिसम्बन्धी प्रपन्नाचार्य (१९९०) -ले यस जातिको स्रोत आर्य र अनार्यको सम्मिश्रणबाट भएको हो भनी बताएका छन्। यस विषयमा उनले गहन अध्ययन गरे पश्चात् किरात जातिको उत्पत्ति क्षत्रियलाई मानेका छन् (उद्धृत टी बी सुब्बा १९९९: २५)।

वैदिक साहित्यानुसार किरात जातिको उल्लेख, *यजुर्वेद* (XXX), (III, 12, 1)^१ र *अथर्ववेद* (X, 4, 14)^२ -मा पाइन्छ।^३ ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा भारत उपमहाद्वीपको हिमाली क्षेत्रमा किरात जातिको बसोबास वैदिककालभन्दा अघिदेखि भएको कुरा यहाँबाट पुष्टि हुन्छ। हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसका निम्ति किरात शब्द आर्यहरूसित तिनीहरूको सम्पर्कमा आएकाले प्रयोग भएको हो (सुब्बा २००८: १५)। प्राचीन समय वा उच्च पेलियोलिथिक युग (Paleolithic Age ५०,०००-१३००० वर्ष अघि) -मा किरातहरूले पुर्खाहरूको पूजा गर्थे। यसर्थ किरातहरूको मूल धर्म वा धर्मको उत्पत्ति नै पुर्खा पूजनबाट भएको थियो। यसबाहेक शमनवाद र टोटेमवाद जस्तो धर्म पनि किरातहरूले ग्रहण गरेका धर्म हुन् (हेर्नुहोस् उही: ६३)। किरात समुदायभिन्न खम्बु,

१ गुहाभ्यः किराताम्; सानुभ्यो जम्भकम्; पर्वतभ्यः किम्पुरुषम् अर्थात् किरातका निम्ति ओडाल; जम्भकम् (लामो दाँत भएको मान्छे) -का निम्ति तराई; किम्पुरुष (नराम्ने मान्छे, जङ्गली मान्छे) जसको अर्थ यस प्रकारको मानवहरूको बली ईश्वरलाई चढाउने गथर्यो भन्ने उल्लेख पाइन्छ।

२ काइरातिका कुमारिका सका खनति भेषजम्: हिरण्ययीभीर अभिभिर गिरीणाम उप सानुषु अर्थात् यस श्लोकमा हिमाली इलामा एउटा किराती कुमारीले जडी बूटी खोजेको सन्दर्भ उल्लेखित छ।

३ संहिता र ब्राह्मणमा पनि किरातको उल्लेख पाइन्छ (जे पी सिंह १९९०: १९)।

लिम्बू, सुनुवार र याखा जाति पर्दछन्।

किरात साम्राज्य वा किरात जाति हिन्दुकुश^४ क्षेत्रमा अवस्थित भएको तथ्य पृथ्वीनारायण शाहको लाल मोहर उर्दी (ताँवाको अभिलेखन) -बाट थाह लाग्दछ (सुब्बा २०१५: ५)। च्याटर्जी (१९५१: २३) -ले इण्डो-आर्यन, इण्डो युरोपियन, इण्डो चाइनिस आदि शब्दार्थको स्वरूपगत किरात जातिलाई “इण्डो-मङ्गोलियड” भनेका छन्। किरात वंशीअन्तर्गत खम्बु, लिम्बू, सुनुवार र याखालाई नेपाल एकीकरणको समयमा खम्बु मुखियाले राई पद वा ओहोदा पाएको थियो र लिम्बूले सुब्बा पद पाएको थियो। यसरी सुनुवार र याखालाई क्रमशः मुखिया र देवानको पद वा ओहोदा दिएको थियो। यसै कारण आजको नेपाली समाजमा किरातवंशी खम्बु, लिम्बू, सुनुवार र याखालाई क्रमैले राई, सुब्बा, मुखिया र देवान भनी चिनिन्छ।

किरात वा मङ्गोलियन जातिको उल्लेख विभिन्न युगमा पाइन्छ। यस जातिको विकास उत्तर युरेसियाको कुनै स्थानबाट हिम युग (४५,०००-४०,००० वर्ष पहिले) -मा भएको थियो, यसरी नै पेलियोलिथिक युग (४०,०००-१३००० वर्ष पहिले), मेसोलिथिक युग (१३,०००-११,००० वर्ष पहिले) साथै नियोलिथिक युग (ई. पू १०,००० ई. ६००/७००) -मा असङ्ख्य मङ्गोलहरू सिकार र खाद्य पदार्थ जमा गर्ने क्रममा फेदीदेखि उच्च हिमाली हुँदै हिन्दु कुशमा इण्डो-म्येनमार र उत्तर-पश्चिम इण्डो-टिबेटबाट प्रवेश भएका थिए (सुब्बा २०१५: १९)। प्राचीन किरात साम्राज्य हिन्दु कुश भरी फैलिएको थियो। विशेषतः स्वतन्त्र सिक्किम देश तथा भारतमा अधिकृत राज्य सिक्किम, पश्चिम बङ्गाल, असम, त्रिपुरा, मिजोराम, मेघालय, नागाल्याण्ड र अरुणाचल प्रदेश, र नेपाल थियो। यसपछि भूटान र बङ्गलादेश पनि ओगटेका थिए (उही २०१५: ८५-८६)।

नेपालको ऐतिहासिक सन्दर्भमा यी किरात वंशीहरूको मूल थलो पूर्व नेपाललाई

---

^४ हिन्दु कुशभित्र अफगानिस्तान, पाकिस्तान, भारत, चीन, नेपाल, भूटान, म्येनमार र बङ्गलादेश क्षेत्रलाई समेट्छ।

मानिन्छ। स्थानीय र वंशगत आधारमा वल्लो, माझ र पल्लो किरात गरी तीन भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ जसको निर्णयबिन्दु काठमाण्डौंलाई मानिएको छ। जसको विभाजन पश्चिमदेखि पूर्वसम्म वल्लो किरात (सुनकोशी नदीदेखि लिखु नदीसम्म) -मा मुख्यतः सुनवार पुर्खेली बसोबास रहेको थियो भने माझ किरात (लिखुदेखि अरुणसम्म) -मा खम्बु र पल्लो किरात (अरुणदेखि पूर्वीय सिमानासम्म)^५ -मा लोहोरूड, याखा र लिम्बूको बसोबास रहेको बुझिन्छ (हेर्नुहोस्: मानचित्र २.१, मानचित्र २.२)। यस क्षेत्रको इतिहासमा वर्तमान नेपाल, भारत, सिक्किमलगायत दार्जिलिङ र भूटानको सिमाना आजको जस्तो निर्दिष्ट थिएन। समयान्तरालमा पश्चिम सिक्किम (टिस्टाको पश्चिम तटसम्म) नेपालको भूभाग हुनाले आजको पश्चिम सिक्किम लिम्बूवानअन्तर्गत पर्दथ्यो। आधुनिक लोकतान्त्रिक नेपालको आञ्चलिक परिप्रेक्ष्यमा खम्बु जातिको प्रदेशलाई खम्बुवान र लिम्बूको प्रदेशलाई लिम्बूवान भनिन्छ। वल्लो किरात (सुनकोशी नदीदेखि लिखु नदीसम्म), माझ किरात (लिखुदेखि अरुणसम्म) र पल्लो किरात (अरुणदेखि पूर्वीय सिमानासम्म) -लाई मात्रचित्र २.२ -मा देखाइएको छ (हेर्नुहोस् मानचित्र २.१)।

खम्बु जातीय नाम किरातको राजा *खम्सोसो हाडबाट* निर्माण भएको हो (हेर्नुहोस् सुब्बा २०१५: २५२)। माझ किरातलाई खम्बुवान पनि भनिन्छ। यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने किरात-खम्बुहरू कुलुङ, खालिङ, मेवाहाङ, साम्पाङ, नाछिरीङ, थुलुङ, बाहिङ, चाम्लिङ, दुमी, चौरासे इत्यादि हुन्। मेक्डोगल्स (१९७९: २) अनुसार चौरासे वल्लो किरातमा बसोबास गरेको पाइन्छ। यी जातिहरू कुनै समयमा माझ किरातको पूर्वतिरबाट पल्लो किरात हुँदै दार्जिलिङ, असम र सिक्किम र भूटानमा स्थानान्तरण भएको हो। विशेषतः १८ औं शतब्दीतिर युरोपियन वा अङ्ग्रेजहरूको भारतमा आगमन भए पश्चात् भारत भूमि अर्थ साथै सुविधाको केन्द्रबिन्दुको क्षेत्र हुन गयो।^६ यसका साथै सन् १७९३ बङ्गालमा कतिपय नेपाली स्थायी रूपमा बसोबास गर्न थाले। यसको मूल कारण नयाँ जमिनदारले

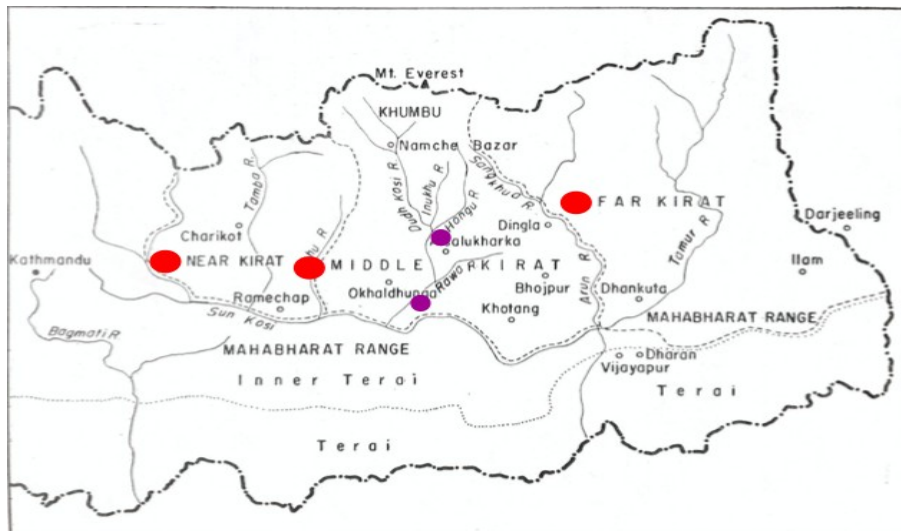
^५ यसको सिमा विभाजन हगजन (१८८०: ३९९) -ले गरेका हुन्।

^६ चिया कमान, सिन्कोना रोपण आदि।

नागरिकहरूका निम्ति जमिन विषयक सुरक्षित सम्पत्ति अधिकारको पहल सुरु गरेका थिए (प्रधान २००९: २०८)। यस्ता आकर्षित कारकले गर्दा नेपालको पहाडी इलाकामा बस्नेहरू भारततर्फ प्रवास भए (हेर्नुहोस् सिन्हा र सुब्बा २००३: १४-१७, प्रधान २००९: २०८)। सन् १७४३ -मा नेपाल एकीकरण भए पश्चात् गोर्खा शासन सन् १७६९ -मा धार्मिक (हिन्दूवादी), राजनैतिक (जमिन वा उब्जनीको राजस्व तिर्नु पर्ने), सामाजिक (जातिवादी, लिङ्ग भेदभाव), आदि धक्का कारक (Push Factor) कारणहरू बनेका थिए। यी बाध्यताले गर्दा नेपालका रैथाने (यसमध्ये किरात) भारतबाहेक भूटान, बर्मा आदि देशमा प्रवास भए (सिन्हा र थापा २००६, ढुङ्गेल २००६, प्रधान २००९)।

खम्बुहरूमध्ये कुलुङहरू (कुलुङ र सोताङक^७) बसोबास गर्ने किपटलाई महाकुलुङ भनिन्छ (हेर्नुहोस् मानचित्र २.२)। यो पूर्वी नेपालको माझ किरातअन्तर्गत पर्दछ। माझ किरात महाकुलुङअन्तर्गत छेम्सी, छेस्काम, बुड, सासीड, सानो सादी, तोमोउ, लाचाम, गुदेल, पेलमोड, चोचोलुङ, नामलुङ, सोताङ र सिताङ क्षेत्रहरू पर्दछन्।

मानचित्र २.१: वल्लो, माझ र पल्लो किरात

स्रोत: मेक्डौगल (१९७९: ५) -ले प्रस्तुत गरेको मानचित्र (*The Kulung Rai*. Bibliotheca Himalayica)

^७ संस्कृति र भाषा एउटै हुन्छ तर वंशको आधारमा कुलुङ र सोताङ भने दुई भिन्न थर हो। तसर्थ कुलु-सोत्तो भाषा र संस्कृति पनि भनिन्छ।

मानचित्र २.२: स्थानगत र वंशगतआधारमा किरात बसेका स्थान

स्रोत: मेक्डौगल (१९७९:१३) -ले प्रस्तुत गरिएको मानचित्र (*The Kulung Rai*. Bibliotheca Himalayica.)

खम्बु वा राई जातिको चर्चा गर्दा नेपाली समुदायलाई समेट्नु पर्ने हुन्छ। सिन्हा (२००६: २) -ले दिएका अवधारणाअनुसार नेपाली जात-गोष्ठीभिन्न पर्ने राई, लिम्बू र अन्य (किरात), गुरुङ, मगर, तामाङ र अन्य (मङ्गोल) र छेत्री, बाहुन र अन्य (आर्य) हुन्। किरात, मङ्गोल र आर्य (आजको खस) -लाई सामूहिक रूपमा नेपाली समुदाय भनेका छन्। उनले भाषिक आधारको अवधारणालाई यस प्रकारले उल्लेखित गरेका छन्।

(क) एक-बहु: राई भाषा सामान्यतः एक घटक सदस्य मात्र हो। राईको थरअनुसारको भाषा हुन्छ— कुलुङ, बान्तवा, पुमा, चामलिङ, थुलुङ, खालिङ, दुमी, कोयू, सामपाङ इत्यादि एक-अर्कामा भिन्न हुन्छ। त्यसैले नेपालीमा प्रचलित उक्ति छ— जति राई, उति कुरा।

(ख) एक-एक: मगर, तामाङ, गुरुङ, लिम्बू, सेर्पा, राजवंशी, कुमल, माझी, दनुवार, चेपाङ, थामी, थकाली, भोटे, धिमाल, लेप्चा, ब्यान्सी, रौते, र राजी जस्ता भाषाहरूको

आआफ्नै जातिअनुसारको भाषा हुन्छ।

(ग) बहु-एक: नेवार, छेत्री, बाहुन, कामी, दमाई, आदिले एउटै भाषा बोल्ने गर्छ।

(घ) सबै-एक: नेपाली भाषा, सबै नेपाली समुदायले बोल्ने गर्दछ।

उनको अवधारणामा समकालिन भारतीय नेपाली समुदायको मेरूदण्ड नेपाली भाषालाई मानिएको भए पनि किरातभिन्न पर्ने लिम्बू (सुब्बा), याखा (देवान), सुनुवार (मुखिया) र खम्बु (राई) -को भाषा क्रमशः लिम्बू, याखा, कोईच (सुनुवार) र राई भाषाहरूलाई एक मुष्ठमा किराती भाषा भनी चिनाइएको छ।

सिन्हाले दिएको उक्त अवधारणा (क) -अनुसार भाषिक दृष्टिकोणले हेर्दा राईका विभिन्न थरका आआफ्नै भाषा हुन्छन्। त्यसैले नौलाख किरात, खम्बुहरूका दस थर, दस भाषा अनि एक चुल्हा र जति राई उति कुरा (यही उक्ति सिन्हाले प्रयोग गरेका छन्) भन्ने उक्तिहरू पनि नेपाली समाजमा प्रचलित छन्। राईका अन्य भाषाहरू कुलुङ, बान्तवा, थुलुङ, चामलिङ, खालिङ इत्यादि हुन्।

ब्रेडली (१९९७: १७) -ले नेपालको किरात राई भाषीहरूको सङ्ख्या (१९८१: २,२१,३५३ र १९९१: ४०,००,०००) -को चर्चा गर्दै नेपाली भाषाको प्रभावले कतिपय किरात भाषाहरू विलुप्त हुने स्थिति बताएका छन्। उनले बान्तवा भाषाले पनि केही राई भाषाको स्थान लिएको जानकारी गराएका छन्। अल्बर्ट (२००७) अनुसार नेपालमा किराती भाषा प्रायः वृद्ध-वृद्धाहरूले मात्र बोलेको पाइन्छ। किरातीहरू अधिकतम नेपाली भाषामा धाराप्रवाह बोल्ने गरेको पाइन्छ। अतः किराती भाषाहरूमाथि नेपाली भाषाको धेरै प्रभाव रहन गएको देखिन्छ। सिक्किमअन्तर्गत राई (२०१२-२०२०) -को भाषिक सर्वेक्षणमा आधुनिक शिक्षा प्रणालीको संसर्गमा किराती युवाहरूमा अङ्ग्रेजीको धेरै प्रभाव परेको पाइन्छ। कतिपय किरात परिवारमा चार पुस्तादेखि यो भाषा पूर्ण रूपले बोल्न छोडेका छन्। यस्ता विभिन्न शैक्षिक, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक आदि कारणहरूले

अझ किराती भाषाहरू लुप्त दिशातर्फ गइरहेको देखिन्छ।

किरात भाषाको विकास वा पुनरुत्थानका निम्ति अध्ययनहरू भइरहेको पाइन्छ। मुख्यतः किरात भाषाको अध्ययन परम्पराको जग लन्डनका बहुभाषिक क्षेत्रमा अध्ययनरत ब्राइन होगन हगजनबाट बसेको पाइन्छ। उनको किरात भाषाप्रति योगदानको चर्चा खण्ड २.२ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

२.२ हगजन: एक स्तुति

बहुभाषी क्षेत्रमा अध्ययनरत ब्राइन होगन हगजन पूर्वी भारत कम्पनीको समयमा लन्डनदेखि आएर कोलकोत्ता, पटना र नेपाल (कुमाउ र काठमाडौँ) -मा लामो समय बिताएका थिए।

किरात भाषासम्बन्धी विभिन्न विषयहरूमा धेरै भाषाविद्हरूले शोध गरेको पाइन्छ। किरात राई कुलुड भाषामा शोध गर्ने कार्य ब्राइन होगन हगजनको शब्दावली (Vocabulary) सन् १८५७ -बाट सुरु भएको हो (थोमरोस् २०१७)। कुलुड मात्र नभएर किरात भाषाको जग नै उनीबाट बसेको मानिन्छ।

उनले आफ्नो पढाइको क्षेत्रमा एक समय बङ्गला, हिन्दी, फारसी, राजनीतिक अर्थव्यवस्था आदि विषयमा उच्च अङ्क प्राप्त गरेका थिए। तर गणितमा भने असफल रहेका थिए। हगजनले आफ्नो पढाइ हैलेबुरी (Hailebury) सकेपछि केही समय लन्डनमा बिताए। उनी सन् १८१८ -मा आफ्नो पढाइलाई अघि बढाउन कोलकोत्ता आएर फोर्ट विलियममा भर्ना भए। उनको पहिलो रुचि बौद्धमा थियो। यसका निम्ति उनले शोधार्थी अमृतानन्दासित सम्पर्क गरे (हेर्नुहोस् वाटरहौस २००५: ५)।

हगजन नेपालमा छँदा सहायक निवासीको पदमा कार्यरत थिए। उनलाई सन् १८२२ -मा विदेशी दफ्तरको फारसी विभाग, कोलकोत्ताको उपसचिव बनाइयो।

सहायक निवासीको पद रिक्त नभइञ्जल उनले हुलाकीको कार्यभार पनि सम्हालेका थिए। उनको बसाइँ काठमाडौँमा हुँदा उनको साथमा धेरै पुस्तकहरू भेला भएको थियो। उनी भारतबाट फर्किँदा ती किताबहरू उनले सेन्ट पौल स्कूलमा अनुदान गरी दिएका थिए (उही २००५: ६)।

सन् १८२९ -मा हगजनले फेरि आफ्नो ध्यान बौद्धको अध्ययनमा लगाए। यस अतिरिक्त उनले प्राणीविज्ञान, एथ्नोग्राफी र भाषामा अध्ययन गर्न थाले। उनको मुख्य अध्ययन तिब्बत र नेपालका भाषाहरू, साहित्य र धर्ममा थियो। उनले प्राणीविज्ञानको अध्ययनको फलस्वरूप उनका ९७ -वटा लेखहरू चरा र स्तनपायी विषयहरूमा प्रकाशित भएका थिए। अन्य ३० -वटा पत्र उनले दार्जिलिङ छँदा लेखेका थिए। उनका लेखहरूको १०० भोल्युम छन्। त्यसमा ३००० जति अङ्ग्रेजी लेखहरू, नेपाली, नेवारी उर्दू, केही मात्रामा भोट-बर्मेली भाषाहरू जस्तै लिम्बू र लेप्चा भाषासम्बन्धी विषयमा पनि अध्ययन भएको पाइन्छ (उही २००५: ८)।

सन् १८४७ -मा उनले कोच, बोडो र धिमालमा पत्र लेखेका थिए। यसमा उपहिमाली आदिवासी र हिमालयमा बोलिने भाषाहरूको विषयमाथि प्रकाश पारिएको छ। यस अतिरिक्त उनले केन्द्रीय हिमालयमा बसोबास गर्ने जातिहरू (गुरुङ, भोटिया, मगर, सुनवार, लिम्बू, लेप्चा आदि) -को पनि जातीय अध्ययन गरेका थिए। यस विषयमा “अन दि एबओरीजीन्स् अव द सबहिमालयास् (१८४७/१८४८)” नामक लेख प्रकाशित भएको थियो। हगजन विविध सांस्कृतिक र प्राकृतिक जगत्को अध्ययन गर्न रूचाउथे (गयान्जल २००५: २०६)। यस विषयमा उनले गहन अध्ययन गरेका थिए। तसर्थ उनलाई प्रकृतिवादी र प्राच्यको रूपमा पनि चिनिन्छ।

हगजन (जोन स्टेभेनसनसित) -ले संस्कृत आउनअघि सबै आदिवासी भाषाहरूको सिद्धान्त एउटै थियो भन्ने मतमा सहमति जनाएका थिए। उनले पछि आफ्नो कार्यद्वारा ती

आदिवासी 'टुरानियन' एक भाषिक-जातीय परिवारका हुन् भनेर पत्तो लगाए। यो परिवार टुरका मानिसहरूबाट आएको हो (उही २००५: २०७)।^८ यस परिवारअन्तर्गत अनार्य दक्षिण एसियाली पर्दछ, जसलाई वर्तमानमा तिब्बती, भोट-बर्मेली, मुण्डा र द्राविडियन भनेर विभाजन गरिन्छ।

हज्जनले किरात जनाउन किराँती, किराँत, किरात, किराती आदि शब्दावली प्रयोग गरेका थिए। उनले किरात भूभागलाई काठमाण्डौंको आधारमा हीदर किरात (वल्लो किरात), मिडल किरात (माझ किरात) र फदर किरात (पल्लो किरात) गरी तीन भागमा विभाजन गरेका थिए। उनले भाषालाई दुई भाग मङ्गोलियन (ठटर), मुण्डा र द्राविडियन (तामुलियन) -मा विभाजन गरिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् उही २००५: २२०)। फ्रेड्रिक मेक्स मुलरद्वारा कल्पित सिद्धान्त टुरानियन प्रयोगमा ल्याउन उनी सिपालु थिए (भेन ड्रिम २००५: २२७)। हज्जनले आफ्नो जीवनकालमा भोट-बर्मेली र दक्षिण-पूर्वीय भारतका भाषा अध्ययनका निम्ति तीनवटा आनुवंशिक सिद्धान्तहरू प्रयोग गर्ने गर्थे। ती भोट-बर्मेली, टुरानियन र इन्डो-चिनियाँ थिए।^९ यी तीनवटा शब्दावली हज्जनले आफ्नो 'लिङ्ग्विस्टिक एस्सेज्स्' -मा प्रयोग गरिको पाइन्छ (उही)।

हज्जनले भारत र नेपालको हिमाली भेगमा बोलिने धेरै भाषाहरूमा अध्ययन गरेको पाइन्छ। मुख्यतः किराती भाषाहरूमध्ये उनले बाहिड भाषाको गहनतापूर्वक अध्ययन गरेका छन्। उनले भाषाहरूको तुलनात्मक शब्दावलीको सन्दर्भमा दुई भाग गरी अध्ययन गरेका छन्। पहिलो टुटेको गोत्रहरू (Broken Tribes) -मा उनले दाही, दनुवार, पही, चेपाङ, ब्रामु, हायू, कुसवार, कुसुन्डा, पाख्या (नटुटेको गोत्र), थाकस्या (नटुटेको गोत्र) र थारू राखेका छन्। दोस्रो भागमा किराती जाति- चामलिङ वा रोदुङ, रूडछेनबुङ (बान्तवा), छिङताङ (बान्तवा), नाछेरेङ, वालिङ (बान्तवा), याखा, चौरासिया, कुलुङ, थुलुङ,

^८ टुर अहिलेको इरानको छेउको भूभागमा पर्छ।

^९ भोट-बर्मेली सिद्धान्त टुरानियनभन्दा पुरानो हो र टुरानियन इन्डो-चिनियाँभन्दा पुरानो।

बाहिड, लोहोरुड, लाम्बीछोड (वालिड), बालाली, साडपाड, दुमी, खालिड र दुडमाली प्रस्तुत गरेका छन् (हेर्नुहोस् हगजन १९९२)। उनले किरात भूभागको आधारमा किरातवंश र थरलाई- वल्लो किरात- याखा, लिम्बू, छिडताड; माझ किरात- बोन्तावा, रोदुड, दुडमाली, खालिड, दुमी, साडपाड, बालाली, लामबिछोड, बाहिड, थुलुड, कुलुड, वालिड र नाछेरेड; र पल्लो किरात- चौरासिया यसरी छुट्ट्याएका छन्।^{१०}

उनले कुलुड शब्दावलीको सूची प्रस्तुत गर्दा कुलुडलाई कुलुडया शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ (उही १९९२: १९६-१९९३)।^{११} हगजनले प्रस्तुत गरेको किराती शब्दावली (हेर्नुहोस् उही) -मा कुलुडसित मिल्दो शब्दहरू प्रायः नाछेरेडमा पाइन्छ, जस्तै *watsts^ha* 'केटा', *ts^howa* 'चरा', *wama* 'पोथी', *fiu* 'हात'। यसरी कुलुड (अन्य किराती भाषा) भाषाको अध्ययन हगजनबाट सुरु भएको मानिन्छ।

किरात भाषाहरूप्रतिको ज्ञान हगजनमा सन् १८५७ -देखि बढ्न थालेका थिए। बृहत् रूपमा सन् १९८४ -देखि किराती भाषाहरूमा काम हुन थालेको नमुना स्वरूप एलेनको थुलुड व्याकरण थियो। त्यस पश्चात् लिम्बू व्याकरण (विडर्ट र सुब्बा १९८५, भेन ड्रिम १९८७), बान्तवा (राई १९८५, विन्टर १९८६), हयु (माइकलोवस्की १९८८), दुमी (भेन ड्रिम १९९३, राई २०१७), चामलिड (अल्बर्ट १९९७, राई २०१३), अथपारे (अल्बर्ट १९९७), याम्फु (स्टर्गर्स १९८८), सुनवार वा कोइँच (राप्चा २००५), याखा (स्चाचौ २०१४), कोयु व्याकरण (राई २०१५), रोक्दुड (लुसप्रायः केन्द्र, सिक्किम विश्वविद्यालय २०१७ -देखि प्रक्रियाअन्तर्गतमा रहेको छ, हिमा र नारायण २०२०) कुलुड (तोल्समा १९९७, राई २०१०, राई २०१३, राई २०१३, राई २०१५, सिक्किमको लुसप्रायः भाषा दस्तावेजीकरण परियोजना २०२० -बाट)। यसरी आधुनिक भाषावैज्ञानिक अध्ययन क्षेत्रमा किरात भाषाहरूको अध्ययन क्रम जारी रहेको

१० गयानजलले बान्तवालाई बोन्तावा र नाछिरिडलाई नाछेरेड शब्दावली प्रयोग गरेका छन् (हगजन १९९२)।

११ अन्य कति थरको नाममा पनि या प्रत्यय प्रयोग गरेको देखिन्छ।

देखिन्छ।

२.३ सिक्किममा किरात भाषाको स्थिति

पश्चिम नेपालको लिखु नदीदेखि पूर्वमा दार्जिलिङ र सिक्किम क्षेत्रमा लगभग ३२ भिन्न किराती भाषाहरू बोलिन्छन् (अल्बर्ट २००७)। राई (२०१७: ३१६) -ले प्रस्तुत गरेअनुसार किरातका ३३ वटा भाषाहरूको उल्लेख गरेको पाइन्छ। यसमध्ये २४ भिन्न राई भाषाहरू छन्। लुसप्रायः भाषा केन्द्र, सिक्किम विश्वविद्यालयको रिपोर्ट (२०१७, २०१८, २०१९) अनुसार सिक्किममा रोक्दुङ^{१२} (राईको थर वा भाषा) भाषा पनि बोलिन्छ।

भारतको २२ औँ उत्तर पूर्व राज्य सिक्किममा बहुसङ्ख्या किराती र अन्य भाषाहरू बोलिने गर्दछ। भारतको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त नेपाली भाषा सिक्किमको सम्पर्क भाषा हो। नेपाली भाषा अतिरिक्त राज्य स्तरीय मान्यता प्राप्त १० -वटा भाषा सिक्किमका औपचारिक भाषा (लेप्चा, भोटिया, मगर, गुरुङ, तामाङ, मुखिया, नेवार, शेर्पा, लिम्बू र राई) -हरू छन्। यसका साथै भाषाहरूको निर्देशनालय (Directorate of Languages) -ले अझ तीनवटा भाषा हिन्दी, संस्कृत र टिबेटनको विकास गर्नलाई अग्रसर भएको छ (उद्धृत: सिक्किम सरकार पोर्टल)। यी भाषाहरू सिक्किम सरकारी विद्यालयहरूमा पाठ्य विषयको रूपमा समावेश गरिए तापनि शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी भाषा रहेको छ।

किराती भाषा लिम्बू र राई (बान्तवा) भाषाले क्रमैले सन् १९८१ र सन् १९९५ राज्य स्तरीय भाषा मान्यता पाए वापत सिक्किम सरकारी शिक्षा प्रणालीमा यो एउटा पाठ्य विषयको रूपमा पठन-पाठन गरिन थाले। बान्तवा (अन्य तीनवटा भाषा: गुरुङ, शेर्पा, तामाङ) भाषा सन् २०१५ -मा केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्डमा सम्बद्ध भएपछि सन् २०१७ -देखि विद्यार्थीहरूले यो बोर्ड परीक्षा दिन थाले। स्नातकोत्तर पाठ्यक्रमको

---

१२ रोलेप, पूर्व सिक्किममा बोलिने भाषा हो।

प्रस्ताव मानव संसाधन विकास मन्त्रालय, सिक्किम सरकार र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा स्वीकृति भएपछि सिक्किम विश्वविद्यालयमा लिम्बू (साथै लेप्चा र भोटिया) भाषाको शैक्षिक सत्र २०१६ -देखि सुरु भयो (उही)।

२.४ कुलुङ जाति र भाषा

२.४.१ भाषाको नाम

कुलुङ भाषाको कुलुङ्ग अन्तरवाची (Endonym) र कुलुङ बाहिरवाची (Exonym) शब्द हो। कुलुङ भाषाको अन्य पर्यायवाची शब्दहरू खुलुङ, ई-रिङ, कुलुङ्गे आदि हुन्। कुलुङ भाषालाई ISO 639 kle-kulung नियामावलीले पहिचान गराएको छ (हेर्नुहोस्- Ethnologue २०१७)।^{१३} कुलुङ भाषा, कुलुङ र सोताङले बोल्ने भाषा हो। ब्रेडली (१९९७) -ले कुलुङलाई कुलुङ्गे (सोताङलाई सोताङ्गे) भनेका छन्। उनले सोताङ भाषालाई कुलुङको भाषिका बताएको छ (हेर्नुहोस् उही: १८)।

२.४.२ कुलुङ वक्ताहरूको सङ्ख्या

भारतको जनगणना २०११ -अनुसार प्राथमिक तथ्याङ्कमा मातृभाषाको कुल सङ्ख्या १९५६९ प्राप्त भएको छ। यसमध्ये १३६९ तर्कसङ्गत (Rationalised) मातृभाषा र १४७४ अवर्गीय वा तल्लो स्तरको मातृभाषाको कोटिमा रहेको छ। तर्कसङ्गत मातृभाषाहरू १३६९ -लाई भाषाविज्ञानको विधिअनुसार प्राप्त भाषाविज्ञान उपलब्धिको आधारमा तर्कसङ्गत समुहअन्तर्गत वर्गीकृत गरिएका थिए। वर्गीकृत मातृभाषा हुनलाई १०,००० वा समूह वक्ता हुनुपर्ने, उल्लेख गरिएको छ। मातृभाषीको सङ्ख्या १०,००० भन्दा कम रहेको खण्डमा त्यो भाषा भारतको सबै तहबाट अअनुसूचित र अवर्गीकृतमा हुन्छ। यसलाई भाषाविज्ञानद्वारा प्राप्त जानकारीअन्तर्गत अपहिचान वर्गमा राखिएको छ। तर्कसङ्गत मातृभाषाको सङ्ख्या १३६९ -मध्ये १२१ भारतका भाषाहरू भएका छन्।

---

१३ कुलुङ नामक भाषा नाइजेरियामा पनि बोलिन्छ, त्यसैले त्यहाँ बोलिने कुलुङ भाषालाई चाद वा चादिक भाषा भनेर चिनिन्छ।

यसमध्ये बाइसवटा अनुसूचित र निनानब्बेवटा अअनुसूचित भाषाहरू तय भएको पाइन्छ।

यसमध्ये नेपाल २००१ जनगणनाअनुसार, कुलुङ भाषीहरूको जनसङ्ख्या १८, ६८६ देखाइएको छ। लिङ्गुइस्टिक सर्भे अन्व इन्डियाअनुसार भारतको जनगणना (२००१) -मा राई (साथै लिम्बू) भाषीहरूको सङ्ख्या ५०,००० (विशेषतः सिक्किम) देखाइएको छ। यस अध्ययनको समाज-भाषाविज्ञान सर्वेक्षणले सिक्किममा कुलुङ भाषाको वक्ताको सङ्ख्या ५००-१००० प्राप्त गरेको छ। भारतको उल्लेखित जनगणना २०११ -अनुसार कुलुङ भाषा अअनुसूचित र अवर्गीकृतमा पर्दछ।

२.४.३ आनुवंशिक सम्बद्धता

ब्रेडली (१९९७) अनि भेन ड्रिम (२००१) -ले गरेको भाषा वर्गीकरणअनुसार कुलुङ भाषा हिमाली शाखाको भोट-बर्मेली वा ट्रान्स हिमालयन भाषा परिवारभित्र पर्दछ। ब्रेडली (१९९७, २००२) -ले भोट-बर्मेली भाषा परिवारको वर्गीकरणमा कुलुङ भाषाको स्थानलाई निम्नलिखित प्रस्तुत गरेका छन्।

चित्र २.३: ब्रेडली (१९९७, २००२) -को भोट-बर्मेली भाषा (किराती भाषा) परिवारको वर्गीकरण भोट-बर्मेली

उत्तर-पूर्वी भारत

पश्चिमी

हिमाली

लिम्बू

पूर्वी किराती

महायाखा

याखा

बेल्हारे

चिन्ताङ

चुलुङ

माथिल्लो अरुण नदी

याम्फू-लोहोरुङ

याम्फू

लोहोरुङ

मेवाहाङ

वालिङ

माझ किराती

खम्बु (राई)

कुलुङ

नाछिरिङ

सामपाङ

साम

दक्षिण

बान्तवा

पूमा

चामलिङ

दुङ्गाली

पश्चिमी किराती

थुलुङ

चौरासे

वाम्बुले

जेरुङ

माथिल्लो दुधकोषी नदी

खालिङ

दुमी

कोयू

उत्तर-पश्चिमी

बाहिङ

सुनुवार

वायु

दक्षिण-पूर्वी

उत्तर-पूर्वी

ध्वन्यात्मक तर्कको आधारमा माइकालभ्सकी (१९७५) -ले 'पश्चिमी' र 'पूर्वी' गरी

किराती भाषाहरूलाई दुई उप समूहमा विभाजन गरेका छन्। उनले कुलुङ भाषालाई पूर्वी उप समूहअन्तर्गत राखेका छन् (हेर्नुहोस् उही: १०५)। भेन ड्रिम (२०१३) -ले 'फलन लिफ' मोडलमा किराती (तीमध्ये कुलुङ) भाषालाई देखाउने क्रममा कुलुङ भाषालाई हिमालीअन्तर्गत देखाएका छन्। ब्रेडलीले किराली भाषाहरू (कुलुङ) -को वर्गीकरणलाई रेखा चित्रमा देखाएका छन् (हेर्नुहोस् १९९७: १७)।

२.४.४ उत्पत्ति

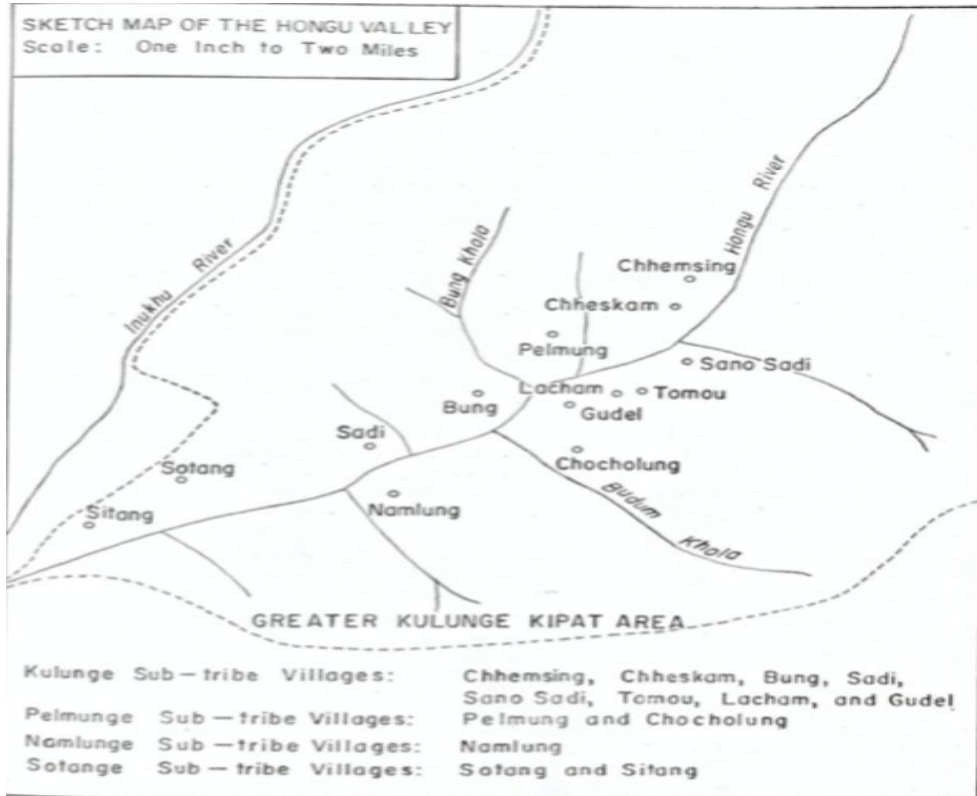
कुलुङ स्थानको नाम हो। यो नाम खालिङको पुर्खा माप्याले दिएको थियो (थोमरोस् २०१७)।^{१४} कुलुङ शब्द दुईवटा शब्दार्थले मिलेर बनिएको शब्द हो। यसमा कु -को अर्थ पानी र लुङ -को अर्थ ढुङ्गा हुन्छ अर्थात् ढुङ्गामा जमेको पानी भन्ने अर्थ बुझाउँछ। थुलुङ र खालिङमा कु -को अर्थ पानी हुन्छ, त्यस कारण लोक मतअनुसार कुलुङ शब्दको उत्पत्ति यी दुई भाषासित सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। यही लोक मतमा आधारित दन्त्यकथा रहेको पाइन्छ।^{१५} कुलुङ शब्दको अर्को थरीको तथ्य पनि पाइन्छ- बुङबासीमध्ये तोमोछा, वादिरी र थिम्रा तीन थरीको कुलुङ वर्षा ऋतुको मौसममा गाई र भैँसी गोठ सारेर छेस्खामको शिरतिर लैजान्थे। छेस्खामको शिरलाई ती तीन थरीको कुलुङहरूले कुलुङ भनेका हुन् (थोमरोस् २०१३: १४)।

१४ थोमरोस (उही) -ले लोककथा प्रस्तुत गरेअनुसार- कुलुङ मौखिक इतिहासको शताब्दीपछि माप्या तेडबोचे जानअघि सालपादेखि कुलुपोनखो हुँदै पछपोखरी गएको थियो। त्यस समय उसले घनघोर जङ्गलभित्र एउटा खोपिल्टो परेको ढुङ्गामा पोखरी देख्यो। पोखरी प्राकृतिक रूपले बनेको हुनाले माप्याले त्यस ठाउँको नाम कुलुङ राखे। खालिङ भाषामा कु अर्थ पानी र लुङको अर्थ ढुङ्गा हुन्छ। यसरी कुलुङ ठाउँको नाम उत्पत्ति भएपछि मान्छेहरू आएर बस्न थाले। त्यस ठाउँको छेउछाउको स्थानहरूको नामलाई पनि कुलुङ नामले जोड्न थाल्यो। माप्याले तेडबोचे हुँदै अन्य धेरै ठाउँहरूमा समय बिताए। उनले जुक लुबम -मा लामो समय बिताए। जो अहिले गुदेल, सोलुखम्बुको चाचालुङमा छ।

१५ शेरबहादुर राई, जूम निवासीअनुसार कुनै समयमा एकजना तिर्खाएको थुलुङ मान्छे पानीको खोजीमा हिँड्दा कतै पानी नपाउँदा। थकाई मार्नलाई एउटा ढुङ्गामा बस्यो रे। त्यही ढुङ्गामा खाल्टो परेको ठाउँमा पानी जमेको थियो रे। त्यही पानीले आफ्नो तिर्खा मेटेदेखि त्यस ढुङ्गा भएको ठाउँलाई कुलुङ (अर्थात् थुलुङ वा खालिङ भाषामा पानीलाई कु र ढुङ्गालाई लुङ भनिन्छ) भनेर चिनिन थाल्यो रे अनि त्यस ठाउँमा बस्ने मानिसलाई पनि कुलुङ भनेर जानिन थाल्यो रे। यसरी थुलुङ वा खालिङ भाषाको दुई शब्दार्थबाट कुलुङ शब्दको निर्माण भएको थाह लाग्दछ।

खम्बुको नाति खाप अनि खापको सन्तान वा दुई छोरा ताम्सी र छेम्सी हुँदै कुलुङ जाति फैलिएको भन्ने मिथक पनि पाइन्छ। वर्तमानमा कुलुङ जनजातिलाई चार उप-जनजाति कुलुङ्गे; पिल्मोङ्गे; नाम्लुङ्गे र सोताङ्गे -मा विभाजन गरिएको पाइन्छ।

स्केच मानचित्र २.४: कुलुङका विभाजित उप-जनजाति कुलुङ्गे; पिल्मोङ्गे; नाम्लुङ्गे र सोताङ्गे

स्रोत: मेकडौगलले द कुलुङ्गे राई -मा प्रस्तुत गरेको स्केच (१९७९: २३)

यी सबै माझ किरातअन्तर्गत हङ्गु उपत्यका (Valley) बासिन्दा हुन्। यस क्षेत्रमा विशेष कुलुङ बसोबास गरेको किपटलाई महाकुलुङ भनिन्छ (मेकडौगल १९७९)। स्मरण रहोस् भारतमा भने किरातहरूको बसोबास वैदिककाल अघिदेखि भएको ऐतिहासिक प्रमाण छ। कुलुङहरूको एक शाखालाई छोछोलुङ्ग पनि भनिएको छ (हेर्नुहोस् पोखरेल १९९८: ३२१)।^{१६} राई समुदायमा प्रचलित लोक गाथाअनुसार कुलुङ्गे पुर्खा हङ्गु उपत्यकामा बसाइँ सर्नअघि रावा उपत्यकामा बस्थे (हेर्नुहोस् मानचित्र २.२)। कुलुङ पूर्खा ताम्सी र

^{१६} छोछोलुङ्ग चोल (पर्वत) शब्दार्थसित सम्बन्धित छ।

छेम्सीले हङ्गुको छेम्सीड र छेस्काम ओगटेर बसेको मिथक पाइन्छ (मेकडौगल १९७९)। यो ठाउँहरू महाकुलुडमा स्थित छन्। वर्तमानमा एसियाको धेरै देशमा छरिएर बसेको पाइन्छ। जस्तै भारत, भूटान अन्य पश्चिमेली देशहरूमा पनि बसोबास गरेका छन्।

कुलुड बुढा-पाकाका ज्ञानानुसार सिक्किम देश हुँदादेखि भारतको राज्य हुँदासम्म सिक्किममा कुलुङ्गेहरू बसोबास गरेको सात पुस्ताभन्दा बसी भएको थाह लाग्दछ। समयान्तरालले सिक्किमका कुलुङ्गेहरू आफ्नो पेसा र सुविधाका निम्ति गाउँबाट सहरतिर बसाइँ सरेको पाइन्छ। आसाम लिङ्गजे, जूम, सङ्गनाथ, आदिका कतिपय कुलुङ्गेहरू गान्तोक, नाम्ची आदि सहरमा बसोबास गरेका छन्।

२.४.५ मुन्दुम र तीन ढुङ्गाको चुल्हा

कुलुडको साधारण बोलचालको भाषा र मुन्दुमको भाषा वा कुल बुझाउँदा प्रयोग गरिने भाषामा भिन्नता देखिन्छ अर्थात् कुलमा बुझाउने सामग्रीहरूको पनि दप्सिन्ड (सामेइ) हुन्छ।

(१)	साधारण भाषा	मुन्धुमी भाषा (दप्सिन्ड)
	<i>bitsu</i> (अदुवा)	<i>pətelbitsu sampədam</i>
	<i>wa:ma</i> (पोथी)	<i>səruwa:p biruwap</i>
	<i>wa:pa</i> (भाले)	<i>pəwa:dam pətsədam</i>
	<i>wabəm</i> (चिन्डो)	<i>mīlīlīṅma liṅmabə</i>
	<i>bə:</i> (सुँगुर)	<i>ts^həbə masa</i>
	<i>kəu</i> (पानी)	<i>sībka:kə kamakə</i>
	<i>wa:dī</i> (अन्डा)	<i>pəwa:buṅ pəts^həbuṅ</i>

कुलुड भाषाको यस किसिमको भाषिक व्यवस्थामा गहन अध्ययन गर्न अति आवश्यक छ। तसर्थ यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्न सकिने सम्भावना रहेको देखिन्छ।

मुन्दुम र तीन ढुङ्गाको चुल्हादेखि नै किरात राईको संस्कार र संस्कृतिको आरम्भ

हुने गर्दछ। राई जातिमा मुन्दुमको मुख्य विशेषता रहेको पाइन्छ। मुन्दुम^{१७} किरात राईको धर्मसित सम्बन्धित हुन्छ। यसर्थ मुन्दुमलाई धार्मिक मन्त्र पनि भन्न सकिन्छ। मुन्दुमलाई मुन्दुम, मुक्कुम, मुधुम, मुग्कुम, मुद्दुम, मुन्दुम, मिन्दुम, दुम्ला, दिउम्ला, पेलाम, तम्र, मुक्कुम, मुग्कुम, पालखे, रिदुम, रिसिया, हाक्वासातिम इत्यादि भनिन्छ (पुमा २०१५: १)। राई (२०१४) अनुसार मुन्धुम चामलिङ समुदायका निमित्त बाचेको संसार र मरे पछिको संसारको दर्शन र संहिता हुन्। सिक्किमका कुलुङहरूले मुन्दुमलाई रिसिवा र रिदुम^{१८} भन्ने गर्दछ।

तीन ढुङ्गाको चुल्हाभन्दा पनि अघि मुन्दुमले राई संस्कार र संस्कृतिमा विशेष भूमिका निर्वाह गर्दछ। एउटा राईको घर निर्माण भइसकेपछि चुल्हा स्थापित गरिँदा पनि मुन्दुमको आवश्यकता पर्दछ। मुन्दुम पुस्ता दर पुस्ता हुने भएकोले गयाञ्जल (२००५) -ले मुन्दुमलाई पुख्यौली ज्ञान हो भनेका छन् (पुमा २०१५: २)। यसको ज्ञान सबैमा हुँदैन। तसर्थ राई (२०१४) -ले मुन्दुम ज्ञान हुनाका निमित्त आत्मालाई स्वीकारेको हुनु पर्दछ, भनेका छन्।

यसलाई विभिन्न विद्वानहरूले ब्रह्माण्ड, धार्मिक दर्शन, विज्ञान, धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र आदि भनेका छन् (उही २०१४: ३)। इतिहास, ज्ञान-विज्ञान, दर्शन, समाज, संस्कृति आदिसित सम्बन्धित धारणाहरू मुन्दुममा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। मुन्दुमअनुसार पशु-पक्षी (भद्रायो चरा, बट्टाई चरा, पदुवा चरा, उँउटा, भ्यागुता आदि) -हरूबाट किराती पुर्खाहरूले धेरै ज्ञान लिएका हुनाले मुन्दुमले ती पशु-पक्षीलाई विशेष स्थान र सम्मान दिएको पाइन्छ (सिवाहाङ २०११)। किरात राई मुन्दुम जीव औषधीसित पनि सम्बन्धित हुन्छ।^{१९} सिक्किमका कुलुङ राईमा प्रचलित मुन्दुममा अदुवा (तरुल र बोट), चिन्डो,

१७ यस शोधकार्यमा मुन्दुम शब्दको प्रयोग गरिएको छ, कुलुङमा ध ध्वनिको वितरण मुक्त परिवेश मात्र प्राप्त भएकाले मुन्धुम शब्दलाई भन्दा मुन्दुम शब्द प्रयुक्त हुन्छ भनी विचारलाई अघि राखिएको छ।

१८ गयाञ्जल (२००२) अनुसार रिदुम कुलुङ शब्दावली हो।

१९ जीव-जन्तु जस्तै दुम्सी, गँगटा, गड्यौला, चमेरा आदि औषधीको रूपमा प्रयोग गर्नेगर्छ।

चिम्फिङ, कोदो, चामल, पानी, कुखुराको भाले-पोथी, सुँगुर, हिमाल आदिको उल्लेख पाइन्छ। जसको शाब्दिक प्रयोग साधारण बोलिने भाषाभन्दा भिन्न किसिमको हुन्छ (हेर्नुहोस् §२.४.५)। यस ठाउँका कुलुङ्गेहरूले मुन्दुमको प्रयोग दुई प्रकारले गर्दछ। एउटा साधारण व्यक्तिहरूद्वारा गरिने (धेई कुर्वा^{२०}, सीम कुर्वा^{२१}, चाचा कुर्वा^{२२} र अन्य साधारण पूजा^{२३}) र अर्को व्यक्तिविशेष (माङ्पा^{२४}, नागीरे^{२५} आदि) -ले गर्ने मुन्दुम हुन्छ। सिक्किममा जातिविशेष विभिन्न संस्कार र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा मुन्दुमको प्रयोग गरिने गर्छ।

तीन चुल्हाको स्थापना मुन्दुमद्वारा गरिन्छ, त्यही चुल्हा अघि जातिविशेषको कार्यमा मुन्दुम फलाकिन्छ। त्यसैले मुन्दुम, तीन ढुङ्गाको चुल्हासित सम्बन्धित हुन्छ। यी दुईवटा चीज जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारमा अनिवार्य हुन्छ। किरात राईको चुल्हालाई सिन्हा (२०१९) -ले राईका धेरै भाषाहरू छन् तर एउटै चुल्हा हुन्छ (as many Rai speeches but one fireplace) नवीन उक्ति प्रयोग गरी राई जाति र चुल्हाको सम्बन्धलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन्। तीन चुल्हा वा तीन ढुङ्गाको चुल्हा वा चुलो ढुङ्गालाई समग्रमा सुसुलुङ भनिन्छ। यस शब्दमा भएको सुप् -को अर्थ तीन, तु -को अर्थ साथ र लुङ -को अर्थ ढुङ्गा हुन्छ (राई २०१७: ६३)। सुसुलुङको अर्थ तीनवटा ढुङ्गा साथमा गाडिएको वा साथमा भएको अर्थ लाग्छ।

चुलो ढुङ्गाको सृष्टि नागी देवताको जेठो छोरो तोदुछाप -ले गरेको मिथक रहेको पाइन्छ (थोमरोस् २०१८)। प्रत्येक राईको घरमा तीनवटा ढुङ्गा गाडेर चुल्हा स्थापित

२० कुलुङ जातिमा हुने नागी देवताको ठूलो रूप वा भव्य ढङ्गमा गरिने कुल पूजा। यो पूजा नौ भिन्न थरीको कुलुङ्गे बुडौलीद्वारा सम्पन्न गरिन्छ।

२१ मृतकको नाममा गरिने कुर्वालाई सीम कुर्वा भनिन्छ।

२२ चार थरीको कुलुङ्गेहरूद्वारा गरिने कुर्वा चाचा हो।

२३ घरको सा-सानो कुल पूजा गर्दा साधारण कुलुङ व्यक्ति वा घरको मान्छेले गर्दा हुन्छ।

२४ धामी वा ग्रह शान्ति गर्ने व्यक्ति।

२५ नागी गर्ने व्यक्ति।

गरेको हुन्छ। जसलाई कुलुडमा *दाप्लोथुम्* भनिन्छ। तीन ढुङ्गाको आआफ्नै नाम हुन्छ। यस नामलाई कुलुड जातिले आफ्नो भाषामा *दाप्लोम् निड* (चलोढुङ्गाको नाम) भन्ने गर्छ (उही)। तीनवटा ढुङ्गालाई त्रिकोण आकारमा राखिन्छ। *पाखोलुड* नामक ढुङ्गालाई तल्लो छेउमा गाडिन्छ। अन्य दुईवटा ढुङ्गा घरको मूल दैलोको आधारमा स्थापित गरिन्छ। *साम्बेलुड* र *माखोलुड*लाई सिधा पारेर क्रमैले पश्चिम र पूर्व दिशामा राखिएको हुन्छ। प्रत्येक ढुङ्गालाई एक विशेष जिम्मेवारीको प्रतीकको रूपमा राखिएको हुन्छ। पाखोलुडले पापा वा पितृलाई घर भित्र्याएर विशेष स्थानमा सम्मान गरी राख्ने^{२६} माखोलुडले सुःख, शान्ति र समृद्धिलाई कायम राख्ने र साम्बेलुडलाई बाहिरबाट आउन लागेको नकारात्मक कुराहरूलाई बाहिर नै तर्काइ दिने प्रतीक मानिन्छ (हेर्नुहोस् उही)। सुसुलुड विषयमा अर्को धारणा- साम्बेलुडले जाति हेर्ने, माखोलुडले आमा हेर्ने र पाखोलुडले बुढा-पाका हेर्ने रहेको छ।^{२७} सुसुलुडलाई पवित्र ठाउँ मानिन्छ। यसले लौकिक र आध्यात्मिक जगत्लाई जोड्ने गर्दछ (सिन्हा २०१९)। चुल्हामा अनेक प्रकारको महत्त्वपूर्ण कार्य गरिन्छ। तर अवसरअनुसार सुसुलुडलाई पुज्ने विधिमा भिन्नता रहन्छ (थोमरोस् २०१८: ४)।

नागी बिम् (नागी देवताको पूजा)

नागी पूजा गर्दा पहिले पाखोलुड, दोस्रो माखोलुड र साम्बेलुडमा चम्चीले सरुवा उगाएर यस माथि तीन-तीन पल्ट खन्याएर सुसुलुडलाई पुज्ने गरिन्छ। यसका साथै नयाँ कोदो सुसुलुडमा चढाउने गर्छ। *मोसुम* (चुल्हा राखिएको भित्तापट्टिको भाग) -मा बस्ने नोकछो वा बुढा-पाका (घरको मान्छ वा उसको सन्तान) -ले *वाबम* (चिन्डो) -मा भरेको जाँड आफ्नोपछि पूर्व र पश्चिम दिशातर्फ छर्किने गर्छ। कुलुड समाजको लोक विश्वासअनुसार यसो गर्नाले अशुभ कुरा हटिन्छ।

^{२६} त्यस स्थानलाई *दाम्फे* भनिन्छ।

^{२७} स्रोत: धनबहादुर राई, आसाम लिङ्गजे, पूर्व सिक्किम, २०१५।

सुर (विवाह) -मा चुलो ढुङ्गालाई पुज्ने तरिका नागीमा जस्तै हुन्छ। विवाहमा चिन्डोले पनि सुसुलुङलाई पुज्ने गर्दछ। सरुवा तीन ढुङ्गाको बिचमा पनि खन्याउने प्रथा विवाहमा पाइन्छ।

बेहुली र बेहुला दुवैको घरमा सुसुलुङको पूजा गर्ने चलन रहेको छ। पहिले दिन बेहुलीको घरमा जन्ती पुगेपछि तीन चुल्हाको पूजा हुन्छ। दोस्रो दिन वा जन्ती फर्केर बेहुलाको घरमा बेहुलीले चिन्डोमा लगाएको सरुवाले सुसुलुङ पुज्ने गर्दछ (थोमरोस् २०१८)। यसको अर्को अर्थ हुन्छ। बेहुलीलाई उसको घरको चुल्हाबाट निकालेर बेहुलाको घरको चुल्हामा राखिन्छ।

सिकार पूजा गर्दा पहिले सिकारको पूजा गरिन्छ। यस पछि सरुवाले चुलोढुङ्गा पुज्ने चलन छ।

सुसुलुङका अन्य महत्त्वहरू—कसैको राम्रो मृत्यु भएको खण्डमा उसको आत्मालाई चुल्हामा राख्ने गर्छ; लडेर-झुण्डेर मरेकोलाई राम्रो बाटो लगाउँछ तर चुल्हामा राखिँदैन; र विवाह भएको चेलीलाई चुल्हाबाट निकालिन्छ भने आएको बुहारीलाई यसमा राख्ने चलन छ।

कुलुङ समुदायमा सुसुलुङलाई पूजा गर्नको साथै यसलाई चोखो राख्नु पर्दछ। सुसुलुङ निषेधित स्थान हो। यसको छेउछाउ खसीको मासु खाने वा खाएर, बाखालाई छोएर, इन्द्रेनीको दाना खाएर, सुँगुरको आन्द्रा खाएर आदि कुलले निषेध गरिएको चीज खाएर र छोएर जानु हुँदैन। यो पालन तोडियो भने कुल रिसाएर घरमा अशान्ति आउने विश्वास रहेको छ। सुसुलुङमा मात्र होइन अन्य कुलुङको कुल स्थापित गरिएको स्थानमा पनि उक्त नियम पालन पर्दछ।

२.४.६ संस्कार

जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारमा मुन्दुम र सुसुलुङको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ।

२.४.६.१ न्वारन

कुलुङ जातिमा नानीको जन्म भएपछि छोरी हो भने पाँच दिनमा न्वारन गरिन्छ अनि छोरा हो भने, छ दिनमा गरिन्छ। न्वारनको दिन नानीको बाबुले गँहुत, दुबो, तितेपाती, तील, जौँ, जल ढुङ्गा र पानीले घर चोख्याउने गरिएको देखिन्छ। छोरीको पाँच महिनामा भात खुवाइ वा पाँस्नी गर्ने चलन छ भने छोराको तीन, पाँच र सात वर्षमा छेवर वा केस काट्ने चलन रही आएको छ। वर्तमान समयमा चाहिँ नानीहरूलाई सानै उमेरदेखि स्कूल पठाउने चलन भएको कारण छोराहरूको छेवर प्रायः तीन वर्षमा नै गरिदिन्छन्। तत्कालीन समयमा छोरीहरू सात वर्ष पुगेपछि गुनिउँ र चोलो दिने चलन थियो भने अहिले त्यो परम्परा थोरैले गर्ने गर्छ।^{२८}

२.४.६.२ विवाह

राई जातिका अनेक थरहरूको भाषा मात्रै भिन्न नभएर कतिपय संस्कृति तथा संस्कार विधिमा पनि भिन्नता पाइन्छ। अन्य थरको राईमा चोरी विवाह, मागी विवाह, केटाकेटी मिलेर गर्ने विवाह प्रचलित छन्। तथापि कुलुङ समाजमा रहेको विश्वासअनुसार मागी विवाह कुलुङमा फाप्दै न वा सफल हुँदैन भन्ने मान्यता छ। तत्कालीन समयमा भने कुलुङमा पनि मागी विवाहको चलन थियो (थोमरोस् २०१८)। सिक्किमको सन्दर्भमा कुलुङ्गेहरूको विवाह अन्य जातीय समुदायसित पनि स्वीकार्य छ। कुलुङ समुदायभित्र विवाह भएको प्रत्येक विवाहको विधिलाई निष्ठापूर्ण सम्पन्न गर्नुपर्दछ। यस विधिमा विशेष साइनो चिनाउनी हुन्छ। यसमा बेहुलाको घरबाट ढक्की पैसा लाने चलन छ। ती पैसा बेहुलीको वंश चिनाउने विधिमा जेबको रूपमा प्रत्येक साइनो लाग्ने आफन्त माझ बाँडिन्छ अनि जेब दिँदै ढोग गर्ने चलन छ।

^{२८} स्रोत: धनबहादुर राई, गौचरण, आसाम लिङ्जे, २०१२।

कुलुड समाजमा प्रचलित उत्पत्ति कथा- खोप्लिप् र यालिम्माको समयदेखि प्रेम विवाह हुने चलन थियो (थोमरोस् २०१७)। आज पनि कुलुड समाजमा प्रेम विवाह चलिआएको छ। यसका साथै फकाएर गरिने विवाह र चोरी विवाह पनि कुलुड समाजमा स्वीकार्य हुन्छ। तर यसमा केटा र केटी दुवैको सहमति हुनुपर्दछ।

२.४.६.३ अन्त्येष्टि (मृत्यु संस्कार)

कुलुड राईमा लासलाई दुई प्रकारले राख्ने चलन रही आएको छ। एक थरीको कुलुडहरूमा सोझो घुँडा नखुम्चाई लासलाई कात्रोमा बेहेने गर्छ भने अर्को थरीको कुलुडहरूमा लासको घुँडा खुम्चाइन्छ। मृतको देहलाई चुल्हाको दाहिने दिशामा राख्ने चलन छ। आफ्नो सन्तानका दाजु-भाईले मरौं घरमा नेक्तो- फुलुडभिन्न घुम पातले ओछ्याएर फापर वा कोदो, सेतो रुमाल अनि चोके (उल्टा परेड काटेको) लानु पर्दछ। लासलाई मरेको दिन वा त्यसको भोलीपल्ट जङ्गलमा दफन गर्नेगर्छ। कुलुडहरूमा जुठो बार्दा नुन-तेल बार्ने चलन छैन। तर मुलाको साग, कालो दाल, सिस्नु, आदि बार्ने चलन छ। उहिले आफ्नो सन्तानमा मरौं भएको खबर आएपछि अघि पकाइ राखेको खानेकुरो साथै भरेर राखिएको पानी समेत फ्याँक्ने चलन थियो। आज त्यो प्रथा हटेर गएको छ। कोरा बस्ने विधि पनि कुलुडहरूमा पाइँदैन। कुलुड संस्कृति कार्य साथै संस्कार विधिमा हुवा (रक्सी) र कोदोको दि (जाँड) -को विशेष प्रयोग हुने गर्दछ। मृतको नाउँमा बुढा-पाकाले चुल्हा वरिपरि बसेर सुँगुरको मासु पोल्दै सीम कुर्वा गर्छ। हिन्दू धर्मावलम्बी कुलुडहरूमा रामायण पाठ गर्ने प्रथा रही आएको छ। यो विशेषतः मृतकको आत्मालाई शान्ति प्राप्त होस् भनी रामायणका सबै काण्ड दाह संस्कारदेखि अन्त्येष्टिसम्म सिध्याइन्छ।^{२९}

२.४.७ संस्कृति

यस खण्डअन्तर्गत कुलुडको जीवन र व्यवसाय; चाड-पर्व; र धर्मबारे चर्चा गरिएको छ।

^{२९} स्रोत धनबहादुर राई, गौचरण, आसाम लिङ्गे, २०१२।

२.४.७.१ आजीविका (Livelihood) र व्यवसाय

ग्याजेटर अक् सिक्किम (२०१६) -को रेकर्ड अनुसार राईहरूको जनसङ्ख्या ७,८६,५५१ खाएको^{३०} र तीनवटा अलग अलग सालको जनगणना १४,९५८ (१९२१), २,९६५ (१९६१), ८,८२९ (२००१) -मा आएको भिन्न राई भाषीको जनसङ्ख्या पनि प्रस्तुत गरिएको छ।^{३१} यसमा कुलुड जाति र भाषीको जनसङ्ख्या विशेष रूपले जनाएको छैन।

सिक्किमका कुलुङ्गेहरू अलैची, अदुवा, सुन्तला, अदुवा, धान, कोदो, साग-सब्जी आदिको खेती गरी आफ्नो जीवन व्यतित गर्ने गर्छ। कुलुङ्गेले अनिवार्य रूपमा कोदो र अदुवाको खेती गर्ने गर्छ।^{३२} कोही ठेकेदारमा संलग्न छन्, कसैले व्यापार (साग-सब्जी र अन्य थोकको) गर्छन् भने कतिले ट्याक्सी कुदाएर आफ्नो जीविका चलाइरहेका छन्। शिक्षितहरू सरकारी अनि गैरसरकारी क्षेत्रमा कार्यरत छन्। सिक्किम राज्यबाहेक भारतका अन्य राज्य साथै विदेशमा पनि कुलुङ्गेहरू नोकरी र व्यापारको क्षेत्रमा संलग्न छन्। यसबाहेक कुलुङ्गेहरू अतिरिक्त पाठ्यक्रम क्षेत्रमा पनि अग्रसर देखिन्छन्^{३३} राजनीतिक क्षेत्रमा पनि अभिरुचि भएकाले विगत सालमा एकजना कुलुड संसदको सदस्यसम्म हुन सफल भएका थिए।

सिक्किम राज्यलाई १९ जनवरी २०१६ -मा भारतको पहिलो 'जैविक राज्य' घोषित गरेदेखि खेतीवालाहरूमा खेती गर्ने एक प्रकारको उत्साह र उमङ्ग पैदा भएको देखिन्छ। यसर्थ कुलुङ्गेहरूले पनि विभिन्न बालीको खेती गर्न थालेका छन्। वर्तमानमा विशेषतः सब्जी र फूलको खेतीतर्फ ध्यान बढाएको देखिन्छ। व्यापारको निम्न सबै प्रकारको सब्जी अनि फूलमा विशेष गरी सुनखरी (Cymbidium), कार्नेसन, ग्याडुलस, लिलियम आदिको खेती प्रशस्त मात्रामा गर्न थालेका छन्। यसरी खेतीवालामा ऊर्जा

३० स्रोत: State Socio-Economic Census 2006

३१ स्रोत: Census of India 1901, 1951 and 2001

३२ कुलदेवता गर्दा चाहिने सामग्री भएकाले, यसको खेती गर्नेगर्छ।

३३ सङ्गीत क्षेत्र, चलचित्र क्षेत्र, शिल्प क्षेत्र, साहित्यिक क्षेत्र, प्रदर्शनी क्षेत्र इत्यादिमा सक्रियता देखिन्छ।

ल्याउनमा बागवानी विभाग, सिक्किम सरकारको विशेष पहल रहेको छ।^{३४} सिक्किमलाई जैविक राज्य साथै पर्यटक स्थल पनि मानिन्छ, यसर्थ कतिपय कुलुङ्गेहरू यस क्षेत्रमा पनि संलग्न छन्। अतः कतिले सरकारी र गैर सरकारी होम स्टे चलाइरहेका छन्। कुलुङ्गेहरूको रुचि मौरी पालन, माछा पालन र कोइलर-पोल्ट्री कुखुरा पालनमा बढेको देखिन्छ।

सिक्किमका शिक्षित कुलुङ्गेहरू विभिन्न ओहोदामा नोकरी गरिरहेका छन्। कोही आई पी एस, कति डाक्टर, पुलिस, कोही चलचित्र निर्माता, शिक्षक, फौजी, पाइलट, विधायक, पञ्चायत, समाज सेवक, आदि ओहोदामा रहेका छन्। वर्तमान कुलुङ्गे अभिभावक शिक्षा क्षेत्र विषयक सचेत भएकाले शिक्षाको तह बढेर गएको छ। अतः शिक्षालाई प्राथमिकता दिन थालेका छन्।

२.४.७.२ चाड-पर्व

कुलुङ तथा सम्पूर्ण राईहरूको विशेष चाड *साकेवा* हो। यो सालमा दुईपल्ट गरिन्छ। एउटा *थो तोस्* (उभौली) र अर्को *योउ तोस्* (उधौली) -को रूपमा मनाइन्छ। यस चाडमा सिली नृत्य प्रदर्शन गर्ने गर्दछ। यस पर्वमा *बिजुवा* र *माङ्पा* (झाँकी) -हरूले मुन्दुमी (रीदुम) भाषामा प्रकृतिलाई राम्रो उब्जनीका लागि कृतज्ञ प्रकट गर्दै पूजा गर्छन्। विशेषतः एउटा ठूलो ढुङ्गा जमीनमा स्थापित गरिएको हुन्छ, जसलाई *तोस्लुङ* भनिन्छ। यसमा *तोस्को* अर्थ खनाएको र *लुङको* अर्थ ढुङ्गा हुन्छ अर्थात् तरल पदार्थले खनाएको ढुङ्गा भन्ने अर्थ लाग्छ। आसाम लिङ्गजेका कुलुङ्गे अनुसार पुराकथा आधारित, त्यो ढुङ्गलाई ऐतिहासिक ढुङ्गा मानिन्छ, जहाँ कुलुङको आदि पुरुष खोप्चिलिपले कुर्ले *चाचाकुर* (ढुकुर) मारेर त्यसको गाँड फोरेर हेर्दा, त्यसभित्र अन्न पाइएको ठाउँको प्रतीक हो साथै त्यस समयदेखि खोप्चिलिपले अन्न उब्जाउन थाले। त्यस गाँडभित्र तिते फापर, कोदो आदि

---

^{३४} ती गर्नुअघि बागवानी विभागले खेतीवालाहरूलाई खेतीको तकनिकी कुराहरू सिकाउने गर्छ साथै विभिन्न बालीको बिजन सरकारको तर्फबाट वितरण गरिन्छ।

अन्न पाइएको थियो भन्ने मिथक छ। हिजो-आज तोस्लुडमा मृतक मातृ-पितृलाई बोलाउने चलन रही आएको छ। उनीहरूलाई पुकार्दै भन्ने गर्दछ- अन्न-बालीको उब्जनी राम्रो होस्। फसल राम्रो भएको खण्डमा कृतज्ञता टक्राउने गर्दछ।^{३५} यो मई वा जून महिनामा मनाउने गर्छ। सिक्किमका कुलुङ्गले यस पर्वबाहेक साकेला, दसैं, दिवाली र अन्य चाड-पर्व मनाउने गर्छन् भने इसाइ धर्मवालम्बीले क्रिस्मस चाड मनाउँछन्।

२.४.७.३ खानपिन

खानपिन पनि जाति विशेषको हुन्छ। यो कुनै जातिको संस्कृति, पहिचान, भावना आदिसित सम्बन्धित हुन्छ। खानपिनलाई सांस्कृतिक महत्त्व, नैतिक उद्देश्य आदिको रूपमा अधिग्रहण गरिने हुनाले, यसलाई साङ्केतिक (Semiotic) भनेका छन् (हेर्नुहोस् बार्थस् १९९७)। सिन्हा (२०२०) -ले खानपिन नैतिकता, सौन्दर्य, वातावरण, औषधिको आदिको तत्त्वसित संलग्न हुन्छ भनेका छन्। खानपिन ताकत कायम राख्नु, वृद्धि, खुसी, पवित्र, धर्मनिरपेक्ष आदिसित जोडिएको कारण सिन्हा (२०२०) -ले यसलाई स्वास्तिका (Wellbeing) सित जोडेका छन्। जातिविशेषको खानपिनसम्बन्धी यसअघि विभिन्न अवधारणाबारे चर्चा गरेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् उही २०२०)।

खानपिनले कुनै विशेष समुदायको पहिचानलाई नेतृत्व गर्दछ। यसर्थ समग्र नेपाली समुदायभित्र अनेक थरीको जातिविशेषको खानपिन पाइन्छ- गुन्द्रुक, सिन्की, किनेमा, ढिँडो, सिस्नु, गोयोड आदि। यसबारे किण्वित र अकिण्वितअन्तर्गत अध्ययन भएको पनि पाइन्छ (हेर्नुहोस् तामाङ २०१६, तामाङ र थापा २०१४)। सिक्किमको खानपिनको सन्दर्भमा तामाङ र थापा (उही) -ले सिक्किममा हरेक खानाको सामान्य पाक विधि भात-दाल-दही वा मही-अचारको संयोजन बताएका छन्। अतः यो कुनै अञ्चल वा क्षेत्रसित सम्बन्धित हुन्छ।

कुलुङ (राई) जातिद्वारा ग्रहण गरिएको खानपिनबारे निम्नलिखित खण्डहरूमा चर्चा
३५ स्रोत: भक्तबहादुर राई, आसाम लिङ्गजे गौचरण, २९.०९.२०१९।

गरिएका छन्।

(अ) वाचिपा र बुडिचपा

कुलुङ भाषामा वाको अर्थ कुखुरा, बुडको अर्थ फूल र चिपाको अर्थ खिचडी भात हुन्छ अर्थात् कुखुराको मासुको खिचडी भात र फूल हालेर तयार पारिएको खिचडी भात भन्ने अर्थ लाग्दछ। वाचिपालाई राईहरूको सामान्य खानपिन भन्दै तामाङ र थापा (२०१४) -ले यसलाई अकिण्वित खानपिनको वर्गमा राखेका छन्। खानपिन र पहिचानको चर्चा गर्दै सिन्हा (२०२०) -ले वाचिपालाई राईहरूको पहिचान गराउने पाक (Culinary) हो, भनेका छन्। एक दशकअघि वाचिपा र बुडिचपा राई समुदायको सांस्कृतिक र संस्कारभिन्न मात्र सीमित थिए भने वर्तमानमा यो व्यावसायिक साथै नेपाली जातिको साझा खानपिन भइसकेको छ। यस किसिमको खानपिनलाई सार्वजनिक लोकवार्ता क्षेत्र र अन्य जाति विशेषको दिगो पहलहरूले कुनै पनि जातिको संस्कृतिलाई निरन्तरता साथै पुनरुत्थान गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँदछ (हेर्नुहोस् उही)। वाचिपाको पाक विधि अनि अवयवहरूबारे जानकारी तामाङ र थापा (२०१४: ३०) -ले संक्षेपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

(आ) सेक्वा

राई वा कुलुङहरूको खानपिनअन्तर्गत सेक्वा पनि पर्दछ। राई जाति बहु (राई, नेपाली र अन्य) वा द्विभाषी (राई र नेपाली) समाजमा रहेकाले सेक्वा शब्दको सेक् नेपालीबाट आएको अनि वा राई (कुलुङ) -बाट आएको जसको अर्थ कुखुरा हुन्छ। यसरी सेक्वा शब्द नेपाली र राई (कुलुङ) भाषाको मिश्रित रूपबाट आएको अनुमान गर्न सकिन्छ। जसको अर्थ सेकेको कुखुराको मासु भन्न सकिन्छ। आज नेपाली समाजमा सेक्वाको अवधारणा जुनै मासुलाई सेकेको भन्ने बुझिन्छ।

राई समुदायको जातीय आधारमा सेक्वा पवित्र खानपिन हो भने वर्तमानमा यो

पनि वाचिपा झैँ साझा हुनका साथै व्यवसायको माध्यम बनी सकेको छ।

(इ) दि (जाड) वा सरुवा र हुवा (तीनपाने रक्सी)

राई (कुलुड) -को प्रत्येक संस्कार र संस्कृति विधिमा दि वा सरुवा र हुवाको विशेष प्रयोग हुन्छ। तीन चुल्हा ढुङ्गा स्थापित गर्दा, घर पैँचो गर्दा, देव-देवता गर्दा, चाडपर्व, विवाहको रीत बुझाउँदा जाँड-रक्सीको अनिवार्य रूपमा प्रयोग गरिन्छ। कुलुड समाजमा अझै पनि जाँड-रक्सी अतिथि सत्कारका निमित्त मुख्य खानपानको रूपमा प्रयोग गर्ने चलन रही आएको छ। छनुवा (छानेको जाँड) र तोड्बा (बाँसको ढुङ्ग्रोमा हालेको जाँड) जाँड दुई प्रकारले प्रयोग गर्ने गर्दछ। वर्तमानमा कुलुडले नयाँ-नयाँ धर्म ग्रहण गरेका हुनाले कतिपय धार्मिक बाधा उत्पन्न भएकाले रक्सीको प्रयोग गर्ने चलन पूर्णतः छोडी सकेका छन्।

(ई) बोक्साह (सुँगुरको मासु) र वासाह (कुखुराको मासु)

कुलुड जातिमा बोक्साह र वासाहको संस्कार र संस्कृतिको विभिन्न विधामा प्रयोग गरिने गर्दछ। यस अतिरिक्त कुलुडको खानपिन ढिँडो, मकै, मेसु आदि हो।

२.४.७.४ निषेधित खानपिन र वस्तुहरू

पुख्यौली धार्मिक आस्थाले कुलुङ्गेहरू कतिपय खानपिन र वस्तुबाट बञ्चित बस्नुपर्ने हुन्छ। मुख्यतः खसीको मासु^{३६}, सुँगुरको आन्द्रा (पुरुष जातिले), इन्द्रेनीको दाना, चिम्फिड, चिन्डो आदि खाएर स्थापित देव-देवता पूज्ने ठाउँहरूमा जानबाट प्रतिबन्ध गराइएको हुन्छ। यसका साथै हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले गोरुको मासु पनि खाँदैनन्। बाखा (सम्बन्धित सबै चीज), सुँगुरको आन्द्रा आदि छोएर सुसुलुड राखिएको कोठाभित्र पस्नमा पनि निषेध गरिएको हुन्छ। सुसुलुडमा यी खानपिनहरू पकाउन सकिँदैन। भलायो, पैँयूँ, काउलो, आदिको दाउरा तीन चुल्हामा पोलिँदैन। यी रूखको भाग कुलुङ्गेहरूले विशेष पूजाहरूमा प्रयोग गर्ने गर्छ। घरको कुल-पूजा गर्दा देवताको नाममा चढाइएका खाद्य सामग्रीहरू

---

३६ हेर्नुहोस् पोखरेल (१९९८: ३२१)

घरबाहिरको मान्छेले खानु हुँदैन भन्ने आस्था पनि कुलुङ समुदायमा चली आएको छ।

नोक्छो, विजुवा, माइपा, बुढौलीहरूले देव-देवता गर्दा वा सुमुलुङसम्बन्धी कार्यहरू गर्दा वा गरी सकेर कतिपय चीज खान मिल्दैन। यसलाई बाधा भनिन्छ। यस घडीमा लसुन, प्याज, मुला, आलु इत्यादि बार्ने चलन छ। कुर्वा (पूजा) -मा चढाइएको सुँगुरको मासु खानेहरूले आठ दिन अर्थात् सोह्र छाक यी कुराहरू खानु हुँदैन। यस्ता नियमहरू कुलुङ संस्कारमा रहेको पाइन्छ।

२.४.८ धर्म

किरात राई जातिले आफ्नो पुर्खा साथै प्रकृतिलाई समान आदर गर्छन्। तसर्थ यिनीहरूको आफ्नै विशिष्ट धर्म हुन्छ जुन धर्ममा सामानिजम् र जीववादको संयोजन हुन्छ। विशेषतः कुलुङ्गले नागी देवतालाई मुख्य मानेर आएको छ। यसको विधि कुनै साधारण मान्छेद्वारा होइन तर नोक्छो^{३७} (नागीरे) -द्वारा सम्पन्न गरिन्छ। नागी स्त्री र पुरुष दुवै नोक्छोद्वारा गरिन्छ। यसका लागि मुख्यतः नयाँ कोदोको आवश्यकता पर्दछ। यसै परिपूर्तिका लागि कुलुङहरूले कोदोको खेती गर्ने गर्छन्। बिछु (अदुवा), लिस (कोदो), वाबम, वा, त्यसको वादि (अन्डा) आदि कुलुङ्ग नोक्छो वा विजुवाले मुन्धुम गर्दा प्रयोग गर्ने विशेष सामग्री हुन्। यो वर्षमा दुईपल्ट गरिन्छ (हेर्नुहोस् राई २०१६)। भुपध्वज थोमरोस् अनुसार नागी पाँच किसिमको हुन्छ— सादा नागी, चाचाओ नागी, देई-कुरुवा, नागी चुर र नागी देदाम् (राई २०१६)। यस विधिमा विशेषतः नयाँ लीस र बेलजाम (चिम्फिङ) प्रयोग गरिन्छ। त्यसैले कुलुङ्गहरूले नागी देवतालाई कोदो नचढाई खाँदैन साथै बेलजाम पनि खान हुँदैन भन्ने चलन रही आएको छ।

घरमा अशान्ति वा रोग-बिमार लागी बस्ने हुँदा, यसलाई रोक्न वा शान्ति गराउन नागीलाई भव्य रूपमा गरिन्छ। जसलाई धेई वा देई कुर्वा भनिन्छ। यसका निम्ति भाकल राखिने गर्छ। यसमा थप सामग्री सुँगुर र कुखुरा पनि चाहिन्छ। यस कुर्वालाई

---

३७ कुलुङमा प्रचलित नागी देवतालाई सम्पन्न गर्ने कार्यकर्ता।

नेपालमा देवाम् पूजाको रूपमा गर्ने गर्छ (हेर्नुहोस् उही)।

यसबाहेक कुलुङहरूले मिसीय, ताले, खिम्पिको, भेर्पा, मोबो आदि कुलपूजाको रूपमा गरी आएका छन् (हेर्नुहोस् उही)।

वर्तमान सिक्किममा कुलुङ्गेहरूले आफ्नो पुख्रौली धर्मबाहेक विभिन्न धर्महरू ग्रहण गरी सकेका छन्। जस्तै हिन्दू, कबीर साधु, प्रेमवाद (Lovism), बौद्ध, ईसाई, इत्यादि।

२.४.९ जाति

यस खण्डमा वंश र पाछा (कूल) अनि साइनो सम्बन्धि प्रथा र विवाह प्रथा विषयक चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ।

२.४.९.१ वंश र कुल (पाछा)

राई को हुन्? भनी प्रश्न उठ्दा राईलाई चिह्नित गर्ने पाँच मुख्य तत्त्वहरू छन्। प्रथमतः राई समुदायभित्र भिन्न थर हुन्छन् जस्तै कुलुङ, थुलुङ, खालिङ आदि जसलाई जात वा जातिको रूपमा चिनिन्छ। त्यसपछि क्रमशः पाछा^{३८}, दप्तिङ^{३९}, सोहन अर्थात् कुन मूलको पानी खाने र अन्तमा बोब्बी थुम वा कुन डाँडामा बस्ने हो (पाछा र दप्तिङका निमित्त हेर्नुहोस् परिशिष्ट १)। राईलाई यी पाँच कुराहरूले यसरी पहिचान गराउँदछ।

मौखिक इतिहासअनुसार किरात राईको आदिकालीन सामाजिक व्यवस्था मातृसत्तात्मक थियो, जसलाई माङ^{४०} भनिन्थ्यो। तसर्थ आजसम्म पनि राई समुदायमा सुम्निमा-पारुहाङ वा पुरुषको अघि स्त्रीको नाम प्रयोग गरिने चलन रही आएको छ। राई जातिको धार्मिक विश्वासअनुसार सुम्निमा-पारुहाङ उनीहरूका उत्पत्ति वा सृष्टि नारी-पुरुष

---

३८ बाबुदेखि छोरा, छोरादेखि नाति वा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुने अनुवंश।

३९ अन्य राईमा यसलाई सामेङ्ग भनिन्छ, सामेङ्गद्वारा कुन थलो र कुन वंशबाट आएको हो भन्ने प्रमाण दिन्छ।

४० दन्ते कथाअनुसार राईहरूले छोरी-चेली विवाह भएर जाँदा दाइजोको रूपमा कुल-देवता दिइ पठाउथ्यो र ती चेलीहरूको रक्षा र उन्नति गरून् भनेर, आज पनि यसलाई माङको स्वरूप पूजा गर्ने गर्छ।

हुन्। समयको अन्तरालले गर्दा सत्तामा परिवर्तन भएर समान सत्तात्मक वा दुवै मातृ र पितृसत्ता समान हुन गए, जसलाई *सामेड* भनिन्छ। फेरि त्यस पश्चात पितृसत्तात्मक व्यवस्था भए, जसलाई पाछा भन्ने गर्छ। राई भाषाबाट पाछाको *पा*को अर्थ बाबु र *छा*को अर्थ सन्तान वा छोरा-छोरी हुन्छ। वर्तमान राई समाजमा मातृसत्तात्मक पाइए तापनि अधिकतम पुरुष प्रधान वा पितृसत्तात्मक अग्रसर भएको छ।

कुलुडलाई विशेषतः दप्सिन्ड र पाछाले पहिचान गराउँदछ। सिल्वास्को (२००४) -मा कुलुडको ८९ भिन्न पाछा र २९१ दप्सिन्ड प्रस्तुत गरिएको छ। सिक्किममा पाइएको पाछा र दप्सिन्डलाई परिशिष्टः १ (क) -मा राखिएको छ।

२.४.९.२ साइनोसम्बन्धी प्रथा

आमा र बाबुपट्टिको साइनोसम्बन्धी शब्दावलीमा कुनैमा मात्र भिन्नता पाइन्छ। जस्तै आमाको दाजु-भाइलाई *कोक्पा* भनिन्छ भने बाबुको दाजु-भाइलाई *दप्दे-बोबो* भनिन्छ। कुलुडमा प्रायः पुकार्दा वा सम्बोधन गर्दा साइनोसूचक शब्दावली दुई भिन्न प्रकारले प्रयोग हुन्छ (हेर्नुहोस् परिशिष्ट २ः साइनोसम्बन्धी शब्दावली)।

कुलुड समुदायमा विशेष आमा, बाबु, लोग्ने र स्वास्नी गरी चारवटा सम्बन्ध मुख्य रहन्छ। यसै आधारमा साइनो सूचक शब्द प्रयोग गरिन्छ। यस अध्ययनको स्रोतबाट प्राप्त साइनोसूचक शब्दावली परिशिष्ट १ (ख) -मा हेर्न सकिन्छ।

२.४.९.३ विवाह प्रथा

कुलुडको कुलुड समुदायभित्रै विवाह हुने चलन छ तर पाछा र दप्सिन्ड भने एउटै हुनु हुँदैन। यसका साथै बाबुपट्टिको वंश ७ पुस्तासम्म मानिन्छ र आमाबाट ५ पुस्ताको वंशलाई मान्ने गर्नु पर्दछ। अतः यतिका पुस्तासम्म रहेकासित कुलुङ्गेहरूले विवाह गर्नु हुँदैन। विवाह गर्नअघि यी तीन कुराको ख्याल राख्नु पर्ने हुन्छ।

राई जातिका अनेक थरहरूको भाषा मात्रै भिन्न नभएर कतिपय संस्कृति तथा संस्कार विधिमा पनि भिन्नता देखिन्छ। अन्य थरको राईमा चोरी विवाह, मागी विवाह, केटाकेटी मिलेर गर्ने विवाह प्रचलित छन्। यद्यपि कुलुङ समाजमा रहेको विश्वासअनुसार मागी विवाह कुलुङ समुदायमा फाप्टेन वा सफल हुँदैन भन्ने छ। सिक्किमका बुढा-पाकाको जानकारीअनुसार तत्कालीन समयमा भने कुलुङमा मागी विवाह गर्ने चलन थियो। वर्तमान समयमा अन्यजातिको सम्पर्कमा रहेको कारणले कुलुङमा अन्तर्जातीय विवाह अधिक मात्रामा भइरहेको देखिन्छ।

२.४.१० भौगोलिक क्षेत्र

कुलुङहरू विशेष नेपाल र भारतको उत्तर-पूर्वी भूभागमा बसोबास गरेको पाइन्छ। सोलुखुम्बु जिल्लामा पावै, सोताङ्ग, बुङ, छेस्काम र गुदेल मात्र महाकुलुङले ओगट्दछ। यद्यपि कुलुङहरू महाकुलुङसँगै तेन्छो, बेसिन्दा, योम्दो, कोडथिला, बाला, दाङखिला याचाम्खा, यासेल, ताम्कू, मडतेवा, याफू, मकालू आदि गाँउमा पनि बसोबास गर्छन्। यसरी नै भोजपुर जिल्लामा फेदी, बियुङमा, तातेल, लिमखिम, नाल, वासोला, मेम्पाङ, काम्लेटार ओख, काँडीभिन्न कुलुङहरू भूटान छन्। सुनसरी जिल्लामा चियाबारी अमरहाट धरान, वसन्तटार थिङगाबारी किरातचोक धरानमा कुलुङ छन् भने मोरङ जिल्लामा बेलबारी, काकुङ झोरा, भाउन्ने सञ्चरे, पत्यरीभिन्न पनि कुलुङहरू छन्। पूर्वी नेपालको झापा जिल्लामा झिलजिले, दुधे, दमक, केरखा, तोपनाछी, धरमपुर बुढाबारी, राजगढ, काकडभिडा, नकलवन्दा, बाहुनडाँगी, जलथलमा पाइन्छ। यसरी नै इलाम जिल्लाको कमलचुली गाउँमा पनि पाइन्छ।

भारतमा कुलुङहरूको बसोबास-सिक्किमको आसाम लिङजे, सङ्गनाथ, च्याखुङ, जुम, वक, नामथाङ, दामथाङ, सिम्मा, तुरूक, भूसुक, स्यारी, बुरुक आदि ठाउँमा भएका छन्। दार्जिलिङका मारेबुङ, ऋषिहाट, तारधुरा, चटकपुर, गोराबारी, पाहाखोला, तीनब्लक, टिस्टामा पनि छन्। कालेबुङ, गोरूबथान, कुमाइ तीनकटेरीमा पनि कुलुङहरू बसोबास

गरेका छन्। भारत र नेपाल बाहेक भूटानको चमर्ची, कालीखोला, फुन्सलिङ, केडमारी, आदिमा पनि कुलुङहरू बसोबास गरेको पाइन्छ।

२.५ सामाजिक भाषिक परिवेश

सिक्किम राई, भोटिया, लेप्चा, सेर्पा, सुब्बा, छेत्री, बाहुन आदि जातिका मिश्रण भएको भारतको बाइसौँ राज्य हो। बहुजातीय समाजको सम्पर्कमा रहेका कुलुङ बहुभाषी छन्। सिक्किमका कुलुङ भाषीले जनसम्पर्कको भाषा नेपाली, स्थानीय भाषाबाहेक हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाको व्यवहार गरेको पाइन्छ।

सिक्किमका कुलुङ्गले कुल-देवता बुझाउँदा, संस्कार विधिमा, कुलुङ भाषी वक्ताहरूमाझ भेट हुँदा, साइनो सूचक शब्द इत्यादि प्रयोग क्षेत्रमा कुलुङ भाषाको व्यवहार गरेको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा लगभग ३५ वर्षभन्दा धेरै उमेर भएका कुलुङ्गहरूले मात्र कुलुङ भाषाको व्यवहार गरेको पाइन्छ। यस उमेरभन्दा कमि भएका युवा-पिँढीले कुलुङ भाषा थोरै मात्र बुझ्ने गरेको पाइन्छ, जसलाई ती कुलुङहरूले आधुनिक शिक्षाको प्रभाव साथै दैनन्दिन जीवनमा अन्य भाषाको प्रयोगले गर्दा कुलुङ भाषालाई त्यति प्रयोगमा ल्याएको देखिँदैन।

२.६ भाषिक समुदाय

कुलुङ भाषा मुख्यतः नेपाल र भारतमा बोलिन्छ। नेपालका छेस्काम र चेम्सिनमा कुलुङ भाषाको मौलिक रूप पाइन्छ। यस क्षेत्रमा कुलुङ समुदायबाहेक दलित समुदायका मानिसहरूले नेपाली भाषाका साथै कुलुङ भाषा पनि बोल्ने गर्दछन् (तोल्स्मा १९९७)।

भारतमा सिक्किम र पश्चिम बङ्गालका केही स्थानहरूमा कुलुङ भाषा बोलिन्छ। सिक्किममा आसाम लिङ्गजे, जूम, सङ्गनाथ, आदि ठाउँमा कुलुङ भाषा मूलतः कुलुङ समुदायबाहेक थुलुङ, बान्तवा, केही मात्रामा अन्य जातिले पनि बोल्ने गर्दछ।

२.७ लिपि

कुलुड भाषा प्राचीन भाषा हो। यसको पारम्परिक लिपि भने छैन। हालसम्म प्रकाशित कुलुड पत्रिका र पुस्तकहरू देवनागरी लिपिमा पाइन्छ^{४१} नेपालबाट छापिएको केही पुस्तक श्रीजङ्गा लिपिमा टङ्कन भएको पाइन्छ।^{४२} आसाम लिङ्गजे कुलुड समुदायबाट प्रकाशित हस्तलिखित पुस्तक (प्रकाशित साल अज्ञात) -मा कृपसाल्याण वा राई लिपिमा लेखिएको थियो। सिडनी विश्वविद्यालयले आयोजन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा राई (२०१९) -ले कुलुड भाषाका निमित्त देवनागरी लिपि प्रयोग गर्न सकिने प्रस्तावलाई अस्क्रिप्ट अर्वा कुलुड: थडस् एण्ड प्राक्टिसेस् विषय कार्यपत्रद्वारा राखेका थिए। यसअघि भीमनारायण रेग्मीले पनि कुलुड भाषाका लागि देवनागरी लिपिलाई नै प्रयोग गर्न सकिने तथा वर्णविन्यास प्रस्ताव प्रस्तुत गरेका छन् (हेर्नुहोस् थोमरोस २०१७)।

२.८ भाषा विलुप्तीकरण

भाषा विलुप्तीकरणबारे चर्चा सङ्क्षेपमा पहिलो अध्यायमा पनि गरिएको छ। वत्सगोपाल (२००४); राई (२०१३, २०१५); सिन्हा (२०१४, २०१७); भूजेल (२०१४, २०१६); सिक्किम विश्वविद्यालयको लुसप्रायः भाषा केन्द्रका प्रतिवेदनहरू (२०१७क, २०१७ख, २०१७ग, २०१७घ, २०१७ङ), इत्यादिले सिक्किममा रहेका भाषाहरूको अवस्था स्वस्थ, लुसप्रायः, सङ्कटमय वा लुप्त हुने सम्भावना रहेको तथ्यलाई विस्तार गरेका छन्। भारत-सिक्किमका भाषिक सर्वेक्षण (Linguistic Survey of India-Sikkim, १९९५-२०००, २००८) -अनुसार नेपाली भाषा सिक्किमको प्राथमिक एवम् लोकप्रिय भाषा भनी दर्शाएको छ। भारतका जन-भाषिक सर्वेक्षण (Peoples' Linguistic Survey of India, २०१८) -ले सिक्किमका भाषाको अवस्था, भाषा अपसरण अनि लुसप्रायः भाषा व्यवस्थामाथि प्रकाश पारेका छन्। टुरिन (२०१२) -ले सिक्किमको भाषिक सर्वेक्षणद्वारा

^{४१} छेलाम्तुम्, सिल्वास्को, वंशावली इत्यादि देवनागरीमा टङ्कन भएको पाइन्छ।

^{४२} यसको नमुना स्वरूप प्रेमचन्द्र राईद्वारा सम्पादित कुलु नेइम् (किराँती-कुलुड भाषामा पाठ्यपुस्तक, कक्षा २, २०१५)।

यस्ता सार प्रस्तुत गरेका छन्। नेपाली भाषा सिक्किमको साझा भाषा वा जनसम्पर्कको भाषा रहेको छ। सिक्किममा नेपाली भाषा प्रमुख भाषाका रूपमा अग्रसारित भएको अवगत गराउँदछ। जनसङ्ख्यीय र भाषिक विविधता भएको राज्य सिक्किममा नेपाली भाषाको स्तर प्रथम रहेकाले अन्य भाषी अधिकतम रूपले नेपाली भाषातर्फ अपसरण भएको सङ्केत जनाउँदछ। भाषा अपसरण हुनमा विविध राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि कारणका संलग्नता रहेको छ।

भाषा एउटा सामाजिक वस्तु हो।^{४३} यो परिवेश सम्बद्ध पनि हुने गर्दछ। यसको व्यक्ति, समाज, संस्कृति र पर्यावरणसँग गहिरो सम्बन्ध हुन्छ। सन् २००१ -को गणनामा सात हजार भिन्न भाषाहरू विश्व स्तरमा बोलिन्थ्यो^{४४} तर आज कतिपय भाषा लुप्त हुँदै गइरहेका छन्, जो आउँदा दिनहरूमा यो जीवित रहने सम्भावना देखिँदैन। भाषा लोप हुनु भनेको जाति विशेषको लोकज्ञान र संस्कृति पनि मरेर जानु हो।

विश्वमा विशेष गरी एसिया, अफ्रिका आदिका भाषाहरू लुप्त हुँदै गइरहेका देखिन्छन्। यसरी नै पूर्वेली हिमाली भूभागका नेपाल, पश्चिम बङ्गाल, सिक्किम, भूटान आदि क्षेत्रहरूमा बोलिने कतिपय भाषाहरू पनि लोप हुँदै गइरहेका छन्। सिक्किममा २०१२ -को प्राथमिक सर्वेक्षणअनुसार, लिङ्गुइस्टिक सर्भे अफ इन्डियाले माझी भाषा लोप हुँदै गएको देखाएको छ।^{४५}

माझी भाषा झैं आसाम लिङ्गजेका कुलुड भाषा पनि सङ्कटमय देखिन्छ कारण यस क्षेत्रको सर्वेक्षणअनुसार कुलुड भाषी घट्दै गइरहेको छ। एउटा भाषा लुप्त हुँदा एउटा विशेष जातिको संस्कृति, ज्ञान र अस्तित्व पनि मरेर जाने अवस्था देखिन्छ।

---

४३ हेर्नुहोस् सस्युर (१९९६)।

४४ हेर्नुहोस् क्रौस (१९९२)।

४५ हेर्नुहोस् A Proposal for Centre for Preservation and Promotion of Endangered Languages at Sikkim University prepared by Samar Sinha, Department of Nepali, Sikkim University.

वर्तमानमा सिक्किम-दार्जिलिङका धेरै समुदायहरूमा आफ्नो भाषा (साथै संस्कृति) -लाई पुनरुत्थान गर्नुपर्ने सचेतता आएको छ (हेर्नुहोस् सुब्बा १९९९: २१)। विशेषतः सिक्किममा कुलुङ राईका सङ्घ सङ्स्थाद्वारा^{४६} कुलुङ भाषा अनि संस्कृति जगेडा गरी पुनरुत्थान गर्ने कार्यमा अग्रसर भएको देखिन्छ। यसमा आसाम लिङ्गजे र पबिक नाइताम पूर्व सिक्किममा निपुण कुलुङ भाषीद्वारा गैरसरकारी तौरमा कुलुङ भाषाको पठन-पाठन गर्ने कार्य सन् २०१९ -देखि भइरहेको छ। शिक्षाको माध्यम नेपाली-कुलुङ भाषा र देवनागरी लिपि रहेको छ। *सित्त्वस्को* (अखिल किरात राई सङ्घ, सिक्किमबाट कुलुङ त्रैमासिक पत्रिका) पनि देवनागरी लिपि प्रकाशित गरिएको पाइन्छ। यसबाहेक भारत जनगणना प्रतिवेदन २०११ -मा आधारित अखिल भारतीय कुलुङ-सोताङ सङ्घ सिक्किम (२०१७) -ले अङ्ग्रेजी-हिन्दी शब्दसूची कुलुङ भाषामा अनुवाद गरिएको पुस्तकको स्वरूपमा पाइन्छ। नेपाल र भारतको संसर्गमा कुलुङ भाषा माध्यमबाट रेडियोमा कार्यक्रम प्रसारण हुन थालेको छ^{४७} अन्य मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम निम्ति सङ्गीत, टिकटक आदिमा पनि कुलुङ भाषा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। सन् २०२० -देखि समर सिन्हा र तनमोय भट्टाचार्यको संयोजनमा सिक्किमको लुसप्रायः भाषा दस्तावेजीकरण परियोजना (Sikkim's Endangered Language Documentation Project), नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयबाट कुलुङ भाषा (साथै बान्तवा र लिम्बू) -मा कार्य भइरहेको छ।

सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषालाई केही हदसम्म पुनरुत्थान गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत शोधमा कुलुङ भाषाको व्याकरण विषयलाई चयन गरिएको हो। कुलुङ भाषाको वर्णनात्मक विश्लेषणलाई तेस्रो अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ।

^{४६} मुख्यतः अखिल किरात राई कुलु-सोत्तो सङ्घ, सिक्किम।

^{४७} टङ्कप्रसाद राईद्वारा रचित गीत, नेपाल, काठमाडौं।

२.९ निष्कर्ष

यस अध्यायमा कुलुङ भाषा र जातिलाई चिनाउने क्रममा नेपाली, किरात र राई भाषा र जातिमा पनि प्रकाश पारिएको छ। किरात भाषाको थालनी ब्राइन होगन हग्जनबाट सुरु भएको तथ्यलाई यहाँ राखिएको छ। नेपाल र भारत (सिक्किम र दार्जिलिङ्ग) -को सन्दर्भमा कुलुङ भाषा लुप्त हुने स्थिति देखिएको छ। कुलुङ संस्कार र संस्कृतिको कल्पना मुन्दुम र तीन चुल्हाबिना गर्न नसकिने बुझिन्छ। कुलुङ लिपिको विकास नभएको खण्डमा यस भाषाका निम्ति आजसम्म प्रायः देवनागरी र केही मात्रामा राई (बान्तवा) अनि श्रीजङ्गा लिपिलाई प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

तेस्रो अध्याय

कुलुङ ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञान

यस अध्यायको (§३.१) -मा कुलुङ ध्वनिहरूको सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ। व्यञ्जन वर्ण (§३.२) -अन्तर्गत व्यञ्जन वर्णहरूको लघुतम युग्म (§३.२.१), (§३.२.२) -मा व्यञ्जन वर्णहरूको वितरण र व्यञ्जन वर्णहरूको गुच्छबारे विश्लेषण (§३.२.२) -मा गरिएको छ। स्वरको वर्णन अनि विश्लेषण (§३.३) -मा गरिएको छ। यसको (§३.३.१) र (§३.३.२) -मा एकस्वर र द्विस्वरको विश्लेषण गरिएको छ। एकस्वर र द्विस्वरको वितरण पनि देखाइएको छ। कुलुङ वर्णहरूको विभेदक अभिलक्षण (§३.४) प्रस्तुत गरिएको छ अनि अक्षर संरचनाबारे विश्लेषण (§३.५) -मा गरिएको छ। कुलुङ रूपवर्ण प्रक्रियामा पाइएको समीकरण र अतिव्यापनको चर्चा (§३.६) -को (§३.६.१) -मा गरिएको छ। यसको (§३.५.२) -मा व्यञ्जनमा पाइने अन्तर्निवेश प्रक्रियाको वर्णन गरिएको छ।

३.१ परिचय

कुलुङमा पाइने सबै ध्वनिहरूको उच्चारण गर्दा श्वास बाहिरिने हुनाले, कुलुङमा फोक्सो श्वासप्रवाहमा प्रवाहित श्वास बहिर्गमनात्मक हुन्छ। यस प्रक्रियाद्वारा उत्पन्न हुने ध्वनिहरू कुलुङमा २८ -वटा छन्। ती मध्ये २२ -वटा व्यञ्जन र ६ -वटा दीर्घ र ६ -वटा ह्रस्व स्वर ध्वनिहरू छन्, उस्तै नेपालबाट गरिएको कुलुङ भाषाको अध्ययनमा पाइएको छ (हेर्नुहोस् तोल्समा १९९७)। कुलुङमा २२ -वटा व्यञ्जन र १२ -वटा स्वर मिलाएर कूल ३४ -वटा खण्डीय वाक् ध्वनि पाइन्छ।

३.२ व्यञ्जन वर्ण

कुलुङमा २२ -वटा व्यञ्जन ध्वनिहरूमा व्यतिरेक पाइन्छ। यसर्थ कुलुङका यी सबै ध्वनिहरू भिन्न-भिन्न वर्ण हुन्। वर्णको ढाँचा क्रमशः अघोष अल्प्राण, अघोष महाप्राण र

घोष अल्प्राण हुन्छ। छिमेकी भाषाको प्रभावले कुलुडमा ती भाषाहरूबाट कतिपय ध्वनिहरू प्रयोगमा आएका छन् (हेर्नुहोस् तालिका ३.२)। तालिका ३.१ -मा कुलुड वर्णहरू प्रस्तुत गरिएका छन्।

तालिका ३.१: कुलुड व्यञ्जन वर्णहरू

		द्वयोष्ठ्य	दन्त्य	वत्स्य	तालव्य	हनुमूलीय	द्वयोष्ठ्य- हनुमूलीय	स्वरयन्त्रमुखी
स्पर्शी	अघोष अल्पप्राण	p	t			k		ʔ
	अघोष महाप्राण	p ^h	t ^h			k ^h		
	घोष अल्पप्राण	b	d			g		
संघर्षी	अघोष अल्पप्राण			s				
	घोष अल्पप्राण							f
स्पर्शी संघर्षी	अघोष अल्पप्राण			ts				
	अघोष महाप्राण			ts ^h				
	घोष अल्पप्राण			dz				
नासिक्य	घोष अल्पप्राण	m		n		ŋ		
प्रकम्पित	घोष अल्पप्राण			r				
अन्तःस्थ	घोष अल्पप्राण				j		w	
पार्थिविक अन्तःस्थ	घोष अल्पप्राण			l				

कुलुडमा व्यञ्जनको प्रणालीमा अघोष अल्पप्राण, अघोष महाप्राण र घोष अल्पप्राण गरी तीन स्वरयन्त्रीय व्यतिरेक रहेको पाइन्छ। यसको आधारमा उक्त तालिका ३.१ -मा रहेको १० -वटा स्पर्शी खण्डीय वर्णहरू- /p/, /p^h/, /b/, /t/, /t^h/, /d/, /k/, /k^h/, /g/ र /ʔ/ हुन्, जसमा तीन स्वरयन्त्रीय विभेदक हुन्छ। यी वर्णहरू द्वयोष्ठ्य, दन्त्य, हनुमूलीय र

स्वरयन्त्रमुखी गरी चार भिन्न उच्चारण स्थानबाट उच्चरित हुन्छ। सङ्घर्षी वर्णहरू /s/ र /h/ गरी दुई प्रकारका छन् र दुई भिन्न उच्चारण स्थान- वत्स्य र स्वरयन्त्रमुखीबाट उच्चरित हुन्छ। साथै तीन भिन्न स्पर्शी-सङ्घर्षी वर्णहरू /ts/, /tsʰ/ र /dz/ छन्। जसलाई तीन तरिकाले स्वरयन्त्रीय व्यतिरेक गर्न सकिन्छ र तीनवटा वर्ण एउटै स्थान- वत्स्यबाट उच्चारण हुन्छ। तीन भिन्न स्थानहरू द्वयोष्ठ्य, वत्स्य र हनुमूलीयबाट उच्चरित हुने नासिक्य वर्णहरू /m/, /n/ र /ŋ/ गरी कुल तीनवटा छन्। प्रकम्पित वर्ण /r/ मात्र हो, यस वर्णको उच्चारण वत्स्यबाट हुन्छ। अन्तःस्थ वर्णहरू /j/ र /w/ छ र दुई भिन्न उच्चारण स्थान- वत्स्य र द्वयोष्ठ्य-हनुमूलीयबाट हुन्छ। यसमा दुई किसिमको स्वरयन्त्रीय व्यतिरेक हुन्छ। कुलुडमा पार्श्विक अन्तःस्थ वर्ण /l/ मात्र हो, जसको उच्चारण वत्स्यबाट हुन्छ।

३.२.१ ध्वनिक विश्लेषण र व्यञ्जन वर्णहरूको लघुतम युग्म

३.२.१.१ स्पर्शी

स्थान र करण टप्प जोडिएर झट्ट छोडिँदा श्वास अचानक विस्फोटसाथ बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनि स्पर्शी वा स्फोट ध्वनि हो। कुलुडमा घोष र अघोष स्पर्शी ध्वनिहरू चार भिन्न स्थानहरूबाट उच्चरित हुन्छन्, ती हुन्- द्वयोष्ठ्य, दन्त्य, हनुमूलीय र स्वरयन्त्रमुखी। घोषत्वले गर्दा व्यतिरेक हुन्छ, अघोष /p/, /t/, /k/ -को विभेदक घोष /b/, /d/, /g/ -सँग हुन्छ। कुलुड अघोष ध्वनिमा प्राणत्वको फरक पाइन्छ। अल्पप्राण /p/, /t/, /k/ ध्वनिहरूको विभेदक महाप्राण /pʰ/, /tʰ/, /kʰ/ ध्वनिहरूसँग हुन्छ। यी ध्वनिहरूलाई स्थान, प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वको आधारमा व्यतिरेक हुन्छ। स्वरयन्त्रमुखी स्पर्शी ध्वनि /r/ व्यतिरेक स्थानगत हुन्छ। कुलुड वर्णहरूको लघुतम युग्मलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(२)	(क)	/pu/	[pu] 'साँप'	/bu/	[bu] 'दाजु'
	(ख)	/tum/	[tum] 'बस्नु'	/dum/	[dum] 'बज्नु'

(ग)	/kɔŋ/	[kɔŋ] 'म'	/gɔŋ/	[gɔŋ] 'आनुवंशिक हाँगा'	
(घ)	/pa/	[pa] 'बाबा'	/ʔa/	[ʔa] 'ऊर्जावत् कारक सूचक'	
(३)	(क)	/pa/	[pa] 'बाबा'	/p ^h a/	[p ^h a] 'पैसा'
	(ख)	/tem/	[tem] 'हालनु'	/t ^h em/	[t ^h em] 'माथि'
	(ग)	/kɔŋ/	[kɔŋ] 'म'	/k ^h ɔŋ/	[k ^h ɔŋ] 'बटुका'

माथि उदाहरणका स्पर्शी कुलुङ ध्वनिहरू [p], [b], [t], [d], [k], [g], [ʔ], [p^h], [t^h] र [k^h] -मा स्वरयन्त्रीय विभेदक भएकाले, उक्त ध्वनिहरू भिन्न-भिन्न वर्ण /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /ʔ/, /p^h/, /t^h/ र /k^h/ हुन्।

३.२.१.२ सङ्घर्षी

स्थान र करण नजिक पुग्ने तर नजोडिई श्वास साँघुरो बाटाबाट घर्षण हुँदै बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनिहरू सङ्घर्षी ध्वनि हुन्। कुलुङको सङ्घर्षी ध्वनि एउटा वत्स्य र अर्को स्वरयन्त्रमुखी हो। वत्स्य ध्वनि [s] अघोष र स्वरयन्त्रमुखी ध्वनि [ʃ] घोष हुन्छ। यी दुई ध्वनिलाई उच्चारण स्थानको आधारमा विभेद गर्न सकिन्छ। उदाहरण-

(४)	/si/	[si:] 'जुम्रा'	/ʃi/	[ʃi] 'खून'
-----	------	----------------	------	------------

उक्त दुई सङ्घर्षी ध्वनिहरू दुई भिन्न वर्ण /s/ र /ʃ/ हुन्।

३.२.१.३ स्पर्शी-सङ्घर्षी

स्थान र करण टप्प जोडिने र पछि झट्ट नछुटी श्वास साँघुरो बाटोबाट घर्षण हुँदै बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनिहरू स्पर्शी-सङ्घर्षी ध्वनि हुन्। यस्ता ध्वनिहरूको सुरु स्पर्शी जस्तो र अन्त्य सङ्घर्ष हुन्छ। कुलुङका स्पर्शी-सङ्घर्षी ध्वनि [ts], [ts^h], [dz] हुन्। यी ध्वनि वत्स्यबाट उच्चरित हुन्छ। यसको व्यतिरेक घोषत्व र प्राणत्वको आधारमा हुन्छ। तल उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

(५)	/tsəw/	[tsəu] 'मुटु'	/ts ^h əw/	[ts ^h əu] 'रूख'	/dzəw/	[dzəu] 'मजुर'
-----	--------	---------------	----------------------	----------------------------	--------	---------------

कुलुडका यी सबै ध्वनिहरू वर्ण /ts/, /tsʰ/, /dz/ हुन्।

३.२.१.४ नासिक्य

स्थान र करण पहिले टप्प जोडिने र पछि झट्ट छुटी अचानक विस्फोट साथ हनुमूल स्थिर रही श्वास मुखविवर साथै नाकबाट बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनि नासिक्य ध्वनि हो। कुलुड नासिक्य ध्वनिहरू तीन भिन्न स्थानबाट उच्चरित हुन्छ। ती स्थानहरू द्वयोष्ठ्य, वत्स्य र हनुमूलीय हुन्, क्रमैले- [m], [n], [ŋ]। यी सबै नासिक्य ध्वनिहरू घोष र अल्पप्राण हुन्छ। यसमा स्थानगत व्यतिरेक पाइन्छ। यसका उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(६) /ma/ [ma] 'आमा' /na/ [na] 'दिदी' /ŋa/ [ŋa] 'माछा'

कुलुडका उक्त नासिक्य ध्वनि अलग-अलग वर्ण /m/, /n/, /ŋ/ हुन्।

३.२.१.५ प्रकम्पित

स्थान र करण घरिघरि जोडिन्दै छुट्टिन्दै गर्दा त्यस स्थानमा कम्पन उत्पन्न हुँदा श्वास बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनिहरू प्रकम्पित ध्वनि हुन्। कुलुडमा प्रकम्पित ध्वनि [r] मात्र छ। यो वत्स्यबाट उच्चरित हुन्छ। निम्नलिखित उदाहरणमा /r/ -को व्यतिरेक /l/ -सँग गरिएको छ।

(७) /rɔŋ/ [rɔŋ] 'पैसा' /lɔŋ/ [lɔŋ] 'खुट्टा'

माथि उदाहरणको आधारमा कुलुडको /r/ ध्वनि छुट्टै वर्ण हो।

३.२.१.६ अन्तःस्थ

स्थान र करण नजिक रहेर पनि श्वास घर्षण नभई बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनिहरू अन्तःस्थ वा मध्य अन्तःस्थ ध्वनि हुन्। कुलुड अन्तःस्थमा [w] र [j] ध्वनि हुन्छ। पहिलो द्वयोष्ठ्य-हनुमूलीय र दोस्रो ध्वनि तालव्यबाट उच्चरित हुन्छ। यी दुईमा हुने विभेदकलाई

तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(८) /wa/ [wa] 'झरी' /ja/ [ja] 'भूतकाल सूचक'

कुलुङको उक्त ध्वनि अलग-अलग वर्ण /w/ र /j/ हो।

३.२.१.७ पार्श्विक अन्तःस्थ

स्थान र करण मुर्धन्यमा टप्प जोडिने त्यसको दायाँबायाँ नजिक रही तिनै छेउबाट श्वास घर्षण नभई बाहिरिँदा उच्चरित हुने ध्वनि पार्श्विक अन्तःस्थ ध्वनि हो। कुलुङ पार्श्विक अन्तःस्थमा [l] ध्वनि हुन्छ। यसको उच्चारण वत्स्यबाट हुन्छ। निम्न उदाहरणमा /l/ र /j/ -को व्यतिरेक गरिएको छ।

(९) /le:m/ [le:m] 'जान्नु' /je:m/ [je:m] 'सुनु'

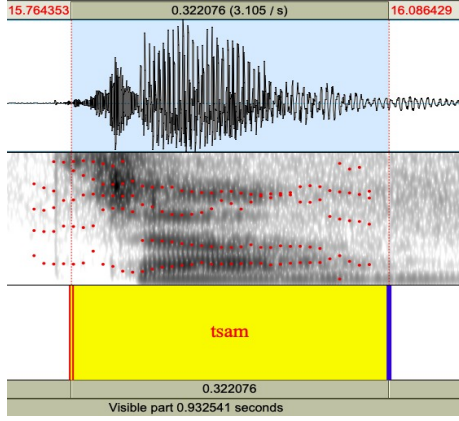
कुलुङको पार्श्विक अन्तःस्थ ध्वनि छुट्टै वर्ण /l/ हो।

नेपालमा बोलिने कुलुङ भाषाको पूर्व अध्ययनमा हग्जन (१९९२)^{४८}, तोल्स्मा (१९९७) र राई (२०१३) -ले तालव्य स्पर्शी /c/ र /c^h/ -को वर्णन गरेका छन् अनि स्पर्शी सङ्घर्षी वत्स्य /ts/ र /ts^h/ -को वर्णन पाइँदैन। सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषामा वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी /ts/ र /ts^h/ -को प्रयोगमा पाइन्छ। यस अध्ययनमा सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषाको प्राप्त तथ्याङ्कमा तालव्य स्पर्शीको साटोमा वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी पाइएको छ। यस अध्ययनमा वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी /ts/ र /ts^h/ ध्वनिको तरङ्ग चित्र ३.१ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

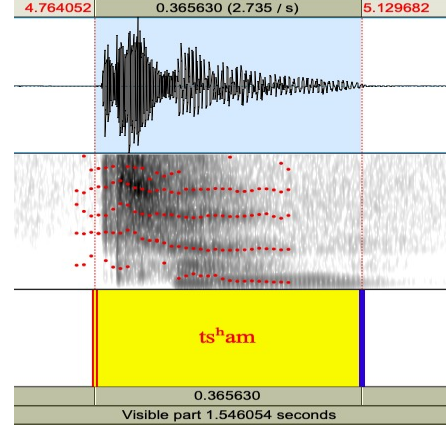
---

^{४८} हग्जनको कुलुङ-शब्दावलीमा प्रयुक्त chásúm 'अन्न' (१९९२: १७९) र chhike 'चिसो' १९९२: १९०) -को 'ch' र 'chh' व्यञ्जन स्पर्शी-सङ्घर्षी हो अथवा तालव्य हो, यसको कुनै स्पष्टीकरण प्राप्त भएको छैन।

चित्र ३.१: वत्स्यर्षी सङ्घर्षी अल्पप्राण ध्वनि /ts/ र महाप्राण /ts^h/ -को तरङ्ग

चित्र ३.१.१

चित्र ३.१.२

माथिको चित्र ३.१.१ -मा तरङ्गको सुरुमा स्पर्शी भएर अन्त्यमा सङ्घर्षी हुने र वत्स्यर्षीबाट उच्चारण हुने /ts/ स्पष्ट देखिन्छ। चित्र ३.१.२ -को तुलनामा यसमा अल्पप्राणको स्थिति पनि देखिन्छ। चित्र ३.१.२ -मा वत्स्यर्षीबाट उच्चारण भएको स्पर्शी-सङ्घर्षी /ts^h/ -मा महाप्राण भएको स्थिति स्पष्ट रूपले देखिन्छ। चित्र ३.१.१ र चित्र ३.१.२ -को स्पेक्ट्रोलेखमा /ts/ -को विस्तार /ts^h/ -कोभन्दा कमि देखिन्छ। यसबाट /ts/ र /ts^h/ -को भिन्नता प्राणत्वको आधारमा स्पष्ट रूपमा छुट्टिन्छ। यसरी नै सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषामा अन्य घोष महाप्राण व्यञ्जनहरूको उदाहरण निम्न तालिका ३.२ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.२: घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राण व्यञ्जन

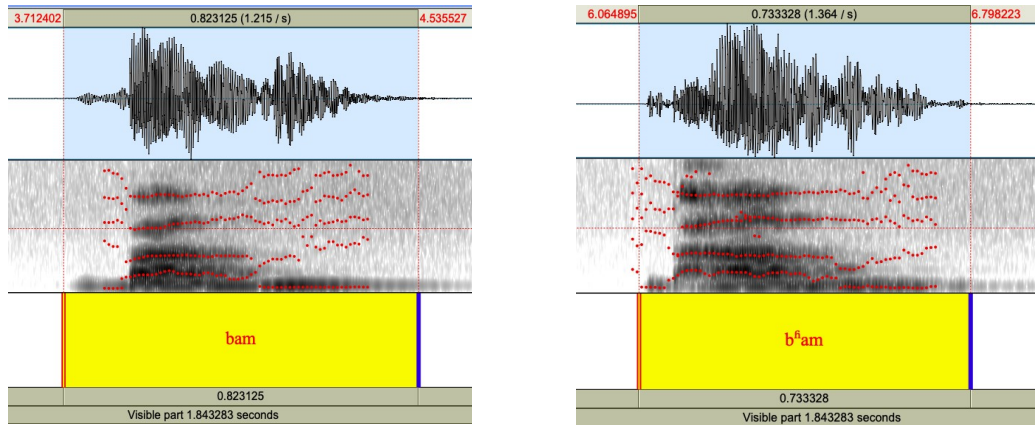
[b] /bam/ 'फापर'	[b ^h] /b ^h am/ 'फापर'
[g] /ganam/ 'सिस्नु'	[g ^h] /g ^h anam/ 'सिस्नु'
[d] /dep/ 'ठूलो'	[d ^h] /d ^h ep~d ^h ep/ 'ठूलो'
[dz] /dzəuwa/ 'मजुर'	[dz ^h] /dz ^h əuwa/ 'मजुर'

तालिका ३.२ -मा [b], [g], [d] र [dz] व्यञ्जनको साटोमा क्रमले [b^h], [g^h], [d^h] र

[dz^h] विकल्पमा प्रयोग भएको छ।^{४९} यसले कुनै व्यतिरेकी विभेदक अथवा परिपूरक वितरण ल्याएको छैन। यी व्यञ्जनहरू मुक्त वितरण [b ~ b^h], [g ~ g^h], [d ~ d^h ~ d^h] र [dz ~ dz^h] -को रूपमा पाइन्छ।^{५०} यस ध्वनिहरूको तरङ्गलाई क्रमैले निम्न चित्रहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययन साथै हगजन (उही) -ले नेपालबाट सङ्कलन गरेको कुलुङ शब्दावलीमा पनि घोष महाप्राण व्यञ्जन [b^h], [g^h] र [d^h] पाइन्छ। उदाहरण स्वरूप- Bhedummachha 'भैंडी' (हगजन १९९२:१८०), Ghodamma 'घोँडी' (उही: १८०), र Úmdhókpu 'मुनि' (उही: १८६) जस्ता शब्दहरू प्रस्तुत गरेका छन्।

चित्र ३.२: पदादिमा भएको द्वयोष्ठ्य स्पर्शी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.२.१

चित्र ३.२.२

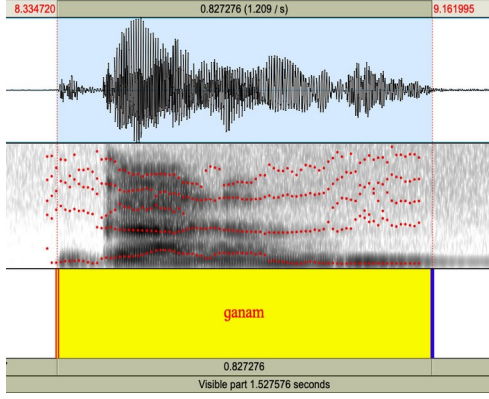
उक्त चित्र ३.२.१ र चित्र ३.२.२ -मा द्वयोष्ठ्यबाट विस्फोट भई उत्पादन हुने घोष ध्वनि [b] र [b^h] -को तरङ्ग सुरुमा पाइन्छ। प्राणत्वको भिन्नताले चित्र ३.२.१ -को [b] -माभन्दा चित्र ३.२.२ -को [b^h] -मा विस्तारको उचाइँ अधिक रहेको देखिन्छ। [b] र [b^h] वितरण एउटै स्थानमा समान ध्वनिहरूको समूहमा भएको छ। यी दुई ध्वनिको

^{४९} सिक्किममा पनि यी ध्वनिहरूको प्रयोग सबै क्षेत्रमा बोलिने कुलुङमा पाइँदैन। सिक्किमका कुलुङ्गेहरू बहुभाषिक समाजमा रहेका हुनाले ती भाषाहरूको सम्पर्कको प्रभावमा यी ध्वनिहरू प्रयोगमा आएको पाइन्छ।

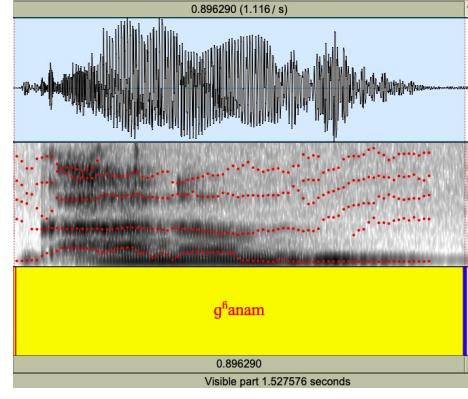
^{५०} यस किसिमका व्यञ्जनहरू नेपालमा प्रयोग गरिने कुलुङ भाषामा पाइँदैन (हेर्नुहोस् तोल्समा १९९७)।

कुलुडमा व्यतिरेक हुँदैन।

चित्र ३.३: पदादिमा भएको हनुमूलीय स्पर्शी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

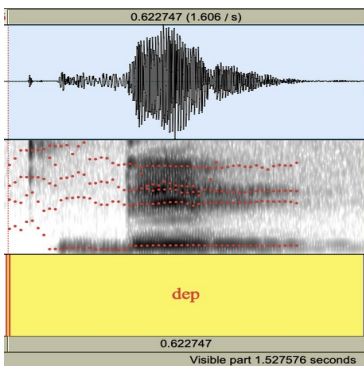
चित्र ३.३.१

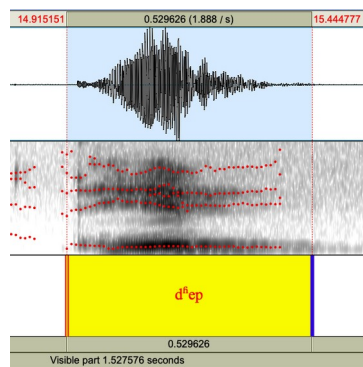
चित्र ३.३.२

चित्र ३.३.१ -मा हनुमूलीयमा विस्फोट भई उच्चारण हुने घोष व्यञ्जन /g/ र /g^h/ -को तरङ्ग सुरुमा देखिन्छ। चित्र ३.३.१ -को /g/ र चित्र ३.३.२ -को /g^h/ -मा प्राणत्वको भिन्नता विस्तारले स्पष्ट देखाएको छ। /g/ र /g^h/ -मा घोषत्वको फरक भए तापनि यी व्यञ्जनमा व्यतिरेकी हुँदैन।

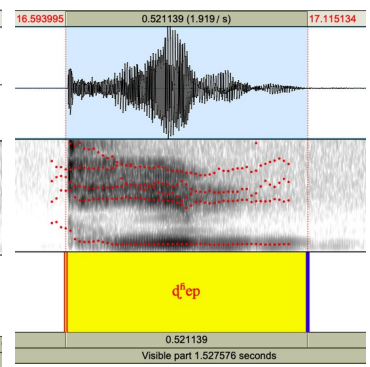
चित्र ३.४: पदादिमा भएको दन्त्य वा मूर्धन्य स्पर्शी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.४.१

चित्र ३.४.२

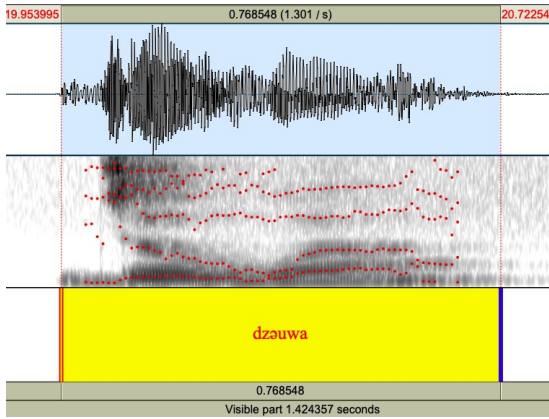

चित्र ३.४.३

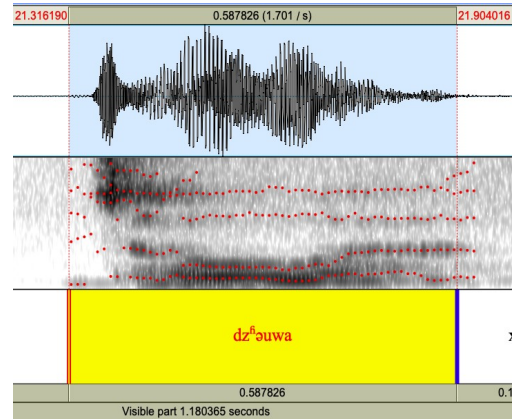
दाँतबाट विस्फोट हुँदै उच्चारण हुने व्यञ्जन /d/ र /d^h/ -को प्राणत्वको फरक चित्र ३.४.१ र चित्र ३.४.२ -मा सुरुको तरङ्गको विस्तारले देखाइएको छ। यसबाहेक उही

स्थानमा आउने घोष मूर्धन्य स्पर्शी व्यञ्जन /d^h/ -को तरङ्ग चित्र ३.४.३ -मा प्रस्तुत गरिएको छ। यस व्यञ्जनको स्पेक्ट्रो लेख चित्र ३.४.१ -को /d/ र चित्र ३.४.२ -को /d^h/ भन्दा फरक देखिन्छ। चित्र ३.४.१ -को /d/ र चित्र ३.४.२ -को /d^h/ -मा विस्तारले प्राणत्वको फरक देखाइएको छ। यसरी नै /d/ र /d^h/ र चित्र ३.४.३ -को /d^h/ भिन्नता स्थानमा रहेको पाइन्छ। अर्थमा कुनै परिवर्तन नआएको कारण यी तीन व्यञ्जन मुक्त परिवर्तनमा रहेको देखिन्छ।

चित्र ३.५: पदादिमा भएको वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी घोष अल्पप्राण र घोष महाप्राणको तरङ्ग

चित्र ३.५.१

चित्र ३.५.२

सुरुमा स्पर्शी र अन्त्यमा सङ्घर्षी भई वत्स्यबाट उच्चारण हुने घोष व्यञ्जन /dz/ र /dz^h/ क्रमैले चित्र ३.५.१ र चित्र ३.५.२ -मा देखाइएको छ। घर्षणको विस्तार कम रहेको /dz/ अल्पप्राण र बेसी रहेको /dz^h/ महाप्राणको स्थिति क्रमैले चित्र ३.५.१ र चित्र ३.५.२ -मा स्पष्ट देखिन्छ। अल्पप्राण ध्वनिको उही स्थान र अर्थ दिने घोष वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी महाप्राण मुक्त परिवर्तनमा पाइन्छ।

प्रस्तुत अध्ययनद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा सिक्किममा बोलिने कुलुड भाषामा छिमेकी भाषा विशेष नेपाली भाषाको प्रभावले कुलुडमा नपाइने घोष महाप्राण व्यञ्जनहरू [b^h], [g^h], [d^h] र [dz^h] पाइन्छ। यी व्यञ्जनहरू घोष अल्पप्राण वर्णको स्थानमा मुक्त

परिवेशमा वितरण /b/ [b^h], /g/ [g^h], /d/ [d^h] र /dz/ [dz^h] भएको पाइन्छ। यस अध्ययनमा कुलुङको घोष महाप्राणलाई आगन्तुक मानिएको छ, अनि कुलुङ भाषाको व्यञ्जन वर्णको ढाँचाअनुसार घोष अल्पप्राणलाई नै वर्ण मानि लिएको छ। घोष अल्पप्राणको स्थानमा आएको घोष महाप्राणलाई मुक्त परिवर्तन भनी विश्लेषण गरिएको छ।

निचोडमा उक्त विश्लेषणको आधारमा सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषामा /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /ʔ/, /p^h/, /t^h/, /k^h/ /s/, /ɦ/, /ts/, /ts^h/, /dz/, /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /w/, /j/, र /l/ व्यञ्जन वर्णहरू छन्। कुलुङ भाषामा छिमेकी भाषा विशेष नेपाली भाषाको प्रभावले पाइने घोष महाप्राण व्यञ्जनहरू [b^h], [g^h], [d^h] र [dz^h] -लाई क्रमले /b/, /g/, /d/ र /dz/ -को मुक्त परिवर्तन मानिएको छ। यस अध्ययनको तथ्याङ्कमा संवर्ण सम्बन्धित तथ्य प्राप्त नभएकाले यहाँ विश्लेषण गरिएको छैन।

३.२.२ व्यञ्जन वर्णहरूको स्थानीय वितरण

यस खण्डमा विभिन्न स्थान पदादि, पदमध्य र पदान्तमा व्यञ्जनहरू वितरण हुने स्थितिलाई प्रस्तुत तालिका ३.३ देखाइएको छ।

तालिका ३.३: व्यञ्जनहरूको वितरण

व्यञ्जन वर्णहरू	पदादि #_	पदमध्य _	पदान्त _#
[p]	+	+	+
[b]	+	+	-
[p ^h]	+	+	-
[t]	+	+	+
[d]	+	+	-
[t ^h]	+	+	-
[k]	+	+	+
[g]	+	+	-
[k ^h]	+	+	-
[ts]	+	+	-
[dz]	+	+	-
[ts ^h]	+	+	-
[ʔ]	+	+	+
[m]	+	+	+
[n]	+	+	+
[ŋ]	+	+	+
[ɦ]	+	+	-
[r]	+	+	+
[s]	+	+	+
[w]	+	+	+
[j]	+	+	-
[l]	+	+	+

तालिका ३.३ अनुसार कुलुङ भाषाको सबै व्यञ्जन वर्णहरू- /p/, /b/, /p^h/, /t/, /d/, /t^h/, /k/, /g/, /k^h/, /ts/, /dz/, /ts^h/, /ʔ/, /m/, /n/, /ŋ/, /ɦ/, /r/, /s/, /w/, /j/, /l/ -को वितरण पदादि र पदमध्यमा पाइन्छ। पदान्तमा अघोष स्पर्शी अल्पप्राण /p/, /t/, /k/ र /ʔ/; र मुखरित /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /s/, /w/; र /l/ -को वितरण देखिन्छ। स्पर्शी-सङ्घर्षी अघोष /ts/; /ts^h/; घोष

/b/, /dz/, /d/, /g/, /dz/, /ɦ/, र महाप्राण /p^h/, /t^h/, /k^h/, /ts^h/ -को वितरण पदान्तमा पाइँदैन। व्यञ्जन वर्णहरूको स्थानीय वितरणलाई उदाहरणसहित तालिका ३.४ -मा देखाइएको छ।

तालिका ३.४: व्यञ्जनहरूको स्थानीय वितरण

व्यञ्जन	पदादि	पदमध्य	पदान्त
[p]	<i>pu</i> 'साँप'	<i>ipa</i> 'सम्धी'	<i>dep</i> 'बडा बाबु'
[b]	<i>buŋ</i> 'फूल'	<i>ibum</i> 'एक'	-
[p ^h]	<i>p^hul</i> 'पिठो'	<i>lip^hu</i> 'धनु'	-
[t]	<i>tel</i> 'गाउँ'	<i>k^hate</i> 'जाऊ'	<i>k^hat</i> 'जा'
[d]	<i>deppa</i> 'ठूलो'	<i>ts^hɔdɔwa</i> 'बोसो'	-
[t ^h]	<i>t^hempi</i> 'माथि'	<i>namt^hɔ</i> 'आकाश'	-
[k]	<i>kei</i> 'हामी'	<i>tsikippa</i> 'उपियाँ'	<i>kɔk</i> 'मामा'
[g]	<i>gɔŋ</i> 'आनुवंशिक हाँगा'	<i>gagappa</i> 'काग'	-
[k ^h]	<i>k^hep</i> 'कुकुर'	<i>ik^hi</i> 'यहाँ'	-
[ts]	<i>tsima</i> 'कम्ति'	<i>bɔts^hi</i> 'नौ'	-
[dz]	<i>dzəu</i> 'मजुर'	<i>dzudzurpa</i> 'अमिलो'	-
[ts ^h]	<i>ts^həu</i> 'चरा'	<i>tsits^ha</i> 'कम्ति'	-
[ʔ]	<i>ʔa</i> 'ऊर्जावत् कारक सूचक'	<i>p^haʔa</i> 'पैसा'	<i>saʔ</i> 'मासु'
[m]	<i>ma</i> 'आमा'	<i>bema</i> 'पाहु'	<i>bam</i> 'फापर'
[n]	<i>na</i> 'दिदी'	<i>tsanari</i> 'घाँटी'	<i>fiən</i> 'अब'
[ŋ]	<i>ŋa</i> 'माछा'	<i>k^haŋk^haŋpa</i> 'टेरो'	<i>kaŋ</i> 'दाँत'
[ɦ]	<i>fiapɪ</i> 'कहाँ'	<i>bɔɦɔ</i> 'हिलो'	-
[r]	<i>ra</i> 'धान'	<i>birim</i> 'नाइटो'	<i>ser</i> 'चामल'
[s]	<i>saʔ</i> 'मासु'	<i>besarwa</i> 'पहेँलो'	<i>mis</i> 'मान्छे'
[w]	<i>wa</i> 'केहीबाट निस्केको पानी'	<i>ts^huwa</i> 'हुनु'	<i>fiəw</i> 'छाला'
[j]	<i>jeu</i> 'खोला'	<i>tue</i> 'हुनु'	-
[l]	<i>lem</i> 'जिब्रो'	<i>bɔlɔ</i> 'छिट्टो'	<i>tel</i> 'गाउँ'

३.२.३ व्यञ्जन वर्णका गुच्छ

व्यञ्जन गुच्छहरू पदादि र पदान्तमा प्रतिबन्धित हुन्छ। सिक्किममा बोलिने कुलुड भाषाको अध्ययनद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कमा पदादिमा /ŋk-/ (ŋkə 'यो') र पदान्तमा /-ks/ (muks 'अन्धा') मात्र पाइएको छ। स्पर्शी स्वरयन्त्रमुखी /ʔ/ संयुक्त रूपमा आउँन सक्दैन अनि द्विवर्णमा /pp/, /tt/, /dd/, /kk/, /tsts/, /mm/, /ŋŋ/, /nn/, /ss/, र /ll/ -मा पाइन्छ (हेर्नुहोस् तालिका: ३.८)।

तालिका ३.५: पदमध्य स्पर्शी व्यञ्जन गुच्छहरू

/-pp ^h -/	/tsapp ^h ɔpa/ 'बुढो बाजे'	/-kp ^h -/	/ɦukp ^h ama/ 'हत्केला'
/-pt-/	/ɦioptɔ/ 'खाली'	/-kt-/	/ektɔ/ 'माथितिर'
/-pd-/	/mupdem/ 'बाहुली'	/-kt ^h -/	/nokt ^h u/ 'खोले'
/-pt ^h -/	/napt ^h emma/ 'किराको नाम'	/-kk ^h -/	/dɔkk ^h u/ 'भाङ्गे'
/-pk-/	/ts ^h apkuwa/ 'जिल्ला' (# २०१७:३३) ^{५१}	/-kts-/	/luk.tsum/ 'सिस्नुले बनाएको लुगा'
/-pk ^h -/	/tsupk ^h aswa/ 'दुब्लो'	/-kts ^h -/	/bokts ^h a/ 'सुँगुरको बच्चा'
/-pts-/	/naptɔ/ 'भगशेफ' (भ्यागुते फूल)	/-km-/	/dekma/ 'साँप'
/-pm-/	/k ^h epme/ 'कुकुरको छाउरी'	/-kɲ-/	/lokɲa/ 'पैतालीस' (# २०१७:४१)
/-pɲ-/	/mɦioɲa/ 'स्वयम्' (# २०१७:६८)	/-kr-/	/tekri/ 'कात्तिक'
/-pr-/	/tupri/ 'हाड'	/-ks-/	/boksa?/ 'सुँगुरको मासु'
/-ps-/	/gɔpsum/ 'सुरुवाल'	/-kj-/	/pik.jak/ 'भनेको' (खम्बु २००४:६)
/-pl-/	/ɦieplɔ/ 'कहिले काँही'	/-kl-/	/sək.lə/ 'मात्र'
/-bd-/	/depde/ 'बडा'	/-kw-/	/duk.wa/ 'दुःख'
/-td-/	/lɔtdɔn/ 'सुनमा' (खम्बु २००४:८)	/tsts/	/nits.tsi/ 'दुई'
/-tt ^h -/	/k ^h ett ^h um/ 'चार दिन'	/-kp ^h -/	/ɦukp ^h ama/ 'हत्केला'
/-tts-/	/kuttɔ/ 'कुटी'	/-kt-/	/ektɔ/ 'माथितिर'
/-tts ^h -/	/dettɔ ^h a/ 'बिहान'	/-kt ^h -/	/nokt ^h u/ 'porridge'
/tk/	/ətkaɲ/ 'अहिलेसम्म' (# २०१७:६५)	/-kk ^h -/	/dɔkk ^h u/ 'भाङ्गे'
/tk ^h /	/jɔtk ^h om/ 'माछा उत्सव' (# २०१७:२१)	/-kts-/	/luk.tsum/ 'सिस्नुले बनाएको लुगा'
/-tm-/	/ritme/ 'चुरोट' (# २०१७:१८)	/-kts ^h -/	/bokts ^h a/ 'सुँगुरको बच्चा'
/-tn-/	/mutnɔ/ 'मोटिँदैँन' (खम्बु २००४:६)	/-km-/	/dekma/ 'साँप'
/-tl-/	/batleits ^h u/ (खम्बु २००४:२४)	/-kɲ-/	/lokɲa/ 'पैतालीस' (# २०१७:४१)
/-kp-/	/k ^h ikpa/ 'तितो'	/-kr-/	/tekri/ 'कात्तिक'
/-kb-/	/sukbɔ/ 'उन्चालीस' (# २०१७:४१)	/-ks-/	/boksa?/ 'सुँगुरको मासु'

५१ # - अखिल भारतीय कुलुड-सोताड सङ्घ, सिक्किमका निमित्त प्रयोग गरिएको छ।

स्पर्शी /ʔ/ र स्पर्शी-सङ्घर्षी /dz/ व्यञ्जन वर्ण गुच्छमा पाइँदैन। तालिका ३.६ -मा पदमध्यमा आउने नासिक्य वर्णहरूको गुच्छ देखाइएको छ।

तालिका ३.६: पदमध्य नासिक्य व्यञ्जन गुच्छहरू

/-mp-/	/əfiɔmpi/ 'तिर'	/-nk ^h -/	/ɔlɔnk ^h urp/ 'दुधवाला' (# २०१७:२८)
/-mb-/	/ts ^h umbɔ/ 'ओखली'	/-nm-/	/sunma/ 'सानो चिल्लो ढुङ्गा' (# २०१७:२)
/-mp ^h -/	/p ^h emp ^h empa/ 'च्याप्टो/चिउरा'	/-nw-/	/nɔnwatɔm/ 'आशिर्वाद दिनु' (# २०१७:६०)
/-mt-/	/kamta/ 'चिम्टा' (# २०१७:१८)	/-nl-/	/manlaitsi/ (खम्बु २००४:२४)
/-md-/	/ts ^h elamdelam/ 'बाटो घाटो'	/-nts-/	/ɔntsɪ/ 'चोली' (# २०१७:१९)
/-mt ^h -/	/k ^h imt ^h em/ 'घरको छाना'	/-nts ^h -/	/punts ^h iri/ 'माकुरा'
/-mg-/	/gemgempa/ 'कम्जोर'	/-nfi-/	/manfiɔlmtsɪm/ 'अलग नहुनु' (# २०१७:५५)
/-mk-/	/tɔsɔmkɪp/ 'हज्जम' (# २०१७:२७)	/-nj-/	/niɲɲɲɲɔ/ 'चाँदौ'
/-mk ^h -/	/samk ^h e/ 'आलु'	/-ɲp-/	/bɔɲpa/ 'कल्ले'
/-mts-/	/bumcari/ 'कन्दनी'	/-ɲp ^h -/	/riɲp ^h ɔm/ 'तर्फ' (# २०१७:३५)
/-mts ^h -/	/k ^h imts ^h ini/ 'घरको दाहिनेपट्टि'	/-ɲb-/	/tɔɲba/ 'जाँडको ढुङ्गो'
/-mdz-/	/gimdzu/ 'छायौँ' (# २०१७:२)	/-ɲt ^h -/	/t ^h ɔɲt ^h ɔɲpa/ 'टल्केको'
/-mn-/	/namnamu/ 'असाह्य'	/-ɲk-/	/ts ^h ɔɲki/ 'जउ'
/-mfi-/	/namfiɔlbu/ 'घाम अस्ताउनु'	/-ɲg-/	/bɔtɔɲgalɪ/ 'बैशाख'
/-mr-/	/ts ^h umri/ 'कम्बर'	/-ɲk ^h -/	/siɲk ^h i/ 'दाउरा कटेरो'
/-ms-/	/k ^h amsi/ 'आरु'	/-ɲt-/	/pɔɲtu/ 'सोलह' (# २०१७:४०)
/-mj-/	/gimju/ 'छायौँ'	/-ɲts-/	/k ^h ɔɲtsaɪmum/ 'हदैं गर्नु' (# २०१७:४०)
/-mw-/	/tumwa/ 'दुखाई' (# २०१७:३२)	/-ɲts ^h -/	/ts ^h ɔɲts ^h ɔɲɲɔ/ 'चलाख'
/-ml-/	/bemluwa/ 'पाद'	/-ɲm-/	/ts ^h ɔɲma/ 'सानी आमा/काकी'
/-np-/	/ɔnpa/ 'यहाँ- समान तह'	/-ɲn-/	/buɲnam/ 'वसन्त ऋतुको आरम्भ'
/-nt-/	/ɔntɔ/ 'माथि'	/-ɲr-/	/siɲri/ 'रायो साग'
/-nd-/	/ts ^h idi/ 'पर्सी'	/-ɲs-/	/lɔɲsum/ 'सिस्नुले बनाएको जुत्ता'
/-nt ^h -/	/badzurɔnt ^h um/	/-ɲw-/	/ts ^h ɔɲwa:skɔ/ 'नाडी'

तालिका ३.७ -मा तीन भिन्न वर्णहरू प्रकम्पित, सङ्घर्षी र पार्श्विक-अन्तःस्थको गुच्छको

वितरण प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.७: पदमध्य प्रकम्पित, सङ्घर्षी, पार्श्विक-अन्तःस्थ व्यञ्जन गुच्छहरू

/-rp-/	/ts ^h ets ^h erpa/ 'छिरबिरे'	/-sts-/	/pɔstsa/ (खम्बु २००४:२४)
/-rb-/	/surbaim/ 'विवाह गर्नु' (# २०१७:६२)	/-sj-/	/fiəsjuks ^h tsi/ (खम्बु २००४:२४)
/-rt-/	/wartɔpɔu/ 'उतिस्'	/-sw-/	/kuswa/ 'चोरी' (# २०१७:३५)
/-rk-/	/fiirko/ 'टाडो'	/-sl-/	/nislei/ (खम्बु २००४:२४)
/-rg-/	/fiargem/ 'जाँतो'	/-sm-/	/k ^h usma/ 'चोर्नी'
/-rk ^h -/	/k ^h ɔburk ^h ɔbur/ 'खस्रो'	/-sn-/	/jisna/ 'एक क्षण'
/-rts-/	/karsɔkwap/ 'पतली' (# २०१७:३३)	/-lp-/	/telpɔ/ 'गाउँले'
/-rm-/	/burma/ 'गाली गर्नु'	/-lb-/	/fiəlbɔ/ 'रातो आकाश'
/-rn-/	/jirnamputs ^h ɔ/ 'झुस्ले'	/-ld-/	/wɔkɔpɔldɔna/ 'खुट्टा क्रस गरेर बस्नु'
/-rs-/	/k ^h arsi/ 'ओखोर'	/-lt ^h -/	/selt ^h uip/ 'चुम्बक' (# २०१७:३९)
/-rw-/	/ts ^h irwa/ 'चराको नाम'	/-lk-/	/pal.kɔk.ti/ 'सकरखण्ड'
/-rj-/	/p ^h utukerja/ 'नगन'	/lg/	/telgɔpi/ 'ठाउँमा' (खम्बु २००४:७)
/-rfi-/	/tsarfiup/ 'सिपाही' (# २०१७:३४)	/-lk ^h -/	/telk ^h e/ 'तरुल'
/-rl-/	/kerləm/ 'झगडा गर्नु' (# २०१७:४७)	/-lts ^h -/	/selts ^h u: p ^h esa/ 'नड' (# २०१७:२२)
/-sp-/	/dɔspi/ 'पछाडि'	/-lm-/	/bilma/ 'निचोड्नु'
/-sp ^h -/	/nasp ^h em/ 'चम्ची' (# २०१७:१८)	/-lj-/	/fiəljɔ lɔu/ 'हार' (# २०१७:१९)
/-sb-/	/tusbui/ 'जेठा-जेठी'	/-ln-/	/fiəlnam/ 'ग्रीष्म ऋतु'
/-st-/	/sirista/ 'ब्याज' (# २०१७:३५)	/-ls-/	/fiəls/ 'चैत'
/-sd-/	/tsusdɔ/ 'कुना'	/-lw-/	/nak ^h ilwa/ 'सिगाँन'
/-sk-/	/tsaskuwa/ 'चिवे'	/-lj-/	k ^h eljɔmə 'गाँड'
/-sk ^h -/	/nisk ^h al/ 'चालीस'	/-lfi-/	/tel.fiup/ 'प्रहरी' (# २०१७:३३)

निम्न तलिका ३.८ -मा द्विवर्ण गुच्छको स्थानीय वितरणको प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.८: द्विवर्ण (geminate) गुच्छको स्थानीय वितरण

/-pp-/	/deppa/ 'ठूलो'
/-kk-/	/tɔkka/ 'माथिल्लो'
/-tt-/	/pittɔ/ 'सिङ'
/-dd-/	/adde məm/ 'आदेश दिनु' (# २०१७:५४)
/tsts/	/nitstsi/ 'दुई'
/-ŋŋ-/	/sədəŋŋa/ 'सधै'
/-mm-/	/kuksumma/ 'कागुनीको'
/-nn-/	/anni/ 'तिमीहरू'
/-ss-/	/pissa ^{2/} / 'गोरुको मासु'
/-ll-/	/fiälla/ 'एकलै'

विशेषतः नौवटा वर्णहरू /-dd-/ , /-kk-/ , /-tt-/ , /tsts/ , /-ŋŋ-/ , /-mm-/ , /-nn-/ , /-ss-/ , /-ll-/ -मा द्वित्व पाइन्छ। पदमध्यका व्यञ्जन गुच्छहरूको समग्र स्थानीय वितरणको तालिका ३.९ -मा राखिएको छ।

तालिका ३.९: व्यञ्जन गुच्छहरूको पदमध्यमा वितरण

	p	b	p ^h	t	d	t ^h	k	g	k ^h	ts	ts ^h	dz	m	n	ŋ	fi	r	s	w	j	l
p	pp	-	pp ^h	pt	pd	pt ^h	pk	-	pk ^h	pts	pts ^h	-	pm	-	pŋ	-	pr	ps	-	-	pl
b	-	-	-	-	bd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
t	-	-	-	tt	td	tt ^h	tk		tk ^h	tts	tts ^h		tm	tn		-	-	-	-	-	tl
d					dd																
k	kp	kb	kp ^h	kt	-	kt ^h	kk	-	kk ^h	kts	kts ^h		km	kn	kŋ	-	kr	ks	kw	kj	kl
ts										tsts											
m	mp	mb	mp ^h	mt	md	mt ^h	mk	mg	mk ^h	mts	mts ^h	mdz	mm	mn		mfi	mr	ms	mw	mj	ml
n	np	-	-	nt	nd	nt ^h	-	-	nk ^h	nts	nts ^h		nm	nn		-	-	-	nw	nj	nl
ŋ	ŋp	ŋb	ŋp ^h	ŋt	-	ŋt ^h	ŋk	ŋg	ŋk ^h	ŋts	ŋts ^h		ŋm	ŋn	ŋŋ	-	ŋr	ŋs	ŋw	ŋj	ŋl
r	rp	rb	-	rt	-	-	rk	rg	rk ^h	rts	-		rm	rn		-	rfi	rs	rw	rj	rl
s	sp	sb	sp ^h	st	sd	st ^h	sk	-	sk ^h	sts	-		sm	sn	sŋ	-	-	ss	sw	sj	sl
l	lp	lb	-	-	ld	lt ^h	lk	lg	lk ^h		lts ^h		lm	ln	lŋ	lfi	-	ls	lw	lj	ll

मूलतः स्पर्शी वर्णहरू /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, स्पर्शी-सङ्घर्षी /ts/, नासिक्य वर्णहरू /m/, /n/, /ŋ/, प्रकम्पित /r/, सङ्घर्षी /s/, अन्तःस्थ वर्णहरू /w/, /j/ र पार्श्विक-अन्तःस्थ /l/ -सित संयुक्त भई व्यञ्जन गुच्छको रूपमा आउने वर्णहरूको प्रारूप तालिका ३.९ -मा देखिन्छ। तालिका ३.१० -मा तृवर्ण व्यञ्जनहरूको समूहको वितरण प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.१०: तृवर्ण गुच्छको स्थानीय वितरण

/-ksp-/	/mukspum/ 'आँखाको सकेट'
/-ksk-/	/lotomoksk/ 'मोटो' (# २०१७:६४)
/-ksk ^h -/	/musk ^h il/ 'कचेरा'
/-kst-/	/kalakstom/ 'भीर'
/-ksts-/	/m̄mukstsi/ 'उसको आँखा' (# २०१७:७१)
/-ksts ^h -/	/mokst ^h a/ 'जवाँड' (# २०१७:६)
/-ksm-/	/muksmui/ 'परेला'
/-ksl-/	/mukslam/ 'शिक्षा' (# २०१७:३१)
/-dsn-/	/dapsniŋ/ 'पाछा'
/-msk-/	/lamsko dum/ 'ढकढकाउनु' (# २०१७:४४)
/-rms-/	/kermsem/ 'हत्या गर्नु' (# २०१७:५३)
/-lgr-/	/dɔlgrim/ 'पितल' (# २०१७:३९)
/-lmd-/	/galmdim/ 'मेट्याउनु' (# २०१७:४५)
/-lmts-/	/manfiɔlmtsim/ 'अलग नहुनु' (# २०१७:५५)
/-lms-/	/gɔlmsus/ 'खरानी लौकी' (# २०१७:२४)
/-lmn-/	/kɔlmna lam/ 'पक्राउनु' (# २०१७:४३)
/-lsk ^h -/	/p ^h ɔlsk ^h aim/ 'चारैतिर जानु' (# २०१७:४९)
/-lsm-/	/ŋelsma/ 'बर्फ' (# २०१७:३)

पदादि र पदान्तमा द्विवर्णको व्यञ्जन-गुच्छ कम मात्रमा वितरण भएको पाइन्छ। प्रायः द्विवर्णको व्यञ्जन-गुच्छ पदमध्यमा रहेको पाइन्छ। तृवर्णको वितरण पदान्तभन्दा अधिक

पदमध्यमा पाइन्छ।

३.३ स्वर वर्ण

कुलुडमा एकस्वर र दुईस्वर गरी दुई भिन्न थरीका स्वर पाइन्छ। एकस्वरमा छवटा ह्रस्व र छवटा दीर्घ स्वर छन्। यसमा दुईवटा अग्र ह्रस्व र दीर्घ स्वर /e/ र /e:/; /a/ र /a:/ दुईवटा केन्द्र ह्रस्व र दीर्घ स्वर /i/ र /i:/; /o/ र /o:/; र दुईवटा पश्च ह्रस्व र दीर्घ स्वर /u/ र /u:/; /ɔ/ र /ɔ:/ छन्। कुलुडमा पाइने एकस्वर निम्न तालिका ३.१५ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.१५: एकस्वर

	अग्र अगोलित		केन्द्र अगोलित		पश्च गोलित	
	ह्रस्व	दीर्घ	ह्रस्व	दीर्घ	ह्रस्व	दीर्घ
संवृत			/i/	/i:/	/u/	/u:/
अर्ध-संवृत	/e/	/e:/	/ə/	/ə:/		
अर्ध-विवृत					/ɔ/	/ɔ:/
विवृत	/a/	/a:/				

जिब्रोको पञ्चयताको आधारमा अग्र /e/ र /a/, केन्द्र /i/ र /ə/, र पश्च /u/ र /ɔ/ -मा फरक पाइन्छ। यसरी नै ओठको आकारको आधारमा अगोलित /e/, /a/, /i/, /ə/ र गोलित /u/, /ɔ/ -मा पनि फरक हुन्छ। जिब्रोको उचाइअन्तर्गत संवृत /i/ र /u/; अर्ध-संवृत /e/ र /ə/; अर्ध-विवृत /ɔ/; र विवृत /a/ -को भिन्नता देखिन्छ। ह्रस्व र दीर्घमा पाइने फरक /e/ र /e:/; /i/ र /i:/; /ə/ र /ə:/; /a/ र /a:/, /u/ र /u:/; /ɔ/ र /ɔ:/ मात्राको हो। कुलुड एकस्वरमा पाइने वर्ण व्यतिरेकलाई निम्नलिखित उदाहरणहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ।

(१०) lem [lem] 'जिब्रो' lum [lum] 'मुटु' lam [lam] 'बाटो'

माथि उदाहरणका ध्वनि अलग-अलग वर्ण /e/, /u/, /a/ हुन्।

(११) pem [pem] 'भर्नु'   pim [pim] 'दिनु'
 pəm [pəm] 'उठ्नु'   pɔm [pɔm] 'स्तन'

उदाहरण (११) -का ध्वनि [e], [ɪ], [ɔ] र [ə] विभिन्न वर्णहरू /e/, /ɪ/, /ɔ/ र /ə/ हुन्। कुलुङ ह्रस्व-दीर्घ स्वर वर्णहरू /e/ र /e:/; /ɪ/ र /ɪ:/; /ə/ र /ə:/; /a/ र /a:/, /u/ र /u:/; /ɔ/ र /ɔ:/ -को व्यतिरेक लघुतम युगम निम्नलिखित रहेका छन्।

(१२) /lem/ [lem] 'जिब्रो'   /le:m/ [le:m] 'जान्नु'
 (१३) /tu/ [tu] 'बस'   /tu:/ [tu:] 'हुनु'
 (१४) /niŋ/ [niŋ] 'नाम'   /ni:ŋ/ [ni:ŋ] 'नयाँ'
 (१५) /bɔ/ [bɔ] 'भुँडी'   /bɔ:/ [bɔ:] 'सुँगुर'
 (१६) /ŋə/ [ŋə] 'सुन्तला' /ŋə:/ [ŋə:] 'मुख'
 (१७) /wa/ [wa] 'झरी'   /wa:/ [wa:] 'कुखुरा'

उदाहरण (१२), (१३), (१४), (१५), (१६) र (१७) -का ह्रस्व-दीर्घ स्वर /e/ र /e:/; /ɪ/ र /ɪ:/; /ə/ र /ə:/; /a/ र /a:/, /u/ र /u:/; /ɔ/ र /ɔ:/ भिन्न-भिन्न स्वर वर्ण हुन्।

३.३.१ एकस्वर वर्णको वितरण

यस खण्डमा एकस्वर वर्णको अवलोकन स्थानीय वितरण प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.१२: एकस्वरहरूको वितरण

एकस्वर	पदादि	पदमध्य	पदान्त
ɪ	+	+	+
u	+	+	+
e	+	+	+
ə	+	+	+
ɔ	+	+	+
a	+	+	+

तालिका ३.१२ -मा एकस्वरहरू /i/, /u/, /e/, /ə/, /ɔ/ र /a/ सबै स्थान- पदादि, पदमध्य र पदान्तमा देखिन्छ। तालिका ३.१३ -मा एकस्वरहरूको स्थानीय वितरण प्रस्तुत गरिएको छ

तालिका ३.१३: एकस्वर वर्णका स्थानीय वितरण

एकस्वर	पदादि	पदमध्य	पदान्त
i	/ipa/ 'सम्धी'	/pim/ 'दिनु'	/pi/ 'गाई'
u	/urəi/ 'कता'	/lum/ 'मुट्टा'	/pu/ 'साँप'
e	/espa/ 'आज'	/lem/ 'जिब्रो'	/k ^h ate/ 'जान्छ'
ə	/əŋkə/ 'यहाँ'	/wabəm/ 'चिन्डो'	/ŋə/ 'मुख'
ɔ	/ɔmlɔp/ 'दुध'	/tɔs/ 'केस'	/belɔ/ 'हसियाँ'
a	/an/ 'तिमी'	/ban/ 'फापर'	/papa/ 'बाबा'

केन्द्र स्वरको स्थितिमा अन्त्य हुने र पञ्च स्वरको स्थितिमा अन्त्य हुने आधारमा केन्द्र द्विस्वर र पञ्च द्विस्वर गरी दुई प्रकारका द्विस्वर हुन्छन्।

३.३.१.१ केन्द्र द्विस्वर

(१८) [ei]	[leim]	'सानु'		
[ui]	[fiuim]	'पोलुनु'	[kuim]	'खन्याउनु' [k ^h əbuɪ] 'भुटेको मकै'
[əi]	[cəikə]	'खाँदैछ'	[ŋəim]	'लाज'
[ɔi]	[pɔi]	'घुचुक'		
[ai]	[k ^h ai]	'तिउन'	[baip]	'लामो'

कुलुङका /ei/, /ui/, /əi/, /ɔi/ र /ai/ केन्द्र द्विस्वर हुन्।

३.३.१.२ पञ्च द्विस्वर

- (१९) [eu] [jeu] 'खोला'
 [iu] [piu] 'दिनु'
 [əu] [ts^həu] 'चरा'
 [ɔu] [jenɔu] 'सुन्यो'
 [au] [kau] 'पानी'

माथि उदाहरण (१९) -का पाँच द्विस्वर /eu/, /iu/, /əu/, /ɔu/ र /au/ पञ्च स्वरको स्थितिमा अन्त भएका छन्। यी कुलुडका पञ्च द्विस्वर हुन्।

३.३.२ द्विस्वरको वितरण

यस खण्डमा केन्द्र र पञ्च द्विस्वरहरूको समग्रमा स्थानीय वितरण देखाइएको छ।

तालिका ३.१४: द्विस्वरका वितरण

द्विस्वर	पदादि	पदमध्य	पदान्त
/ei/	+	+	+
/ui/	+	+	+
/ai/	+	+	+
/əi/	+	+	+
/ɔi/	-	-	+
/eu/	-	-	+
/iu/	-	+	+
/au/	-	+	+
/ɔu/	+	+	+
/əu/	-	-	+

तालिका ३.१४ -मा पदादिमा पाँचवटा द्विस्वर /ei/, /ui/, /ai/, /əi/, /ɔu/, पदमध्यमा आठवटा द्विस्वर /ei/, /ui/, /ai/, /əi/, /ɔu/, /iu/, /au/, /ɔu/ र पदान्तमा सबै द्विस्वरहरू /ei/, /ui/, /ai/, /əi/, /ɔi/, /eu/, /iu/, /au/, /ɔu/, /əu/ पाइन्छ। द्विस्वरहरूको स्थानीय वितरण

तालिका ३.१५ -मा देखाइएको छ।

तालिका ३.१५: द्विस्वरका स्थानीय वितरण

द्विस्वर	पदादि	पदमध्य	पदान्त
/ei/	/eima/ 'उब्रिनु'	/leim/ 'सानु'	/lalei/ 'सोमबार'
/ui/	/uima/ 'चिथोनु'	/fiuim/ 'पोल्लु'	/k ^h əbui/ 'भुटेको मकै'
/ai/	/aima/ 'फकिनु'	/k ^h aim/ 'जानु'	/k ^h ai/ 'तिउन'
/əi/	/əima/ 'भाचुनु'	/ŋəim/ 'लाज'	/fiarəi/ 'कता'
/ɔi/	-	-	/pɔi/ 'घुचुक'
/eu/	-	-	/jeu/ 'खोला'
/iu/	-	/papiutsi/ 'चमेराहरू'	/piu/ 'दिनु'
/au/	-	/dau/ 'चिउँडो'	/kau/ 'पानी'
/ɔu/	/ɔuke/ 'हुन्छ'	/p ^h ɔusi/ 'गाला'	/jenɔu/ 'सुन्यो'
/əu/	-	-	/ts ^h əu/ 'चरा'

३.४ विभेदक अभिलक्षण

साञ्चारिक र औच्चारिक मापदण्डअन्तर्गत खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिहरू विभिन्न विभेदक अभिलक्षणमा पर्दछ। व्यञ्जन र स्वरको विभेदक अभिलक्षणको मूल्यमा उपस्थिति जनाउनलाई प्लस (+) र अनुपस्थितिलाई माइनस् (-) चिन्ह प्रयोग गरिन्छ।

चम्स्की र ह्याले (१९६८) -को विभेदक अभिलक्षणको आधारमा व्यञ्जन र स्वरहरूलाई तालिका ३.१६ प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.१६: स्वर र व्यञ्जनहरूको विभेदक अभिलक्षण

	i	e	a	ə	ɔ	u	k	k ^h	g	ts	ts ^h	t	t ^h	d	p	p ^h	b	dz	d	m	n	ŋ	j	r	l	w	s	h	ʔ		
मुखर	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+		
स्वरात्मक	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
व्यञ्जनात्मक	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-	-		
उत्थित							-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	-	+	-		+	+	+					
अग्र							-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-		+	+	+				
उच्च	+	-	-	-	-	+																		+			-	-	-		
निम्न	-	-	+	-	-	-																		-			+	+	+		
पञ्च	-	-	+	-	+	+																		-			+	+	+		
गोलित	-	-	-	-	+	+																		-			-	-	-		
वितरित							+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+		-	-	+				
अनुनासिक							-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-		
पार्श्विक																									-	+					
प्रवाही							-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		+	+	+				
तात्कालिक मोचक							+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+											
घोष	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
महाप्राण							-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+												

३.५ अक्षर

एकै श्वासप्रवाहमा उच्चारण हुने ध्वनिहरूको समूहलाई अक्षर भनिन्छ। अक्षरलाई संरचनाको आधारमा मुलतः आरम्भक र अन्तकमा विभाजन गरिन्छ। आक्षरिक ध्वनिमा पहिलो ध्वनि आरम्भक हुन्छ भने अन्तक केन्द्रक र समापक मिलेर बनेको हुन्छ। अक्षरको मूल ध्वनि केन्द्रक हुन्छ अनि यसपछि समापक हुन्छ।

कुलुडमा एकाक्षरी, दुई अक्षरी, तीन अक्षरी र अधिकतम चार अक्षरी शब्दहरू हुन्छन्।

- (२०) (क) /ɔu/ 'हुन्छ'   /kaŋ/ 'दाँत'   /na/ 'दिदी'   /im/ 'सुत्'
 (ख) /səu.ri/ 'नसो'   /fiup.sam/ 'झार्नु'   /ik.sa/ 'यता'
 (ग) /ɔ.lɔ.nu/ 'धन्य'   /sup.tu.luŋ/ 'तीन चुल्हा ढुङ्गा'
                     /tsa.na.ri/ 'घाँटी'
 (घ) /jɔu.mul.du.k^ha/ 'मरुभूमी'   /ki.lu.wa.sɔŋ/ 'अबिजालो'

एकाक्षरीमा द्विस्वर /ɔu/ 'हुन्छ'; आरम्भक, केन्द्रक र समापक भएको /kaŋ/ 'दाँत'; आरम्भक र केन्द्र भएको /na/ 'दिदी'; र केन्द्रक र समापकले संरचित /im/ 'सुत्' उदाहरण (२० क) -मा देखिन्छ।

उदाहरण (२०ख) -को /səu.ri/ 'नसो' -मा दुई अक्षरी द्विस्वर र एकस्वरमा अन्त भएको छ। अक्षरको अन्त व्यञ्जनमा भएको दुई अक्षरी उदाहरण (२०ख) -को /fiup.sam/ 'झार्नु' देखिन्छ। व्यञ्जन र स्वरमा अन्त हुने दुई अक्षरी (२०ख) -को /ik.sa/ 'यता' -मा पाइन्छ। स्वर-स्वर-व्यञ्जनमा अन्त हुने तीन अक्षरी उदाहरण (२०ग) -को /ɔ.lɔ.nu/ 'धन्य' -मा हेर्न सकिन्छ। अर्को तीन अक्षरी अन्तमा व्यञ्जन-स्वर-व्यञ्जन हुने उदाहरण (२०ग) -को /sup.tu.luŋ/ 'तीन चुल्हा ढुङ्गा' -मा देखाइएको छ। तिनै अक्षरको अन्त स्वरमा हुने उदाहरण (२०ग) -को /tsa.na.ri/ 'घाँटी' हो।

यसरी नै उदाहरण (२०घ) -को /jɔu.mul.du.k^ha/ 'मरुभूमि' चार अक्षरीमा अक्षरको अन्त द्विस्वर-व्यञ्जन-स्वर-स्वरमा भएको देखिन्छ। स्वर-स्वर-स्वर-व्यञ्जनमा अन्त हुने चार अक्षरीको उदाहरण (२०घ) -को /ki.lu.wa.sɔŋ/ 'अबिजालो' हो।

कुलुड भाषामा स्वर र व्यञ्जनमा अन्त हुने अक्षर क्रमैले मुक्त र बद्ध प्राप्त छ। यसर्थ प्रस्तुत तथ्याङ्कको आधारमा कुलुड भाषाको चार थरीको अक्षरीमा दुवै प्रकारको अक्षर मुक्त र बद्ध पाइन्छ (हेर्नुहोस् उदाहरण २१)।

- (२१) (क) CV   pi 'गाई'   hu 'हात'
 (ख) CVC   lam 'बाटो'   k^him 'घर'

यस अध्ययनको सङ्कलित तथ्याङ्कको आधारमा कुलुङमा निम्नलिखित सात प्रकारका अक्षर ढाँचाहरू पाइएका छन्।

- (२२) (क) V /ɔ/ 'मेरो' /ui/ 'को?'
 (ख) VC /an/ 'तिमी'
 (ग) CV /ŋa/ 'माछा'
 (घ) CVC /kɔŋ/ 'म'
 (ङ) CCVC /trem.ciɪm/ 'ढल्कनु'
 (च) CVCC /təlɪm/ 'धकेल्नु'
 (छ) CVCCC /lɔ.tɔ.mɔksk/ 'मोटो' (उही २०१७:६४)

उक्त तथ्याङ्क आधारमा कुलुङको अक्षर संरचनालाई— $C^2_0VC^3_0$ विहित (Canonical) संरचना अक्षर सूत्रमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।^{५२} अक्षर भार (Syllable weight) -को अवधारणा अक्षरको अन्तकको आन्तरिक संरचना र केन्द्रकको मात्रातासित सम्बन्धित हुन्छ। दुई मुख्य प्रकारको अक्षर भार— क्षीणाक्षर (Light syllable) र भारी अक्षरांश (Heavy syllable) हुन्। क्षीणाक्षरमा ह्रस्व स्वर अक्षरको अन्त हुन्छ। भारी अक्षरांशमा अक्षरको अन्त दीर्घ स्वर वा द्विस्वर अथवा व्यञ्जनमा हुन्छ। क्षीणाक्षरको अन्त मुक्त अक्षरमा मात्र हुन्छ भने भारी अक्षरांशको अन्त दुवै वा मुक्त र बद्ध अक्षरमा हुन्छ।

- (२३) (क) /ma/ 'आमा'
 (ख) /ɔ/ 'मेरो'

उदाहरण (२३ क र ख) -मा /ma/ 'आमा' र /ɔ/ 'मेरो' -दुवै अक्षरको अन्त स्वरमा भएको छ। दुवै उदाहरण मुक्त अक्षरमा भएकोले यो क्षीणाक्षरमा पर्दछ। भारी अक्षरांशको उदाहरणहरू निम्नलिखित रहेको छ।

- (२४) (क) /wa:/ 'कुखुरा'
 (ख) /jeu/ 'खोला'

^{५२} CCVCC -को संरचना सम्भव देखिए तापनि यस संरचनाको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छैन अर्थात् CVCC पछि दुईवटा व्यञ्जन रहेकोले CCVCC आउन नसकेको पनि अर्को तथ्य हुन सक्छ।

(ग) /kim/ 'काट्नु'

माथिका उदाहरण (२४ क, ख, ग) -मा क्रमैले अक्षरको अन्त दीर्घ /wa:/ 'कुखुरा', द्विस्वर /jeu/ 'खोला' र /kim/ 'काट्नु' -मा भएको छ, यसर्थ यो भारी अक्षरांश (Heavy syllable) हो।

क्षीणाक्षर र भारी अक्षरांशको भिन्नतालाई [$\pm$ heavy] -को आधारमा अक्षरिक अभिलक्षणमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

अक्षर भार: क्षीणाक्षर र भारी अक्षरांश

अक्षर भार: [$\pm$ heavy]

(२५) (क)	V	[$\pm$ heavy]	/ɔ/ 'मेरो'	/ɔu/ 'ल'	/bo:/ 'सुँगुर'
(ख)	CV	[$\pm$ heavy]	/kʰə/ 'ऊ'	/kau/ 'पानी'	
(ग)	VC	[+ heavy]	/an/ 'तिमी'		
(घ)	CVC	[+ heavy]	/soŋ/ 'झार'		
(ङ)	CCVC	[+ heavy]	/trem.ciɪm/ 'डल्लिकनु'		
(च)	CVCC	[+ heavy]	/həlm/ 'उघार्नु'		
(छ)	CVCCC	[+ heavy]	/lo.tɔ.mɔksk/ 'मोटो' (उही)		

क्षीणाक्षरको स्पष्ट संरचना उदाहरण (२५ क र ख) - /ɔ/ 'मेरो' र /kʰə/ 'ऊ' -मा देखाइएको छ। उदाहरण (२५ क, ख) -को /ɔu/ 'ल' वा /kau/ 'पानी' र /bo:/ 'सुँगुर' अर्थात् द्विस्वर र दीर्घमा अन्त भएको अक्षर साथै अन्य सबै उदाहरण (२५ ग, २५ घ, २५ ङ, २५ च, २५ छ) -मा भारी अक्षरांशमा संरचित अक्षरहरू छन्।

क्षीणाक्षर र भारी अक्षरांशको सम्बन्ध मोरासित पाइन्छ। मोराइक (Moraic) सिद्धान्त (हेम्यन १९८४, १९८५) र (म्याकार्थी र प्रिन्स् १९८६) -मा मोरा (मात्राता मान्ने यूनिट) -को सम्बन्ध स्वरको दीर्घतासित रहेको पाइन्छ। क्षीणाक्षर एक मोरा अनि भारी अक्षरांशको दुई मोरा हुन्छ। मोराइक सिद्धान्त भाषा विशेषसित सम्बन्धित भएकाले

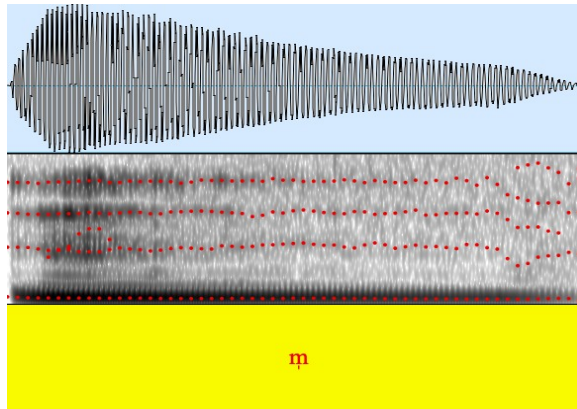
(हेर्नुहोस् हेज १९८९, भेन डर हौस्ट १९८४) कुलुडमा मात्राता व्यतिरेकी भएकाले दीर्घमा दुई मोरा र ह्रस्वमा एक मोरा पाइन्छ। यसका साथै द्विस्वरमा दुई मोरा अनि संयुक्त व्यञ्जनले एउटा मोरा लिइएको छ।

सिक्किममा बोलिने कुलुड भाषामा द्वयोष्ठ्य नासिक्य /m/ आक्षरिक व्यञ्जन पाइन्छ।

(२५) m   nets^ho   k^him-pi   tu-e
 3SG.GEN   brother   house-LOC   be-N1SG.NPST
 ‘उसको भाई घरमा छ।’

उदाहरण (२५) -मा कुलुड भाषामा आक्षरिक /m/ एकाक्षरी शब्द हो। /m/ वर्ण हुन साथै आक्षरिक केन्द्रक र रूप (तृतीय पुरुषको सम्बन्ध कारक सूचक) -मा प्रयोग भएको पाइन्छ। व्यञ्जन आफैले संरचित हुने अक्षरलाई आक्षरिक (Syllabic) व्यञ्जन वा स्वरात्मक (Vocalic) व्यञ्जन भनिन्छ।^{५३} यस अक्षरको तरङ्ग चित्र ३.६ -मा देखाइएको छ।

चित्र ३.६: आक्षरिक /m/ -को स्पेक्ट्रोलेख

५३ प्रायः भाषाहरूमा आक्षरिक व्यञ्जन मुखरित (नासिक्य र तरल) हुन्छ। केही अवरोधी (स्पर्शी र स्पर्शी संघर्षी) व्यञ्जनहरू पनि आक्षरिक हुन्छ।

चित्र ३.६ -को तरङ्गमा जहाँ विस्तार कम रहेको छ, सुरुदेखि त्यहाँसम्म /m/ अक्षर संरचना भएको देखिन्छ। आक्षरिक व्यञ्जन /m/ -को अन्य उदाहरणहरू निम्नलिखित छन्।

(२६) (क) /m.p^ha/ 'पैसा'

(ख) /m.gel/ 'काँचो' (# २०१७:६४)

(ग) /m.fɔp.na/ 'ऊ स्वयम्' (# २०१७:६८)

यस अध्ययनद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कमा सिक्किममा बोलिने कुलुड भाषामा द्वयोष्ठ्य नासिक्य /m/ आक्षरिक व्यञ्जनको रूपमा पाइन्छ। माथि दिएको उदाहरणमा कुलुडको /m/ -को आफ्नै अक्षर संरचना (केन्द्रक) भएकाले /m/ -लाई एकक्षरी भनी विश्लेषण गरिएको छ। यस विश्लेषणको आधारमा आक्षरिक व्यञ्जन /m/ -लाई अन्य भाषा झैं उभयाक्षरी मानिएको छैन। मोराइक सिद्धान्त भाषा विशेष भएकाले कुलुडको द्वयोष्ठ्य नासिक्य आक्षरिक व्यञ्जन /m/ -लाई एक मोरा मानी विश्लेषण गरिएको छ।^{५४}

३.६ रूपवर्ण प्रक्रिया

३.६.१ समीकरण

एउटा ध्वनिदेखि अर्को ध्वनिमा परिवर्तन हुनु, छिमेकी खण्डीय ध्वनि जब वार्षिक रूपले प्रभावितसित मिल्दो हुनु। यस प्रक्रियालाई समीकरण भनिन्छ। कुलुडमा उच्चारण स्थान र अतिव्यापन (Overlapping) समीकरण गरी दुई प्रकारका समीकरण हुन्छन्।

३.६.१.१ उच्चारण स्थानको आधारमा समीकरण (Assimilation)

उच्चारण स्थानको आधारमा हनुमूलीय स्पर्शी /k/, हनुमूलीय नासिक्य /ŋ/, वत्स्य नासिक्य /n/ समीकरण पाइन्छ।

अग्र स्वर /e/ र वत्स्य स्पर्शी-सङ्घर्षी /ts/ -को बिचमा दन्त्य स्पर्शी /t/ आउँदा, यो

^{५४} यस विषयमा भविष्यमा गहन अध्ययन गर्न आवश्यक रहेको देखिन्छ।

वर्ण हनुमूलीय नासिक्य /k/ हुन जान्छ ।

/t/→[k]/e_ts

(२७) /rettsi/ [rektsi] 'आठ'

अग्र स्वर /e/ ध्वनिको पछि द्वयोष्ठ्य नासिक्य ध्वनि /m/ आए, यो ध्वनि हनुमूलीय नासिक्यमा परिणत हुन्छ ।

/m/→[ŋ]/ e_##

(२८) /k^heplem/ [k^heplen] 'पैसा'

अग्र स्वर /a/ ध्वनिको अघि वत्स्य नासिक्य /n/ ध्वनि आए, यो ध्वनि अग्र स्वरको प्रभावले हनुमूलीय ध्वनि /ŋ/ -मा परिवर्तन हुन्छ ।

/n/→[ŋ] ##_a/

(२९) /ŋalinəp/ [nalinəp] 'राम्रो'

३.६.१.२ अतिव्यापनको आधार

यस आधारमा कुलुडमा द्वयोष्ठ्य सङ्घर्षी /ɸ/ र नासिक्य /m/ ध्वनिले द्विव्यञ्जनलाई अतिव्यापन गरेको पाइन्छ ।

केन्द्र र नासिक्य ध्वनि /ə/ र /n/ -को प्रभावले दुई व्यञ्जन ध्वनिको गुच्छ /ps/ -लाई एक व्यञ्जन ध्वनि वा द्वयोष्ठ्य सङ्घर्षी /ɸ/ ध्वनिमा अतिव्यापन गर्छ ।

/ps/→[ɸ] ə/_n/

(३०) (क) /dəpsniŋ/ [dəɸniŋ] 'सामेइ'

पश्च स्वर /ə/ ध्वनिको प्रभावले /ŋg/ द्विव्यञ्जनलाई एक व्यञ्जन वा द्वयोष्ठ्य नासिक्य ध्वनि /m/ -ले अतिव्यापन गरेको पाइन्छ ।

/ŋg/→[m] ##_ॐ

(ख) /ŋgɔpɔts^hɔs/ [mɔpɔts^hɔs] 'पाछा'

३.६.२ व्यञ्जन अन्तर्निवेश र विलोपन

कुलुङमा वत्स्य नासिक्य /n/, तालव्य अन्तःस्थ /j/ र स्वरयन्त्रमुखी स्पर्शी /-ɹ/ ध्वनि वैकल्पिक रूपमा पदमा आगम हुन्छ। द्वितीय पुरुष भूतको क्रियापदमा अघिल्लो ध्वनि स्वर रहेको स्थितिमा वत्स्य नासिक्य /n/ ध्वनि आगम हुन्छ।

(३१) (क) pi-nna
give-2SG.PST
'तिमीले दियो।'

नासिक्य ध्वनि र अन्य व्यञ्जन ध्वनि /n/ -को अघि आए, यो ध्वनि लोप हुन्छ।

(ख) fiem-na
embrace-2SG.PST
'तिमीले अँगाल्यौ।'

माथि उदाहरणको आधारमा यसको ढाँचालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ।

तथ्य १-ΣV-n-na
तथ्य २-ΣC-na

यसमा Σ -ले क्रिया धातु प्रकृति, V -ले स्वर र C -ले व्यञ्जनलाई प्रस्तुत गराइएको छ। तथ्य १ -मा क्रिया धातुको अन्त स्वरमा भएको खण्डमा /-n/ ध्वनि आवश्यक रूपमा प्रवेश हुन्छ भने तथ्य २ -मा धातुको अन्त व्यञ्जनमा भएको कारण नासिक्य ध्वनि /n/ आउन नसक्ने स्थिति देखिन्छ। यस किसिमको तथ्यको विश्लेषण तोल्स्मा (१९९७) -ले पनि गरेका छन्।

द्विस्वरबाहेक दुईभन्दा धेरै एकस्वर लगातार आए, तालव्य ध्वनि /j/ दई स्वरविच प्रवेश हुन्छ। यसले अक्षरलाई विभाजन गर्छ।

(३२) man-pi:ji-ka
PST.NEG-give-1PL-EXC
'हामीहरूले दियौं।'

यो ध्वनि पनि आवश्यक रूपले मात्र आगम हुन्छ। क्रिया धातुको अन्तमा व्यञ्जन आए,
यो ध्वनि आउन सक्दैन।

तथ्य १- $\Sigma V-j-i$

तथ्य २- $\Sigma C-i$

तथ्य १ -मा /j/ ध्वनि आवश्यकताले आगम भएको छ भने तथ्य २ -मा धातु प्रकृतिमा
व्यञ्जन ध्वनिको अन्त भएको कारण /j/ ध्वनि आएको छैन।

(३३) (क) /per-i/
fly-1PL.PST
'हामीहरू उड्यौं।'

स्वरयन्त्रमुखी स्पर्शी /-ʔ/ पनि दई स्वरको बिचमा विकल्पले आगम हुन्छ।

(ख) riɔpa-ʔa dza tsə
elder.son-ERG rice eat-PST
'कान्छाले भात खायो।'

अक्षरको अन्तमा व्यञ्जन हुने स्थितिमा /-ʔ/ -को प्रयोग हुँदैन।

(ग) sjam-a sɔksɔbəu k^het-u
Sham-ERG book buy-3.PST
'श्यामले किताब किन्यो।'

यस खण्डमा रूप-वर्ण विज्ञानको विश्लेषण संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसको आउँदो
समयमा विस्तृत अध्ययन गर्न सकिने सम्भावना पूर्णतः छ। यस अतिरिक्त कुलुडमा
स्वर-स्वर आउने स्थितिमा अधिको स्वर लोप हुन्छ जसलाई विलोपन भनिन्छ।

tsi + a → tsa, ni + a → na

(३४) (क) $k^h\theta\text{-tsi} + \text{-a} > k^h\theta\text{-ts-a}$
3-PL + ERG → 3-PL-ERG
'उसले'

(ख) $\text{an-tsi} + \text{a} \rightarrow \text{an-ts-a}$
2-DU + ERG → 2-DU-ERG
'तिमी दुईले'

(ग) $\text{an-ni} + \text{a} \rightarrow \text{an-n-a}$
2-PL + ERG → 2-PL-ERG
'तिमीहरूले'

माथि उदाहरणहरूमा *-i* स्वर लोप भएको छ।

३.७ निष्कर्ष

यस अध्यायमा विशेष ध्वनि र वर्णको वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ। कुलुङ भाषामा बाइसवटा व्यञ्जन, छवटा ह्रस्व स्वर, छवटा दीर्घ स्वर, पाँचवटा केन्द्र र पाँचवटा पञ्च द्विस्वर प्राप्त भएको छ। व्यञ्जन वर्णको ढाँचामा अघोष अल्पप्राण, घोष अल्पप्राण, अघोष महाप्राण र अवर्गीय पाइन्छ। यसको पदान्त वितरणमा घोष अल्पप्राण र अघोष महाप्राण पाइँदैन। अघोष अल्पप्राण र /j/ बाहेक अन्य मुखरित व्यञ्जनहरू पदादि, पदमध्य र पदान्त तीनै स्थानमा वितरण हुन्छ। कुलुङ भाषामा संयुक्त व्यञ्जनको वितरण पदादि र पदान्तमा भन्दा पदमध्यमा पाइन्छ। द्विवर्ण नौवटा प्राप्त भएको छ। तृवर्ण संयुक्त व्यञ्जन गुच्छ प्रायः पदमध्यमा पाइन्छ। यस किसिमको गुच्छ केही मात्रामा पदान्तमा पनि पाइएको छ। एकस्वरको वितरण सबै स्थानमा हुन्छ भने द्विस्वरको वितरण सबै स्थानमा पाइँदैन। सात भिन्न प्रकारको अक्षर संरचना पाइएको छ। अक्षरमा मोराइक सिद्धान्तअन्तर्गत क्षीणाक्षर (Light syllable) र भारी अक्षरांश (Heavy syllable) चर्चा गरिएको छ। यस सिद्धान्तको आधारमा मोराको व्याख्या गर्ने क्रममा कुलुङ भाषामा पाइने द्वयोष्ठ्य नासिक्य आक्षरिक व्यञ्जन /m/ -लाई एक मोरा मानिएको छ। समीकरण,

अतिव्यापन र व्यञ्जन अन्तर्निवेश गरी तीन किसिमको रूपवर्ण प्रक्रिया प्राप्त छ। यस अध्यायमा रूपवर्णसम्ममा विश्लेषण गरिएको छ। यस अतिरिक्त रूपको विस्तृत विश्लेषण चौथो अध्यायमा गरिएको छ।

चौथो अध्याय

रूपविज्ञान र शब्दनिर्माण पद्धति

यस अध्यायमा पदकोटिलाई शाब्दिक कोटि र अशाब्दिक कोटिमा विभाजन गरी चर्चा गरिएको छ। शाब्दिक कोटिअन्तर्गत (§४.१.१.१) नाम, (§४.१.१.२) क्रिया, (§४.१.१.३) विशेषण र (§४.१.१.४) परस्थानिकको विश्लेषण गरिएको छ। अशाब्दिक कोटिमा (§४.२.१) सर्वनाम, (§४.२.२) फाइफिचर, (§४.२.३) काल, (§४.२.४) पक्ष, (§४.२.५) भाव (§४.२.६) ध्रुवीयता र (§४.२.७) कारक र कारक सूचक राखिएको छ। फाइफिचरमा वनच, लिङ्ग, समावेशी, आदर र आयम समावेश गरिएको छ। यसबाहेक क्रमैले (§४.२.८) सहायक क्रिया, (§४.२.९) संयुक्त क्रिया, (§४.२.१०) कृदन्त व्यवस्था, (§४.२.११) योजिका, (§४.२.१२) संयोजक, (§४.२.१३) कोटिकार, (§४.२.१४) निपात, (§४.२.१५) शीर्षक सूचक र आकर्षण सूचक, (§४.२.१६) अंशार्थी सर्ग र (§४.२.१७) प्रश्नार्थक वर्णन गरिएको छ। (§४.३) -मा तर्कपद संरचनाको विकल्पनको चर्चा प्रस्तुत छ भने (§४.४) -मा पदनिर्माण पद्धतिको व्यवस्थाबारे चर्चा गरिएको छ।

४.१ पदकोटि

भाषाको व्याकरणिक भेद छुट्ट्याउने आधारलाई व्याकरणिक कोटि भनिन्छ। यसले वाक्यमा भएको शब्दसित सम्बन्धित वस्तु र त्यसको गुण छुट्ट्याउँछ। व्याकरणिक कोटिका भिन्नतालाई हेर्ने तीन प्रकारका आधारहरू छन्।

१. रूपतात्त्विक - पदहरू वाक्यमा विशेष रूपसँग मात्र आउन सक्छ। पदहरू बिचको यस भिन्नतालाई देखाउने आधारलाई रूपतात्त्विक आधार भनिन्छ।

२. वाक्यतात्त्विक - पदक्रममा आएका पदहरूलाई यताउता नगरी त्यसको भिन्नतालाई हेर्न सकिन्छ। पदक्रम यताउता हुँदा पदहरूको अर्थ लाग्न सक्दैन। पदहरू बिचको भिन्नता देखाउने आधार नै वाक्यतात्त्विक आधार हो।

३. अर्थतात्त्विक - वाक्य कुन स्थितिमा घटेको छ, त्यसको विभिन्नलाई अर्थगत आधारमा हेर्न सकिन्छ। यस प्रकारको अर्थतात्त्विकको आधारलाई अवधारणात्मक आधार पनि भनिएको छ।

उक्त आधारहरूलाई लिएर यहाँ कुलुङ भाषाको व्याकरणिक कोटिको अध्ययन गरिएको छ। वाक्यको पद, धातु, उपसर्ग, परसर्ग तथा शून्य रूपमा व्याकरणिक कोटिहरू आएका हुन्छन्। कुलुङ भाषाको पूर्व अध्ययन तोल्स्मा (१९९७) -मा व्याकरणिक कोटि- नाम, सर्वनाम, क्रिया, विशेषण, पुरुष, वचन, समावेशी-असमावेशी, काल-भाव-पक्ष आदिको अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

व्याकरणिक कोटि साधारणतः शाब्दिक वर्गमा पर्ने व्याकरणिक अभिलक्षणहरू हुन्। वाक्यमा प्रयोग भएका भाषिक अभिलक्षण र त्यसको महत्तालाई कोटिको आन्तरिक संरचनाले बुझाउँदछ। यसर्थ भाषिक अभिलक्षणलाई कोटिको आन्तरिक संरचना मानिएको छ। भाषाको आधारमा अभिलक्षण-महत्ता हुन्छ। यस अध्यायमा अभिलक्षणको आधारमा कुलुङ भाषाको व्याकरणिक कोटिको अध्ययन गरिएको छ।

वर्णनात्मक व्याकरणमा व्याकरणिक कोटिलाई शाब्दिक र अशाब्दिक गरी दुई भेदमा छुट्याएको पाइन्छ। यस अध्यायमा सिक्किमको कुलुङ भाषामा पाइने व्याकरणिक कोटिको अभिलक्षणलाई छुट्याएर चर्चा गरिएको छ। एडगर (२००२) -को भाषिक अभिलक्षणको आधारमा कुलुङ भाषाको कोटिलाई शाब्दिक र अशाब्दिक गरी दुई प्रकारको व्याकरणिक कोटिमा विभाजन गरिएको छ। यस भेदबारे निम्नलिखित खण्डहरूमा चर्चा गरिएको छ।

४.१.१ शाब्दिक कोटि

शब्द वा पदले कोटिको अवधारणालाई बुझाउछ भने त्यो शाब्दिक कोटि हुन्छ। यस वर्गको पदहरूले वाक्यमा मुख्य घटकको रूपमा रहेर स्वतन्त्र पदावलीको निर्माण गर्न सक्छ। शाब्दिक कोटिअन्तर्गत नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिक पर्दछन्।

४.१.१.१ नाम

कुनै पनि निर्दिष्ट स्थान, समय, जाति, व्यक्ति, भाव आदिलाई बुझाउने कोटि नाम हो। नामका निम्ति वाक्यमा 'नामपद' शब्दावली प्रयोग गरिन्छ। कुनै विशेष प्राणी, स्थान, वर्ग एवम् जात-जातिलाई बुझाउने शब्दलाई जातिवाचक नाम भनिन्छ। कुनै विशेष व्यक्ति तथा प्राणीलाई तोकेर चिह्नित गर्ने शब्दलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिन्छ। प्राणी तथा वस्तुमा रहेको भाव अर्थात् अवस्था अनुभूति आदिलाई बुझाउने नामलाई भाववाचक नाम भनिन्छ। नामलाई छुट्ट्याउने विभिन्न आधारहरू रहेको पाइन्छ, जस्तै— सङ्ख्येय र असङ्ख्येय (गन्न सकिने र नसकिने), दृश्य र अदृश्य, मानवीय र मानवेतर, सजीव र निर्जीव आदि। कुलुड भाषाको नामहरूलाई अभिलक्षणको आधारमा निम्नलिखित खण्डहरूमा विश्लेषण गरिएको छ।

सम्बन्धपरक नाम (Relator Noun)

नामको स्थान वा कालको सम्बन्ध बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ (हेर्नुहोस् डिलेन्सी १९९७)।^{५५} डिलेन्सी (उही: ५९) -ले हासा (तिब्बती) भाषामा सम्बन्धपरक नामको विश्लेषण गर्ने क्रममा सम्बन्ध कारक सूचक नआए पनि सम्बन्धपरक नामको संरचना रहेको चर्चा गरेका छन्। उनले यस किसिमको

---

^{५५} डिलेन्सीले (उही पृ ५८) तिब्बती र बर्मेली भाषाको सम्बन्धपरक नाम र परस्थानिकबारे चर्चा गर्ने क्रममा स्तारोस्ता (१९८५) -को सम्बन्धपरक नाम (RN) -लाई अनुसरण गरी व्याकरणिक अवधारणालाई प्रस्तुत गरेका छन्। उनले यस अध्ययन क्रममा सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई मायान व्याकरणिक सिद्धान्त र सन्दर्भबाट प्रतिपादन गरी विकास गरेको पाइन्छ। तिब्बती (डिलेन्सीले १९९७), चिनी (ली र थोमसन १९७४), नेपाली (छेत्री २०१७) आदिमा सम्बन्धपरक नाम रहेको पाइन्छ।

सम्बन्धपरक नामको संरचना आश्रित नामसित हुन्छ, भनेका छन्।

कुलुङ भाषाको सम्बन्धपरक नामलाई विश्लेषणका निम्ति सिनोनियस (२००४, २००७) -को स्प्लिट परस्थानिक (Split-P) अवधारणाअन्तर्गत अर्थतात्त्विक घटकको आधारमा लिएको छ। यस अवधारणाअन्तर्गत स्थान (Place), पथ (Path), एक्सियलपार्ट (Axial Part) र केस (Kase) छुट्टयाएर स्प्लिट परस्थानिकको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरेका छन्। सोही विस्तृत विवरणको आधारमा कुलुङ सम्बन्धपरक नामलाई सरल र जटिल सम्बन्धपरक नाम गरी दुई भेदमा प्रस्तुत गरिएको छ। यी दुवै थरीका सम्बन्धपरक नाम अन्य नाम जस्तै कारक सूचकले सङ्केत गरेको हुन्छ।

कुलुङमा सम्बन्धपरक नामसित अधिकरण सूचक दिशा वा स्तरको आधारमा आएको हुन्छ। जसलाई निर्देशी तत्त्व (Deixis) भनिन्छ र यसको आधार वक्तालाई मानिन्छ।

कुलुङमा यी चार भिन्न सूचकहरू *-pi*, *-pa*, *-to* र *-pu* स्थानसित आएर सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई बुझाउँदछ। यी सूचकहरू स्थानसित आएर कुनै क्षेत्र वा स्थानमा रहेको बिन्दुहरूको समूहलाई बुझाउँदछ। यस किसिमको घटकलाई सिनोनियस (२००७) -ले एक्सियलपार्टअन्तर्गत लिएका छन्। एक्सियलपार्ट सूचकहरू *-pi*, *-pa*, *-to* र *-pu* -लाई अधिकरण कारकअन्तर्गत पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् तोल्स्मा १९९७: ३६, र राई २०१३)। एक्सियलपार्ट सूचकहरू *-pi*, *-pa*, *-to* र *-pu* -ले क्रमैले स्थानको सामान्य (General), समान स्तर (Level), माथि (Up) र मुनि (Down) रहेको बिन्दुलाई निर्दिष्ट गर्दछ। यी सूचकहरूले परस्थानिकलाई पनि बोध गरेको हुन्छ, जसको विस्तृत विश्लेषण परस्थानिकमा गरिएको छ। एक्सियलपार्ट सूचकहरूमध्ये *-pi*, *-pa*, *-to* र

-*pu* वक्ता सापेक्ष हुन्छ।^{५६}

(३५) (क) ɔ sɔksɔfiər-gɔ-pi luŋ-Ø tu:-e
1SG.GEN bag-inside.PLACE-GENR.AXPRT stone-NOM be-N1SG.NPST
'मेरो झोलाभित्र ढुङ्गा छ।'

(ख) am k^him-gɔ-pi-Ø k^hep tu:-e
2SG.GEN house-inside.PLACE-GENR.AXPRT-NOM dogbe-N1SG.NPST
'तिम्रो घरभित्र कुकुर छ।'

उक्त उदाहरण (३५क र ख) -मा 'भित्र' -*gɔ* सम्बन्धपरक नाम र -*pi* -ले विशेष नाम वा वस्तुको स्थानको सामान्य बिन्दुलाई निर्दिष्ट गरेको छ। यसरी नै -*pu* -ले मुनिल्लो तहमा भएको बिन्दु निर्दिष्ट गर्दछ। स्थान -*gɔ* र सामान्य एक्सियलपार्ट -*pi* संयुक्त भएर सम्बन्धपरक नाम -*gɔ-pi* भएको छ।

(३६) m bɔŋk^hɔ ts^hini-pu munima-Ø tu:-e
3SG.GEN mat below.PLACE-DOWN.AXPRT cat-NOM be-N1SG.NPST
'उसको गुन्द्री मुनि बिरालो छ।'

उक्त उदाहरण (३६) -मा 'मुनि' -*ts^hini* स्थान निर्दिष्ट भएकोले, यस किसिमको स्थानसित -*pu* स्वाभाविक रूपले आएको छ। यदि स्थानको बिन्दु समान स्तर भएको बोध गराउँछ भने त्यस्ता किसिमको स्थानको परसर्गमा -*pa* आउँदछ।

(३७) am k^him-dɔs-pa tu:-e
2SG.GEN house-back.PLACE-LEV.AXPRT be-N1SG.NPST
'उसको घर पछाडि छ।'

उदाहरण (३७) -मा *k^him* 'घर' -को स्थान -*dɔs* 'पछाडि' -मा भएको जनाएको छ। यसमा स्थान -*dɔs* -सित -*pa* लागेर सम्बन्धपरक नाम भएको छ। यही अनुरूप नामको

---

५६ एमोन्स (१९८५) -ले अङ्ग्रेजी निपात जस्तै *up* आदिलाई परस्थानिक भनेका छन्। निर्देशी तत्त्व जस्तै चिनियाँ भाषाको [la'i] 'वक्तापट्टि' र [qu] 'वक्तादेखि टाडा' -लाई परस्थानिकको रूपमा विश्लेषण गरेको छ।

स्थित स्थान माथि देखाउने स्थानसित आउने -*to* हो ।

(३८) *sits^ho-m do-t^hem-to-Ø ribo tu-e*
tree-GEN stump-up.PLACE-UP.AXPRT rope be-N1SG.NPST
'रूखको टुटामाथि डोरी छ ।'

कुलुङमा नेपालीको एउटै अर्थले प्रतिनिधित्व गर्ने स्थान 'माथि' -को दुई भिन्न रूप हुन्छ ।

यो आधार (Ground) र संरचना (Figure)^{५७} -सित सम्बन्धित हुन्छ (हेर्नुहोस् टेलमी १९८३) । आधारसित संरचना स्पर्श भएको देखाउने माथि *t^hem* हो र आधारदेखि अलग भएको संरचनाको स्थान देखाउने 'माथि' *mek* हुन्छ । संक्षेपमा कुलुङमा आधार र संरचनाको स्थानिकको सम्बन्ध स्पर्श (contact) -सित हुन्छ ।

(३९) (क) *k^ha-mi soksobəu-Ø buts^hem-t^hem-pi-Ø tu-e*
3SG.GEN book mat-above.PLACE-GENR.AXPRT be-N1SG.NPST
'उसको किताब गुन्द्रीमाथि छ ।'

(ख) *mek-to-mi k^him-Ø nəp ts^hu-e*
above.PLACE-UP.AXPRT-GEN house good be-N1SG.NPST
'माथिको घर राम्रो छ ।'

उदाहरण (३९क) -मा *buts^hem* 'गुन्द्री' आधारसित संरचना *soksobəu* 'किताब' स्पर्श भएको स्थान *t^hem*- 'माथि' -ले देखाएको छ । यसमा *-pi* लागेर *t^hem-pi* 'माथि' -ले सम्बन्धपरक नाम बुझाएको छ । उदाहरण (३९ख) -मा आधारदेखि संरचना *k^him* अलग माथि रहेकोले *mek* प्रयोग भएको छ । स्थान *mek* -मा *-to* परसर्गमा आएर सम्बन्धपरक नाम भएको छ । यसमा आधारले सम्बन्ध सूचक *-m* लिएको छ र (३९क) -मा *-mi* प्रयोग भएको छ । कुलुङमा यी दुई भिन्न रूप सम्बन्धपरकका निमित्त प्रयोग हुन्छ । दुई प्रकारको स्थान *-t^hem* र *-mek* -सित परसर्गको रूपमा क्रमैले *-pi* र *-to* आएको छ । यसमा *-pi* -ले सामान्य स्थान बोध गराएको छ भने *-to* -ले नामको स्थान सन्दर्भभन्दा

---

५७ आधार: संरचनाको स्थान बुझाउने आधार हो, संरचना: आधारसित स्थानिक सम्बन्ध राख्ने नामपद ।

माथिल्लो तहमा रहेको बुझाएको छ। यी एक्सियलपार्ट सूचक नभई पनि सम्बन्धपरक नाम बोध हुन्छ।

(४०) ɔ k^him-∅ na-wade-∅ tu:-e
 1SG.GEN house-NOM other-PLACE-ABS be-N1SG.NPST
 'मेरो घर पारी छ।'

(४१) k^hə-mi k^him-∅ ən-wade-∅ tu:-e
 3SG.GEN house-NOM self-PLACE-ABS be-N1SG.NPST
 'उसको घर वारी छ।'

उक्त उदाहरण (४०) र (४१) -को *na-wade* 'पारी' र *ən-wade* 'वारी' -मा आएको *-wade* -ले स्थान बुझाएको छ भने यसको पूर्वसर्गमा आएको *na-* र *ən-* -ले क्रममा वक्ताको अरू र आफूपट्टिलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ। सम्बन्धपरक नामले वस्तुको बोध हुन्छ। तसर्थ यस किसिमको सम्बन्धपरक नामसित अधिकरण सूचक प्रयोग हुँदैन। सम्बन्धपरक नामको संरचनामा स्थान र एक्सियलपार्ट देखिन्छ। यसर्थ कुलुडमा सम्बन्धपरक नामको व्यवस्था जटिल हुन्छ। स्थानबोधक सूचक र एक्सियलपार्टसित एक्सियलपार्ट सूचक *-pi*, *-pa*, *-to* र *-pu* विकल्पमा रहेको पाइन्छ।

(४२) (क) si^tʰɔ-∅ kəm-mi tsuk-lam tu:-e
 tree-NOM hill-GEN right.PLACE-AXPRT be-N1SG.NPST
 'रूख डाँडाको दाहिनेपट्टि छ।'

(ख) luŋ-mi dɔs-lam-pa-∅ pəu-∅ tu:-a
 stone-GEN back.PLACE-AXPRT-LEV.AXPRT tree be-PST
 'रूख ढुङ्गाको पछाडिपट्टि रूख छ।'

प्रस्तुत उदाहरण (४२क र ख) -मा स्थानबोधक *tsuk-* 'दाहिने' र *dɔs-* 'पश्च' हो। यसको (४२क) -मा आएको *-lam* -ले एक्सियलपार्ट लिएको छैन र (४२ख) -मा *-lam* -ले *-pa* सरल एक्सियलपार्ट लिएको छ। स्थानबोधक र एक्सियलपार्ट *-lam* तथा *-pa* -को

संयोजनले बनेको स्वतन्त्र पद *tsuk-lam* 'दाहिनेपट्टि' र *dos-lam-pa* 'पछाडिपट्टि' जटिल सम्बन्धपरक नाम हो। एक्सियलपार्ट *-lam* -सित आएको अर्को एक्सियलपार्ट *-pa* जसले स्तरको ज्ञान दिँदछ, यस्ता संरचनालाई जटिल एक्सियलपार्ट भनी मान्न सकिन्छ। एक्सियलपार्टमा *-pi*, *-pa*, *-to* र *-pu* जस्ता एक्सियलपार्ट सूचक विकल्पमा रहेको पाइन्छ।

कुलुङमा पाइने सम्बन्धरक नामहरूलाई निम्नलिखित तालिका ४.१ -मा राखिएको छ।

तालिका ४.१: जटिल सम्बन्धपरक नामका संरचना

जटिल सम्बन्धपरक नाम	
स्थान+एक्सियलपार्ट	स्थान + एक्सियलपार्ट+[एक्सियलपार्ट]
<i>lais-pa</i> , <i>lais-pi</i> 'अघाडि' <i>-dos-pa</i> , <i>-dos-pi</i> 'पछाडि' <i>tsuk-pa</i> , <i>tsuk-pi</i> 'दाहिने' <i>paŋ-pa</i> , <i>paŋ-pi</i> 'देब्रे'	<i>lais-lam-pa</i> 'अघाडिपट्टि' <i>dos-lam-pa</i> 'पछाडिपट्टि' <i>tsuk-lam-pa</i> 'दाहिनेपट्टि' <i>paŋ-lam-pa</i> 'देब्रेपट्टि'
<i>-go-pi</i> 'भिन्न'	
<i>ts^hini-pu</i> 'मुनि' <i>nukka-pu</i> 'मुनि'	<i>nukka-lam</i> 'मुनिपट्टि'
<i>-t^hem-to</i> 'माथि' <i>mek-to</i> 'माथि'	<i>mek-lam</i> 'माथिपट्टि'
<i>m-uksu</i> 'उँभो'	<i>muksu-lam</i> 'उँभोपट्टि'
$\emptyset$ - <i>uksu</i> 'उँधो'	<i>uksu-lam</i> 'उँधोपट्टि'
<i>ra-to</i> 'माझ' (माथि) <i>ra-pi</i> 'माझ' (सामान्य) <i>ra-pa</i> 'माझ' (समान स्तर)	<i>ra-lam</i> 'माझपट्टि'
<i>na-wade</i> 'पारी'	<i>na-wade-lam</i> 'पारीपट्टि'
<i>ən-wade</i> 'वारी'	<i>ən-wade-lam</i> 'वारीपट्टि'

कुलुङ सम्बन्धपरक नाम विभिन्न *-pi*, *-pu*, *-to* र *-pa* र एक्सियलपार्ट *-lam* स्थानको परसर्गमा आएर निर्माण भएको छ। कुलुङ भाषामा दुई प्रकारको सम्बन्धपरक नाम-

सरल र जटिल पाइएको छ। सरल सम्बन्धपरक नामको संरचना स्थान र एक्सियलपार्ट (परस्थानिक) -ले बनिएको हुन्छ भने जटिल सम्बन्धपरक नाममा दुई प्रकारको संरचना पाइन्छ। दुवै किसिमको सम्बन्धपरक नामले अन्य नाम जस्तै व्यक्त वा शून्य रूपमा कारक सूचक लिएको पाइन्छ। सम्बन्धपरक नामको संरचनालाई निम्नलिखित तथ्यको आधारमा हेर्न सकिन्छ।

तथ्य १: स्थान + एक्सियलपार्ट

एक्सियलपार्टको रूपमा आई स्थानको विशिष्ट बिन्दुको बुझाउने।

तथ्य २: स्थान + एक्सियलपार्ट

स्थानसित एक्सियलपार्ट आएर स्थानको विशिष्ट बिन्दु नबुझाउने।

तथ्य ३: स्थान + एक्सियलपार्ट (तथ्य २)+ [एक्सियलपार्ट (तथ्य १)]

स्थानसित तथ्य २ र तथ्य १ -को संरचना पनि सम्बन्धपरक नाममा रहेको हुन्छ। यसलाई जटिल एक्सियलपार्ट अनि तथ्य १ र तथ्य २ -को संरचनालाई सरल एक्सियलपार्ट मान्न सकिन्छ। जटिल एक्सियलपार्टमा तथ्य १ वैकल्पिक रहन्छ।

४.१.१.२ क्रिया

क्रियाले वाक्यको कार्य तथा हेतुलाई बुझाउँछ। यसको आकाङ्क्षामा आधारित तर्कपद संरचना हुन्छ। पेन (१९९७) -ले क्रियाको रूप-वाक्यात्मक गुणहरूलाई वितरणात्मक र संरचनात्मक गरी दुई समूहको गुणहरूले युक्त छन्। वितरणात्मक गुणअन्तर्गत क्रिया-पदावलीको शीर्षक, उपवाक्यको विधेय र यसको घटना पाठमा पनि हुन्छ। यसरी नै संरचनात्मक गुणहरूअन्तर्गत उद्देश्यको काल-भाव-पक्षको चर्चा गरिएको छ। कुलुड भाषामा क्रियामा जोडिने सर्गहरू- काल, पुरुष, वचन, अकरण, समावेशी-असमावेशी हुन् (हेर्नुहोस् तोल्स्मा १९९७: ६७)। यसलाई तोल्स्मा (उही) -ले पूर्वसर्ग र परसर्ग स्थानक

(Slot) -मा विभाजन गर्ने क्रममा यी कति सर्गहरू सम्पृक्त रूपमा आएको देखाएको छ। कुलुड (२०१३) -ले उद्देश्य, कर्म र विधेयलाई कुलुड भाषाको व्याकरणिक प्रकार्य भनेका छन्। उनको क्रियात्मक पदसङ्गति प्रणालीको अध्ययनमा पुरुष, वचन, काल, पक्ष र लिङ्गलाई समावेश गरिएको पाइन्छ। क्रियाको संरचना परिवर्तन हुनुमा पुरुष र वचन (कसले र कतिजनाले अभिकार्य प्रदर्शन गर्छ), काल (कहिले अभिकार्य प्रदर्शन गरिएको थियो), वाच्य (क्रियाको उद्देश्यले प्रदर्शन गर्छ वा अभिकार्य प्राप्त गर्ने सङ्केत गर्दछ) र लिङ्गको सहभागिताले भएको हुन्छ (हेर्नुहोस् उही: ८)। यसमा प्रस्तुत लिङ्गको तथ्यबारे, आजसम्मको अध्ययनमा कुलुड भाषाको व्याकरणिक लिङ्गको उल्लेख तोल्स्मा (उही, १९९०), राई (२०१०) र राई (२०१५) -मा पाइँदैन। स्तोकेल र वोरबर्ग (२००८) -ले क्रियाको प्रातिपादिक प्रायः एकाक्षरीमा हुन्छ र पूर्वसर्गमा क्रिया आउँदा अनेकाक्षरी हुन्छ, भनेका छन्। यस आधारमा कुलुड भाषाको क्रिया विशेषतः भूत अकरणसित क्रिया-प्रातिपादिक *man-Σ* रहँदा अनेकाक्षरी हुन्छ।

उद्देश्यले वाक्यमा क्रियाले व्यक्त गरेको कार्य सम्पन्न गर्दछ भने त्यस कार्यलाई असर गर्ने नाम कर्म हो। क्रियाले उद्देश्यलाई अनिवार्यका रूपमा ग्रहण गरेको हुन्छ भने कर्म ऐच्छिक रूपमा आएको हुन्छ। क्रियासँग कर्म आउने वा नआउने, यस किसिमको क्रियाको गुणलाई कर्मत्व भनिन्छ। कुलुडमा क्रियाको अहिलेसम्मको अध्ययनमा रूपावलीको आधारमा गरी अकर्मक, सकर्मक र आत्मवाची क्रियाको रूपावलीको अध्ययन गरिएको छ (तोल्स्मा १९९७ र राई २०१३)। यस शोधप्रबन्धमा कुलुड क्रियाको कर्मत्वको आधारमा तीन भेद— अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मकका आधारमा कुलुड क्रिया व्यवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ।

जुन क्रियाले वाक्यमा उद्देश्यलाई मात्र लिएको हुन्छ, त्यस किसिमको क्रिया अकर्मक हुन्छ। पर्लमुटर (१९७८) -ले अकर्मक क्रियाको भेद अकर्म (Unaccusative) र अऊर्जावत् (Unergative) गरी दुई प्रकारको बताएका छन्। जुन अकर्मक क्रियाको

व्याकरणिक उद्देश्यको अर्थतात्त्विक अभिकर्ता (Agent) हुँदैन त्यस प्रकारको अकर्मक क्रियालाई अकर्म भनिन्छ। अभिकर्ताको तर्कपद भएकाले जुन अकर्मक क्रियाले अर्थतात्त्विक भेद छुट्ट्याउँछ भने त्यो अऊर्जावत् क्रिया हुन्छ। अकर्म र अऊर्जावत् क्रियाले उद्देश्य तर्कपदलाई मात्र लिएको हुन्छ। यी दुवै क्रियाको व्याकरणिक कार्य एउटै हुन्छ। प्रातिपदिक भूमिका भने अकर्म क्रियाले अभिकर्तालाई लिएको हुन्छ, अऊर्जावत् क्रियाले निरपेक्षलाई लिएको हुन्छ। अकर्मक क्रियाको निम्नलिखित उदाहरणलाई हेर्न सकिन्छ।

(४३) $k\alpha\eta$ $k^h\text{at-}\alpha$
 1SG go-1SG.PST
 'म गएँ।'

(४४) $*k\alpha\eta\text{-}a$ $k^h\text{at-}\alpha$
 1SG-ERG go-1SG.PST
 'मैले गएँ।'

माथिको उदाहरण (४३) -मा क्रिया प्रातिपदिक $k^h\text{at-}$ -सित आएको $-\alpha$ अकर्म क्रिया हो। यसमा उद्देश्यको रूपमा प्रयुक्त भएको छ। अकर्म क्रियामा आन्तरिक तर्कपद समावेश गर्ने योग्यता हुँदैन। उद्देश्यमा बाह्य तर्क मात्र पाइन्छ। उदाहरण (४४) -मा उद्देश्य तर्कपदसित आएको कारक सूचक $-a$ लागदा कुलुडमा अव्याकरणिक वाक्य मानिन्छ। अकर्म क्रियामा उद्देश्य कर्म मात्र रहेको पाइन्छ।

(४५) $k\alpha\eta$ $ts^h\text{am-}\alpha$
 1SG go-1SG.PST
 'म नाचें।'

(४६) $k\alpha\eta\text{-}a$ $ts^h\text{am-}\alpha$
 1SG go-1SG.PST
 'मैले नाचें।'

माथिको उदाहरण (४५) र (४६) -मा आएको $ts^h\text{am-}$ क्रिया अऊर्जावत् हो। अऊर्जावत्

क्रियामा अक्षक (theme) तर्कपद समावेश गर्ने सामर्थ्य हुन्छ। संरचनात्मक आवश्यकताअनुसार यस्ता अक्षक तर्कपद वाक्यको उद्देश्यपद भई नियुक्त हुन्छ।

वाक्यमा उद्देश्य पदका साथै (प्रत्यक्ष) कर्मपदलाई लिने क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ। कुलुडमा कर्म कारक सूचकको व्यक्त रूप हुँदैन। यसलाई शून्य रूप - $\emptyset$ चिह्नित गरिन्छ वा यसको रूप शून्य हुन्छ।

(४७) $k\alpha\eta$ -a   an- $\emptyset$ - $\emptyset$ $t\alpha$ -jan- $\emptyset$
 1SG-ERG   2-SG-ABS   see-1>2-SG.NPST
 'मैले तिमीलाई देखें।'

(४८) $k\alpha\eta$ -a   an-tsi- $\emptyset$ ker-jan-tsi
 1SG-ERG   2-DU-ABS   beat-1>2-DU.NPST
 'मैले तिमी दुईलाई कुट्छु।'

माथिको उदाहरण (४७) र (४८) -मा आएको क्रिया $t\alpha$ - र ker - -ले उद्देश्य $k\alpha\eta$ -लाई लिइएको छ। प्रत्यक्ष कर्ममा an हो। उदाहरण (४७) र (४८) -को क्रिया धातुसित आएको - jan -ले उद्देश्यपदको पुरुष र कर्मको पुरुषलाई सङ्केत गरेको छ भने - tsi -ले कर्मको वचनलाई सङ्केत गरेको छ।

वाक्यमा उद्देश्यपद साथै दुवै कर्म (प्रत्यक्ष कर्म र अप्रत्यक्ष कर्म) लिने क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ।^{५५} कुलुडमा द्विकर्मक क्रियाको संरचना परिवर्तन हुनामा उद्देश्यपद र अप्रत्यक्ष कर्मको पुरुषको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ। यसका साथै करण र अकरणको पनि उत्तिकै भूमिका रहेको हुन्छ।

(४९) $k\alpha\eta$ -a   an-tsi $s\alpha ks\alpha b\alpha u$ -tsi   pi-jan-tsi
 1SG-ERG   2-DU book-PL   give-1>2.DU.NPST
 'म तिमी दुईलाई किताबहरू दिन्छु।'

^{५५} कुलुड भाषाका आत्मवाची क्रियाको चर्चाका लागि हेर्नुहोस् तोल्स्मा (१९९७:२०१)।

(५०) kɔŋ-a an-ni sɔksɔbəu-tsi pi-jan-ni-nɔ
 1SG-ERG 2-PL money-PL give-1>2-PL-NEG.NPST
 'मैले उसलाई किताबहरू दिइँनँ।'

(५१) kɔŋ-a an-ni sɔksɔbəu-tsi man-pi-n-ni
 1SG-ERG 2-PL money-PL NEG.PST-give-EXTNR-PL
 'मैले उसलाई किताबहरू दिइँनँ।'

उदाहरण (४९) -मा अकरणको उदाहरणमा प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन अप्रत्यक्ष कर्मसित क्रियाको सङ्गति भएको देखिन्छ। उदाहरण (५०) -मा प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन अप्रत्यक्ष कर्मसित क्रियाको सङ्गति रहेको छ। अकरणको उदाहरण (५१) -मा द्वितीय पुरुष अप्रत्यक्ष कर्मसित मात्र क्रियाको सङ्गति देखिन्छ। द्विकर्मकमा प्रत्यक्ष कर्मको सङ्गति क्रियासित पाइँदैन। कुलुडमा सकर्मक र द्विकर्मक क्रियाको क्रियापदको संरचना एकै किसिमको देखिन्छ। यसर्थ यी दुवै क्रियाको ढाँचालाई एउटै तालिकामा राखी पाँचौँ अध्यायमा चर्चा गरिएको छ।

४.१.१.३ विशेषण

पेन (१९९७) अनुसार नामपदको गुण बुझाउने क्रममा विशेषणको प्रयोग हुन्छ। विशेषणले आयाम वा आकार, मूल्य र वर्ण, भौतिक रूपमा आकार मानवीय प्रवृत्ति र गतिलाई बुझाउँदछ। विशेषणले नामपद र क्रियापदलाई विस्तारित गरेको हुन्छ (डिक्सन २०१०: १७३)। चिडक्वे (१९९४) -ले चिनियाँ भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा नामपदका अघाडि आउन सक्ने विशेषणहरूलाई तहगत रूपमा राखेका छन्। उनले विशेषणको तहगत क्रमलाई बुझाउन निम्न सूत्र अपनाएका छन्।

[निर्धारकपद...[सङ्ख्यावाचकपद...[[विशेषणपद.....] [विशेषणपद.... नामपद]]]]

कुलुड भाषामा उक्त सूत्रलाई प्रयोग गरी निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

(५२) [uŋkə [i]le [tsima [ɔmləp [ŋalləp [kaili nets^hə]]]]]
 PROX one small white beautiful thin younger sister
 [निप [सङ्ख्याप.. [विप....[विप....[विप...[[विप.... नाप]]]]]]]
 [आयाम] [रङ्ग] [गुण] [आकार] [नाम]
 'यी एउटी सानी सेती राम्री लुती बहिनी'

उदाहरण (५२) -मा कुलुडमा नामपद अग्रपदमा आकार, गुण, रङ्ग र आयाम विशेषणपदका रूपमा रहेको देखिन्छ। माथि उदाहरणमा दिएको विशेषणहरूमध्ये मानवका निम्ति प्रायः *ŋalləp* विशेषण प्रयोग भएको पाइन्छ।^{५९}

भोट-बर्मेली भाषाहरू जस्तै चिनियाँमा विशेषणको अवधारणा अकर्मक क्रियाबाट व्यक्त हुन्छ (हेर्नुहोस् तोल्स्मा १९९७:४६)। कुलुड भाषाको विशेषणलाई एक शब्दको वर्ग मानिएको छ (उही)। कुलुडमा नामपदमा *-pa* लागेर विशेषण वा विशेषणपद योग्य हुन्छ। मुख्यतः रङ्ग र स्वाद शब्दावलीमा *-pa* रूपिम प्रयोग भई विशेषणको अर्थ दिँदछ।

- (५३) (क) gugur-pa
 black-ADJ
 'कालो'
- (ख) ɔmlɔ:-pa
 white-ADJ
 'सेतो'
- (ग) dzudzur-pa
 sour-ADJ
 'अमिलो'
- (घ) lemlem-pa
 sweet-ADJ
 'गुलियो'

^{५९} प्रस्तुत शोधमा कुलुडमा विशेषणको अध्ययनमा परिचय मात्र दिने काम भएको छ। विशेषणको क्रमगत अध्ययन विषय भविष्यमा कार्य गर्न सकिने सम्भावनाहरू रहेका छन्।

माथि उदाहरण (५३क, ख, ग र घ) -मा *gugur*, *ɔmlɔː*, *dzudzur* र *lemlem* नाममा -pa जोडिएर विशेषणपद भएको छ।^{६०}

विशेषणले नामपदको विशेषता देखाएको हुन्छ र क्रियाको विशेषता बुझाउनेलाई क्रिया विशेषण भनिन्छ। पारम्परिक व्याकरणअनुसार विशेषण र क्रिया विशेषणलाई भिन्न अर्थ वा वर्गमा लिने गरिन्थ्यो भने आधुनिक वर्णनात्मक व्याकरणले विशेषणअन्तर्गत उद्देश्य-विशेषण र विधेय-विशेषणलाई लिएको छ। वाक्यमा नामको पहिलो स्थानमा आउने उद्देश्य-विशेषण हो र नामको पछि दोस्रो स्थानमा आउने विधेय-विशेषण हुन्छ। विधेय-विशेषण नामपदको पछि मात्र नभएर क्रियालाई विशेषतः बोध गरेको पनि हुनु पर्दछ। यस तहलाई क्रिया विशेषण पनि मानिन्छ।

(५४) *muŋ-kə*   *tusumma*   *watts^ha*   *səutup*   *tu:-e*
 REM-DEM   deaf.ATT.ADJ   man   strong.PRE.ADJ   be-N1SG.NPST
 ‘त्यो बहिरो केटो बलियो छ।’

नामपद *watts^ha* -को अघि आएको विशेषणले उद्देश्य-विशेषण बुझाएको छ भने यस नामपदको पछि वा क्रियाको अघि आएको विशेषण *səutup* -ले विधेय-विशेषणको बोध गराएको छ। यसको संरचना उपवाक्यमा पनि पाइन्छ।

(५५) (क) *uŋ-kə*   *ŋalləpts^ha*   *pɔmlələi*   *tu:-e*
 PROX-DEM   good.ATT.ADJ   story   be-N1SG.NPST
 ‘यो राम्रो कथा छ।’

(ख) *uŋ-kə*   *pɔmlələi*   *ŋəlləp*   *tu:-e*
 PROX-DEM   story   good.PRE.ADJ   be-N1SG.NPST
 ‘यो कथा राम्रो छ।’

(५५क) -को *ŋəlləp* -ले उद्देश्य-विशेषणको सङ्केत गरेको छ भने (५५ख) -को *ŋəlləp* विधेयसित आउछ। कुलुङमा <*ŋalləpts^ha~ŋəlləp~nəp*> -को अर्थ राम्रो भन्ने बुझिन्छ।
 ६० प्रस्तुत शोधमा क्रियाविशेषणको अध्ययन गरिएको छैन। यस विषयमा भविष्यमा अध्ययन गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ।

यसमध्ये *nəp* विशेषण नामपदको अघि प्रयोग हुन्छ।

(५६) *nəp*   *mimts^ha*
          good.ADJ   *girl*
          ‘राम्रो केटी’

४.१.१.४ परस्थानिक

यस उपखण्डमा कुलुङ परस्थानिकको प्रकार र संरचनाको चर्चा गरिएको छ। स्मरण रहोस् सम्बन्धपरक नाममा अपनाइएको सिनोनियस (२००४, २००७) र टेलमी (१९८३) -को आधारलाई परस्थानिकको अध्ययनमा पनि प्रयोग गरिएको छ।

परस्थानिक र पूर्वस्थानिक दुवैका निम्ति प्रयोग गर्ने शब्दलाई स्थानिक भनिन्छ। ऐतिहासिक आधारमा स्थानिक सम्बन्धपरक नाम संरचनाहरूको स्रोतबाट आएको हो (डिलेन्सी १९९७: ५७)। नामपदमा आउने परसर्गलाई पारम्परिक भाषाविज्ञानमा विभक्ति, परस्थानिक अथवा नामयोगी भनिएको पाइन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानमा विभक्ति र परस्थानिक एउटै नभएर अलगै रूपमा अध्ययन गर्ने गरिएको पाइन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत विभक्तिलाई कारक सूचकको रूपमा लिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् पोखरेल १९९७: १०७)।

आधार र संरचना नामबिचको दोहोरो सम्बन्ध बुझाउने नामपदको परसर्गलाई टेलमी (१९८३) -ले परस्थानिक भनेका छन्। नामको परिधिलाई बुझाउने परसर्गलाई डिक्सन (२०१०: २२५) -ले परस्थानिक भनेका छन्।

स्प्लिट परस्थानिक

यस अध्ययनमा सिनोनियस (२००४, २००७) -ले देखाएको स्प्लिट परस्थानिक घटकहरू स्थान (Place), पथ (Path), एक्सियलपार्ट (Axial Part) र केस (Case) -का आधारमा कुलुङ भाषाको परस्थानिको विश्लेषण गरिएको छ।

नामपदको सञ्चालित गतिसँगको सम्बन्ध बुझाउने परस्थानिकलाई पथ भनिन्छ। यसले नामपदको स्रोत र लक्ष्यलाई बुझाउँदछ। स्रोत भन्नाले सञ्चालित गतिको आरम्भ बिन्दु हो भने लक्ष्य भन्नाले यसको अन्त्य बिन्दु भन्ने बुझिन्छ।

(५७) gita soɔɔ-pka   k^him-fiem   k^ha-tɔŋ   tu:-e
Gita jungle-SOURCE   house-GOAL   go-CONT   be-N1SG.NPST
'गीता जङ्गलबाट घर जाँदैछिन्।'

माथि उदाहरण (५७) -को वाक्यमा *soɔɔ* 'जङ्गल' स्रोत र *k^him* 'घर' लक्ष्यको सङ्केत क्रमैले *-pka* र *-fiem* -ले गरेको छ। तलको उदाहरणमा *-fiem* -ले पथलाई प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ।

(५८) (क) ɔ   k^him na-wade-fiem   tu:-e
1SG.GEN   house other-PLACE-PATH   be-N1SG.NPST
'मेरो घर पारीतिर छ।'

(ख) sits^hɔ-mi   fiaga ɔn-wade-fiem   tu:-e
tree-GEN   branch self-PLACE-PATH   be-N1SG.NPST
'रूखको हाँगा वारीतिर छ।'

उदाहरण (५८ क र ख) -मा सम्बन्ध कारक सूचक *ɔ* र *-mi* आएको छ। यस उदाहरणमा *-wade* -ले स्थान बुझाएको छ भने *na-* र *ɔn-* -ले क्रममा वक्ताको अरू र आफूपट्टिलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ। यसको परसर्गमा *-fiem* 'तिर' -ले पथलाई सङ्केत गरेको छ।

कुलुङमा आधार वा स्थानको परसर्गमा आउने सम्पृक्त रूप *-lam* -ले पथ र एक्सियलपार्टको अर्थ बुझाउँदछ।

(५८) *k^him dɔs-lam-pa mis ta-a*
 house PLACE-SOURCE-LEV.AXPRT person come-PST
 'घर पछाडिबाट मान्छे आयो।'

(५९) *k^həmi k^him Ø-uksu-lam tu-e*
 3SG.GEN house down-PLACE-AXPRT be-N1SG.NPST
 'उसको घर उँधोपट्टि छ।'

उक्त उदाहरण (५८) -को वाक्य सञ्चालित गतिमा भएकाले यसमा आएको *-lam* -ले स्रोतलाई निर्देश गरेको छ भने साथै *-pa* एक्सियलपार्ट परसर्गमा आएर विशिष्ट स्थानको बोध पनि भएको छ। (५९) -मा सामान्यतः नामको स्थानलाई देखाएको छ, तसर्थ यसमा आएको *-lam* एक्सियलपार्ट हो। कुलुङ परस्थानिकलाई सरल र जटिल गरी दुई भेदमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ।

१. सरल परस्थानिक

कुलुङ सरल परस्थानिकमा नामपदबिचको स्थानबोधक र दिशाबोधक सम्बन्ध देखाउने क्रममा एउटा रूप वा अधिकरण सूचकसित मात्र आएको स्थानबोधक रूपिमलाई लिइएको छ। यसअन्तर्गत तीन प्रकारको परस्थानिकको चर्चा गरिएको छ।

(क) सामान्य परस्थानिक

आधारसित एक्सियलपार्ट प्रयोग भई परस्थानिक बुझाउने परस्थानिकलाई सामान्य परस्थानिकअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ।

(६०) (क) *riɔ-pi kam tu:e*
 rope-GENR.AXPRT clip be-N1SG.NPST
 'डोरीमा चेप्ने छ।'

(ख) ibum watsts^ha-mi tei-pi ts^hapkə-kə tu-e
 one man-GEN cloth-GENR.AXPRT pen-PRF be-N1SG.NPST
 'एउटा मान्छेको लुगामा लेखिएको छ।'

(ग) belt mimts^ha-mi ts^hɔmdi-pi tu:-e
 belt woman-GEN hips-GENR.AXPRT be-N1SG.NPST
 'बेल्ट केटीको कम्बरमा छ।'

माथिको उदाहरण (६० क, ख र ग) -मा 'डोरी' *riɔ*, 'लुगा' *tei* र 'कम्बर' *ts^hɔmdi* -को स्थान *-pi* -ले सूचित गरेको छ। उक्त उदाहरणहरूमा *-pi* -को स्थानमा अन्य एक्सियलपार्ट *-pa*, *-pu*, *-to* राखे संरचनाको स्थान क्रमैले आधारको समान स्तर, मुनि र माथि भएको जानकारी दिँदछ (हेर्नुहोस् सम्बन्धपरक नाम ४.१.१.१)। जसको नेपाली भाषामा एउटा रूप 'मा' -ले अर्थ दिन्छ। यस किसिमको परस्थानिकको संरचना सामान्य हुन्छ।

स्थान र एक्सियलपार्टसित *-pi*, *-pa*, *-pu* र *-to* आउँदा अधिकरण सूचकअन्तर्गत क्रमैले सामान्य, समान स्तर, मुनि र माथि सङ्केत गर्दछ भने *-pi*, *-pa*, *-pu* र *-to* -ले आधार र संरचनाको स्थानबोधक सम्बन्ध देखाउने क्रममा यसले परस्थानिक बोध हुन्छ।।

(२) स्थान प्रमुख परस्थानिक

पदावलीमा स्थान प्रमुख रहने परस्थानिक नै स्थान प्रमुख परस्थानिक हो।

(६१) (क) ɔ k^him Ø-uksu luŋ tu:-e
 1SG.GEN house below-PLACE stone be-N1SG.NPST
 'मेरो घर उँधो ढुङ्गा छ।'

(ख) ɔ k^him m-uksu luŋ tu:-e
 1SG.GEN house above-PLACE stone be-N1SG.NPST
 'मेरो घर उँभो ढुङ्गा छ।'

उदाहरण (६१ क र ख) -मा *k^him* 'घर' आधार र *luŋ* 'ढुङ्ग' संरचना हो। स्थान प्रमुख परस्थानिकको रूपमा आएको *Ø-uksu* 'उँधो' र *m-uksu* 'उँभो' -ले आधार र संरचनाको स्थानबोधक र दिशाबोधक सम्बन्ध देखाएको छ।

(ग) पथ प्रमुख परस्थानिक

पदावलीमा पथ प्रमुख रहने वा स्रोत र लक्ष्य प्रमुख रहने पथ प्रमुख परस्थानिक हो। सरल परस्थानिकले नामपदको स्थानबोधक र दिशाबोधक निर्देश गर्दछ। संरचनाका आधारमा एउटै रूप वा अधिकरण सूचकसित आउने सरल परस्थानिक हो।

(६२) nana   setsik^him-pka   ta-a
 elder.sister   school-SOURCE   come-PST
 'दिदी स्कूलदेखि आईन्।'

(६३) nets^ho   sogo-fiem   k^hat-a
 younger.brother   jungle-above-GOAL   go-PST
 'भाइ जङ्गलतिर गयो।'

माथिको उदाहरण (६२) -को *setsik^him* संरचनाले -मा *-pka* स्रोत प्रमुख परस्थानिकले लिएको छ। उदाहरण (६३) -मा *nets^ho* 'भाइ' गएको लक्ष्यको बोध *-fiem* -ले गराएको छ। यसमा *-pka* -ले सुरुको बिन्दु र *-fiem* -ले अन्त्य भएको बिन्दुलाई निर्दिष्ट गर्दछ।

जटिल परस्थानिक

दुई रूप वा अधिकरणसित तीन रूपसम्ममा आएको परस्थानिकलाई कुलुडमा जटिल परस्थानिकमा राखिएको छ। यसले पथमा भएका बिन्दुहरूको समूह अथवा आधार संरचना बिचको प्रक्षेपित स्थान साथै दिशा बुझाउँदछ। कुलुडमा मुख्यतः स्थानसित पथ र एक्सियलपार्ट लागेर जटिल परस्थानिको संरचना हुन्छ। एक्सियलपार्टसित विकल्पले अधिकरण सूचक पनि आउँदछ।

(६४) k^him-dos-lam-pa   mis   ban-a
 house-PLACE-AXPRT-LEV.AXPRT   person come-PST

‘घर पछाडिपट्टिबाट मान्छे आयो ।’

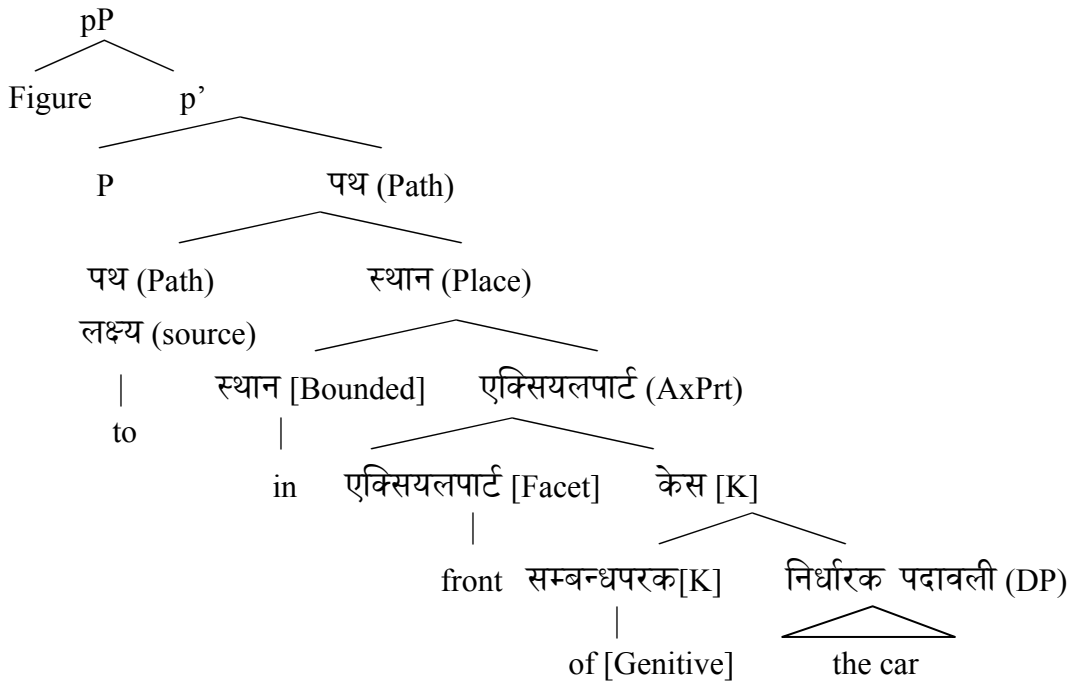
(६५) na-wade-fiem k^him tu:-e
 other-PLACE-PATH house be-N1SG.NPST
 ‘पारीतिर घर छ ।’

(६६) k^him lais-lam-pa sity^hou tu:-e
 house PLACE-AXPRT-LEV.AXPRT tree be-N1SG.NPST
 ‘घर अघाडिपट्टि रूख छ ।’

उदाहरण (६४), (६५) र (६६) -मा आएका *k^him* र *k^him* आधार हुन भने *mis* र *sity^hou* संरचना हुन्। आधारसँग क्रममा आएका *dos-lam-pa* र *lais-lam-pa* -ले स्थान विशेषलाई बुझाएको छ। यसर्थ परस्थानिक *dos-lam-pa* र *lais-lam-pa* -ले *mis* र *sity^hou* संरचनासित आधार *k^him* र *k^him* -को स्थानिक सम्बन्ध देखाएको छ।

समग्रमा कुलुडमा पाइने परस्थानिकको प्रकार सिनोनियस (२००७: ६०) -ले प्रस्तुत गरेको परस्थानिकको प्रारूपको आधार लिएर हेर्न सकिन्छ।

रेखा चित्र ४.१: परस्थानिकको भेदको प्रारूप

स्रोत: सिनोनियस २००७:१ र सिन्हा २०१२: १५४

सिनोनियसले वाक्यात्मक-अर्थतात्त्विक (syntactico-semantic) प्रकार्यमा मुख्य पथलाई लिएर संरचना र आधारको स्थानिक सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरेका छन्। स्थानिक उपवाक्य 'from in front of the house' -को संरचनालाई लिएको छ। उक्त प्रारूपमा पथले नामपदको सञ्चालित गतिलाई बुझाउँदछ। कुलुडमा पथले स्रोत र लक्ष्यलाई लिएको हुन्छ। यसरी नै स्थान भन्नाले नामपदले लिएको स्थानलाई बुझाउँछ। स्थान बोध गराउन स्थानसित एक्सिलपार्ट परसर्गमा रहँदा नामपदको स्थानलाई बुझाउँदछ। एक्सिलपार्ट घटकले अघि, पछि, उँभो, उँधो, छेऊ र बिच सान्दर्भिक रूपमा लिएको छ (ल्याविन्सन १९९६)।

कुलुड भाषामा पाइने सरल र जटिल परस्थानिक सर्गहरूलाई तालिका ४.२ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.२: कुलुड भाषाका सरल र जटिल परस्थानिक

सरल			जटिल		
सामान्य एक्सिलपार्ट	स्थान प्रमुख	पथ प्रमुख		स्थान+एक्सिलपार्ट+ (एक्सिलपार्ट)	स्थान+पथ
- <i>pi</i> (सामान्य)	<i>t^hem</i> 'माथि'	स्रोत	लक्ष्य		
- <i>pa</i> (स्तर)	<i>tsini</i> 'मुनि'	<i>lam</i>	<i>fiem</i>	<i>t^hem-lam-()</i> 'माथिपट्टि'	<i>t^hem-fiem</i> 'माथितिर'
- <i>pu</i> (माथि)	<i>na-wade</i> 'पारी'	- <i>ka</i>		<i>tsini-lam-()</i> 'मुनीपट्टि'	<i>tsini-fiem</i> 'मुनीतिर'
- <i>to</i> (तल)	<i>ən-wade</i> 'वारी'			<i>na-wade-lam-()</i> 'पारीपट्टि'	<i>na-wade-fiem</i> 'पारीतिर'
	<i>mek</i> 'माथि'			<i>ən-wade-lam-()</i> 'वारीपट्टि'	<i>ən-wade-fiem</i> 'वारीतिर'
	<i>∅-uksu</i> 'उँधो'			<i>mek-lam-()</i> 'माथिपट्टि'	<i>mek-fiem</i> 'माथितिर'
	<i>m-uksu</i> 'उँभो'			<i>∅-uksu-lam-()</i> 'उँधोपट्टि'	<i>uksu-fiem</i> 'उँधोतिर'
	<i>cuk</i> 'देब्रे'			<i>muksu-lam-()</i> 'उँभोपट्टि'	<i>muksu-fiem</i> 'उँभोतिर'
	<i>paŋ</i> 'दाहिने'			<i>cuk-lam-()</i> 'देब्रेपट्टि'	<i>cuk-fiem</i> 'देब्रेतिर'
	<i>lai</i> 'अघि'			<i>paŋ-lam-()</i> 'दाहिनेपट्टि'	<i>paŋ-fiem</i> 'दाहिनेतिर'
	<i>dos</i> 'पश्च'			<i>lai-lam-()</i> 'अघाडि'	<i>lai-fiem</i> 'अघितिर'
				<i>dos-lam-()</i> 'पछाडि'	<i>dos-fiem</i> 'पछितिर'
	<i>ra</i> 'बिच'			<i>ra-lam-()</i> 'बिचपट्टि'	<i>ra-fiem</i> 'बिचितिर'

कुलुडमा पाइने परस्थानिकको संरचनाहरूलाई निम्नलिखित प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) सरल परस्थानिक - एक्सिलपार्ट- पथ

(ख) जटिल परस्थानिक - स्थान + एक्सिलपार्ट
- स्थान + एक्सिलपार्ट + (एक्सिलपार्ट)- स्थान + पथ

सरल परस्थानिक दुई प्रकारले संरचित भएको छ। आधारसित एक्सिलपार्ट आए सामान्य र पथ रहँदा पथ प्रमुख हुन्छ। जटिल परस्थानिक अन्तर्गत स्थानसित एक्सिलपार्ट र स्थानसित पथ हुन्छ। स्थानसित दुई प्रकारको एक्सिलपार्ट आउन सक्छ र यसमध्ये *-pi*, *-pa*, *-pu* र *-to* एक्सिलपार्ट वैकल्पिक रूपमा आउँछ। यस अध्यायमा कुलुड शाब्दिक कोटिको चर्चा गर्ने क्रममा चारवटा शाब्दिक कोटि— नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिकको विश्लेषण गरिएको छ। कुलुडमा नाममा सम्बन्धपरक नामको चर्चा गरिएको छ। कर्मत्वका आधारमा सकर्मक र अकर्मक क्रियाको चर्चा गरिएको छ। विशेषण एउटा कोटि अन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ। परस्थानिकलाई पथ, स्थान र एक्सिलपार्टका आधारमा छुट्याएर विश्लेषण गरिएको छ। नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिकको कोटिगत अभिलक्षण निम्नलिखित प्रस्तुत गरिएको छ (हेर्नुहोस् एडगर २००२: २६)।

नाम	विशेषण	क्रिया	परस्थानिक
+नाम	+नाम	-नाम	-नाम
-क्रिया	+क्रिया	+क्रिया	-क्रिया

४.२ अशाब्दिक कोटि

स्वतन्त्र रूप अर्थात् स्वतन्त्र अर्थ नहुने व्याकरणिक कोटिलाई अशाब्दिक कोटि भनिन्छ। कुलुडमा पाइने अशाब्दिक कोटि भेदहरूको विश्लेषण निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२.१ सर्वनाम

प्रकार्यात्मक आधारमा सर्वनामलाई पुरुषवाची सर्वनाम र सर्व रूपहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ। पुरुषवाची सर्वनामबाहेक अन्यलाई सर्व रूपहरूमा समावेश गरिन्छ जस्तै प्रदर्शक, प्रश्नार्थक, सम्बन्धवाचक, निजात्मक र पारस्परिक सर्वनाम। यस खण्डमा यी कोटिहरूको क्रमैले अर्थात् पुरुषवाची सर्वनाम र सर्व रूपहरूको चर्चालाई विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। कुलुडमा पाँच भिन्न प्रकारका सर्वनाम छन्, ती हुन् पुरुषवाची, दर्शक, प्रश्नवाचक, सम्बन्धवाचक र निजात्मक सर्वनाम।

(क) पुरुषवाची सर्वनाम

पुरुषवाची सर्वनाममा, व्याकरणिक कोटि पुरुषले भाषिक प्रयोगका सहभागिताको विभिन्न स्थिति व्यक्त गर्दछ। तृतीय पुरुषबाहेक प्रथम र द्वितीय पुरुषमा वचनको तीनवटा विभेदक हुन्छन्।

प्रथम पुरुषमा तीन भिन्न वचनको तीन भिन्न शाब्दिक रूप हुन्छ। प्रथम पुरुष एकवचन, द्विवचन र बहुवचन क्रमैले *kaŋ*, *kas* र *keɪ* हुन्छ। द्वितीय प्रथम पुरुषको रूप *an-* हुन्छ, वचन सूचक $-\emptyset$, *-tsi*, *-ni* क्रमैले एकवचन, द्विवचन र बहुवचन परसर्गको रूपमा आउँछ। तृतीय पुरुषको रूप *k^ha* हो, यसमा दुई किसिमको वचन मात्र हुन्छ। तृतीय पुरुष एकवचनलाई शून्य रूप $-\emptyset$ -ले चिह्नित गर्छ भने बहुवचनको रूप *-tsi* हुन्छ। यसबाहेक प्रथम पुरुष द्विवचन र बहुवचनमा समावेशी र असमावेशीको छुट्टै रूप पाइन्छ। कुलुडमा लिङ्गको भेद सर्वनाममा पाइएको छैन। पुरुषको विस्तृत चर्चा फाइफिचरअन्तर्गत पुरुष, वचन, लिङ्ग, आयाम र समावेशिता गरिएको छ।

(ख) दर्शक सर्वनाम

कुलुडमा दर्शक सर्वनामलाई व्यक्त गर्ने निटकवर्ती (Proximate) र दूरवर्ती (Remote) गरी दुई किसिमका रूप छन्। दर्शकलाई *-uŋka* सूचकले चिह्नित गर्छ। यस रूपको

पूर्वसर्गमा Ø- रहँदा निटकवर्ती सर्वनाम सङ्केत गर्छ भने *m-* आउँदा दूरवर्ती सर्वनाम बुझाउँदछ।

(६७) Ø-un̩kə mĩm̩ts^ha   ɦle   sɔgɔ   k^hat-a
 PROX.3 woman   one.day   jungle go-PST
 'यो केटी एकदिनका लागि जङ्गल गई।''

(६८) m-un̩kə   watsts^ha   buŋ   pi-u
 REM.3   man   flower give-3.PST
 'त्यो केटाले फूल दियो।'

un̩kə -ले दर्शक सर्वनाम व्यक्त गर्दै असहभागीलाई सङ्केत गर्दछ भने Ø- -ले निकटमा रहेको असहभागीलाई र *m-* -ले दूरवर्ती असहभागीलाई जनाउँदछ। यसर्थ कुलुडमा दर्शक सर्वनाम *un̩kə* 'यो' र *mun̩kə* 'त्यो' -ले निश्चिततालाई बोध गर्दछ।

(ग) प्रश्नार्थक सर्वनाम

प्रश्नार्थक सर्वनाम भन्नाले कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई प्रश्न गरिएको बुझिन्छ। कुलुडमा यस किसिमको प्रश्नार्थकलाई *-i* -ले सङ्केत गर्दछ। प्रश्नार्थकपद कारकसित सम्बन्धित रहेको हुन्छ। अन्य कारकबाहेक कर्म कारकसित प्रश्नार्थक सूचक आएको हुँदैन। कुलुड प्रश्नसूचक सर्ग *as-*, *u-*, *dep-* -सित आएर क्रमैले व्यक्ति, वस्तु र परिणामक बोध गराउँदछ। यस अतिरिक्त *ɦa:-* र *da:-* -ले एकै किसिमको आशय बुझाउँदछ। दुवैले समय, स्थान र रीति (manner) बुझाउँछ। समयको आधारमा *ɦa:-* -ले अभूतलाई निर्दिष्ट गरेको हुन्छ भने *da:-* -ले भूत वा विगतलाई लिएको हुन्छ। अन्य कारकबाहेक कर्म कारकसित प्रश्नार्थक सूचक आएको हुँदैन।

(६९) an-a   as-Ø-Ø   səksəbəu   pi-j-u
 2SG-ERG-Q   WH-ABS-Q   book   give-EXTNR-PST
 'तिमीले कसलाई किताब दियो?'

प्रश्नार्थकमा *as* -ले अप्रत्यक्ष कर्मलाई सङ्केत गरेको छ। यसमा कर्म कारक र प्रश्नार्थक

सूचक शून्य रहेको छ। उद्देश्यका निमित्त प्रश्नार्थकमा *as-* -को रूप हुन्छ।

(७०) *as-a-i*   *les-ə*
WH-ERG-Q   know-NPST
'कसले बुझ्छ?'

उक्त उदाहरणको *as-a-i* -मा उद्देश्यसित ऊर्जावत् सूचक तथा प्रश्नार्थक सूचक आएको छ। परसर्गमा *-mi* लागेर नामको सम्बन्धबारे प्रश्नार्थकपद *as-mi-i* आएको छ।

(७१) *as-mi-i*   *ts^ha*
WH-GEN-Q   son
'कसको छोरो हो?'

वस्तुका निमित्त प्रश्न गरिने प्रश्नार्थक पदहरू *u-i* 'के?', *u-sa-i* 'केले?', *u-mi-i* 'केको?', *u-pi-i* 'केमा?' र *u-lo-i* 'केसँग?' हुन्।

(७२) (क) *an-a*   *kəŋ-∅* *u-i*   *pi-j-ə*
2-ERG 1SG   WH-Q   give-EXTNR-1SG.PST
'तिमीले मलाई के दियो?'

(ख) *sita-a*   *ram*   *us-a-i*   *ker-u*
Sita-ERG   Ram   WH-ERG-Q   bit-PST
'सीताले रामलाई केले कुट्यो?'

उक्त उदाहरणमा *u-i* र *u-sa-i* प्रश्नार्थकले प्रत्यक्ष कर्मको उत्तरको आशय प्रकट गरेको देखिन्छ।

(७३) *as-a-i*   *ts^həu*   *k^həŋ-u*
WH-ERG-Q   bird   see-PST
'कसले चरा देख्यो?'

प्रश्नार्थक *u-təŋ-kə-i* र *u-təŋ-na-i* वस्तुको आकार र संरचनाका निमित्त प्रयोग हुन्छ।

(७४) u-təŋ-kə-i k^him
WH-kind-of-Q house
'कुन प्रकारको घर हो?'

समयलाई बोध गर्ने प्रश्नार्थक *fiə:-de-i* 'कहिले (कुन दिन) र *da:-lə-i* 'कहिले? (कुन समय)' -ले बुझाउँदछ।

(७५) (क) muŋkə dei fiə:-dei-i att-e
that day WH-day-Q come-N1SG.NPST
'त्यो दिन कहिले आउँछ होला।'

(ख) k^hə da:-lə-i sij-a k^hat-a
SG WH-time-Q die-PST go-PST
'ऊ कहिले मर्न्यो।'

स्थानलाई बोध गर्ने प्रश्नार्थक *ha-pi-i* हो।

(७६) am k^him ha-pi-i tu-e
2POSS house WH-LOC-Q be-N1SG.NPST
'तिम्रो घर कहाँ छ?'

सङ्ख्यालाई सङ्केत गर्ने प्रश्न *dep-pə-i* 'कति वटा?' हो। उत्तरमा सङ्ख्याको आशय प्रकट गर्ने प्रश्नपदले मुख्य रूपमा वस्तुको सङ्ख्यालाई निर्दिष्ट गरेको हुन्छ।

(७७) am k^him dəs-pi dep-pə-i sɪts^həu tu-e
2POSS house back-GENR.AXPRT WH-quantity-Q tree be- GENR.AXPRT
'तिम्रो घर पछाडि कति वटा रूख छ?'

सर्वनाम प्रश्नार्थक विभिन्न रूपहरू मिलेर बनेको छ। यो वस्तु, व्यक्ति, समय, परिमाण, स्थान आदि उत्तरका निमित्त संरचित भएका छन्। प्रश्नार्थक सर्वनामको सूची निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.३: प्रश्नार्थक सर्वनामको सूची

सर्वनाम	अर्थ	भाषांश
<i>as-i</i>	‘को?’	WH-Q
<i>as-Ø-Ø</i>	‘कसलाई?’	WH-ABS-Q
<i>as-a-i</i>	‘कसले?’	WH-ERG-Q
<i>as-mi-i</i>	‘कसको?’	WH-GEN-Q
<i>as-a-i</i>	‘कसले?’	WH-INS-Q
<i>as-pi-i</i>	‘कोमा?’	WH-LOC-Q
<i>as-lo-i</i>	‘कोसँग?’	WH-COM-Q
<i>u-i</i>	‘के?’	WH-Q
<i>u-sa-i</i>	‘केले?’	WH-ERG-Q
<i>u-mi-i</i>	‘केको?’	WH-GEN
<i>u-pi-i</i>	‘केमा?’	WH-LOC
<i>u-lo-i</i>	‘केसँग?’	WH-COM-Q
<i>u-ro-i</i>	‘किन, के कारणले?’	WH-for reason-Q
<i>u-toŋ-kə-i</i>	‘कुन प्रकारको?’	WH-kind of-PART-Q
<i>u-toŋ-na-i</i>	‘कसरी? (प्रकार)’	WH-sort of-manner-Q
<i>ɦa:-kə-i</i>	‘कुन?’	WH-part-Q
<i>ɦa:-de-i</i>	‘कुन दिन’	WH-day-Q
<i>ɦa:-pi-i</i>	‘कहाँ?’	WH-LOC-Q
<i>da:-lo-i</i>	‘कहिले?’	WH-time-Q
<i>da:-na-i</i>	‘कसरी? (तरिका)’	WH-manner-Q
<i>dep-po-i</i>	‘कति बटा?’	WH-quantity-Q

(ड) निजात्मक सर्वनाम

जुन नामले उही उपवाक्यको उद्देश्यलाई व्यक्त गर्दछ वा दुई पल्ट समान नामलाई उद्देश्य र कर्मको रूपमा उल्लेख गरेको हुन्छ, त्यसलाई निजात्मक सर्वनाम भनिन्छ। यसलाई पञ्च सन्दर्भक सर्वनाम (Anaphoric Pronoun) पनि भनिन्छ। निजात्मक सर्वनाम प्रत्यक्ष कर्म हुन जान्छ, जब वाक्यमा उद्देश्य र प्रत्यक्ष कर्म एउटै र समान हुन्छ।

(७८) k^həs-a   m-fiɔpŋə   ker-u
 3SG-ERG   3POSS-REFL   beat-3.PST
 ‘उसले आफैलाई कुट्यो।’

उदाहरण (७८) -को वाक्यमा उद्देश्य र प्रत्यक्ष कर्म समान तथा दुवै पदमा तृतीय पुरुष रहेकाले निजात्मक सर्वनामले प्रत्यक्ष कर्मको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। यस अतिरिक्त निजात्मक सर्वनामले अप्रत्यक्ष कर्मको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ।

(७९) k^həs-a m-fiɔpŋə   niŋpi sɔksɔbɔu   k^het-u
 3SG-ERG 3POSS-REFL for   book   beat-3.PST
 ‘उसले आफ्नो लागि किताब किन्यो।’

माथिको उदाहरण (७९) -मा sɔksɔbɔu प्रत्यक्ष कर्मको स्थानमा रहेको छ। यस वाक्यमा तृतीय पुरुष निजात्मकले अप्रत्यक्ष कर्मको स्थान लिएको छ। कुलुड भाषामा <fiɔp ~ fiɔpŋə> निजात्मक सर्वनामका निम्ति प्रयोग हुन्छ।

(८०) an-ts-a   am-tsi-fiɔpŋə   kerl-a-tsi
 2-DU-ERG   2POSS-DU-REFL   beat-PST-2DU
 ‘तिमी दुईले आफैलाई कुट्यौ।’

(८१) an-n-a   am-ni-fiɔp   kerl-a-ni
 2-PL-ERG   2POSS-PL-REFLbeat-PST-2PL
 ‘तिमीहरूले आफैलाई कुट्यौ।’

उक्त (८०) र (८१) -को उद्देश्यपदमा रहेको अभिलक्षण विशेषतः पुरुष र वचन कर्ममा दोहोरिएको छ। कुलुडमा पाइने निजवाची सर्वनामको भिन्न रूप पाइन्छ जुन व्यक्तिवाची सर्वनामभन्दा बेग्लै छ जसलाई तल तालिका ४.४ -मा देखाइएको छ।

तालिका ४.४: निजात्मक सर्वनामको सूची

पूर्वसर्ग	भाषांश	अर्थ (आफ्नो/आफैं)
<i>ɔ-fiɔp</i>	1SG.POSS-REFL	'मेरो'
<i>i-tsi-fiɔp</i>	1INCL.POSS-DU-REFL	'हामी दुईको (समावेशी)'
<i>ɔ-tsi-fiɔp</i>	1EXCL.POSS-DU-REFL	'हामी दुईको (असमावेशी)'
<i>i-k^hi-fiɔp</i>	1INCL.POSS-PL-REFL	'हामीहरूको (समावेशी)'
<i>ɔ-k^hi-fiɔp</i>	1EXCL.POSS-PL-REFL	'हामीहरूको (असमावेशी)'
<i>a-m-∅-fiɔp</i>	2-POSS-SG-REFL	'तिम्रो'
<i>a-m-tsi-fiɔp</i>	2-POSS-DU-REFL	'तिमी दुईको'
<i>a-m-ni-fiɔp</i>	2-POSS-PL-REFL	'तिमीहरूको'
<i>m-fiɔp</i>	3POSS.SG-REFL	'उसको'
<i>k^hɔ-tsi-fiɔp</i>	3PL.POSS-REFL	'उनीहरूको'

४.२.२ फाइफिचर

पुरुष, वचन र लिङ्गको अभिलक्षणाको अध्ययनलाई समग्रमा फाइफिचर भनिन्छ। नेपाली फाइफिचरअन्तर्गत पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी हुन्छ (हेर्नुहोस् निरौला २०२०) भने कुलुडमा लिङ्ग र आदरको व्याकरणिक आधार हुँदैन। यस शोधप्रबन्धमा कुलुडमा फाइफिचरअन्तर्गत पुरुष, वचन, समावेशीता र आयामको चर्चा गरिएको छ।

४.२.२.१ पुरुष

कुनै स्थितिमा, कुनै कुरा भइरहेको समयमा, बोलचालका निमित्त सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ। यसै आधारमा बोल्ने (वक्ता) -लाई प्रथम पुरुष, सुन्ने (श्रोता) -लाई द्वितीय पुरुष र वक्ता र श्रोताबाहेक अन्यलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ। प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषलाई सहभागी र तृतीय पुरुषलाई असहभागी पनि भनिन्छ। तर कुलुडमा प्रथम पुरुष द्विवचन र बहुवचनमा द्वितीय पुरुषको सहभागिता हुने नहुने स्थिति बुझाउने अभिलक्षणा पनि हुन्छ, जसलाई क्रमैले समावेशी र असमावेशी भनिन्छ। यसको चर्चा विस्तृत रूपमा यसै खण्डको

समावेशितामा गरिएको छ। साधारणतः व्यक्तिवाचक सर्वनामसँग पुरुष आएको हुन्छ र क्रियापदमा पनि पुरुष सूचक जोडिएर आएको हुन्छ। कुलुङमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष साथै वचन र समावेशी र असमावेशीको आधारमा १० भिन्न रूपमा पुरुष रहेको पाइन्छ।

तालिका ४.५: पुरुषको सूची

पुरुष	अर्थ	भाषांश
<i>kɔŋ</i>	‘म’	1SG
<i>kas-∅</i>	‘हामी दुई (म र तिमी)’	1DU-INCL
<i>kas-ka</i>	‘हामी दुई (म र ऊ)’	1DU-EXCL
<i>kei-∅</i>	‘हामीहरू (हामी र तिमी वा म र तिमीहरू)’	1PL-INCL
<i>kei-ka</i>	‘हामीहरू (हामी र ऊ वा म र उनीहरू)’	1PL-EXCL
<i>an-∅</i>	‘तिमी’	2-SG
<i>an-tsi</i>	‘तिमी दुई’	2-DU
<i>an-ni</i>	‘तिमीहरू’	2-PL
<i>k^hə</i>	‘ऊ’	3SG
<i>k^hə-s ~ -tsi</i>	‘उनीहरू’	3-PL

कुलुङमा प्रथम पुरुषको तीन भिन्न शाब्दिक विभेदक प्रथम पुरुष एकवचन, द्विवचन र बहुवचन क्रमैले *kɔŋ*, *kas* र *kei* हुन्छ। द्वितीय पुरुषको रूप *an* हो। यसलाई वचनले तीन भिन्न भेद एकवचन -∅, द्विवचन -*tsi* र बहुवचन -*ni* -ले छुट्ट्याएको छ। तृतीय पुरुष *k^hə* -को भेद वचनको आधारमा एकवचन -∅ र बहुवचन <-s ~ -tsi> गरी दुई किसिमले छुट्टिएको छ।

४.२.२.२ वचन

कुलुङमा वचनको तीन विभेदक प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषमा पाइन्छ, तृतीय पुरुषमा दुई विभेदक मात्र हुन्छ। प्रथम पुरुषमा हुने एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको विभेदक शाब्दिक मात्र हो भने तृतीय पुरुषमा भने रूपात्मक आधारमा तीन वचनको भेद रहन्छ। प्रथम पुरुषको सम्पृक्त रूप वा पद *kɔŋ* 'म', *kas* 'हामी दुई' र *kei* 'हामीहरू' क्रमैले प्रथम पुरुष एकवचन, द्विवचन र बहुवचन हुन्।

(८२) (क) *kɔŋ dza cəj-ɔ:*
1SG rice eat-1SG.NPST
'म भात खान्छु।'

(ख) *kas kʰim-pi tu-tsi*
1DU house-GENR.AXPRT be-DU
'हामी दुई घरमा छौं।'

(ग) *kei ges-ja*
1PL laugh-1PL.NPST
'हामीहरू हाँस्छौं।'

अकर्मक अभूतका उदाहरण (३८ क), (३८ ख) र (३८ ग) -मा *kɔŋ* 'म', *kas* 'हामी दुई' र *kei* 'हामीहरू' -को क्रियापदमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको रूप क्रमैले *-ɔ:*, *-tsi* र *-ja* देखिन्छ। वचन र पुरुषको सङ्गति क्रियासित भएको देखिन्छ।

द्वितीय पुरुषसित रहने एकवचन, द्विवचन र बहुवचन क्रमैले *-∅*, *-tsi* र *-ni* हुन्।

(८३) (क) *an-∅ kʰat-e*
2-SG go-N1SG.NPST
'तिमी जान्छौं।'

(ख) an-tsi k^hat-tsi
2-DU go-DU.NPST
'तिमी दुई जान्छौ।'

(ग) an-ni k^hat-ni
2-PL go-PL.NPST
'तिमीहरू जान्छौ।'

उक्त उदाहरण (द३क), (द३ख) र (द३ग) -को द्वितीय पुरुष *an* -मा एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको परसर्ग क्रमैले - $\emptyset$, -*tsi* र -*ni* आएको छ। क्रियापदसित वचनको सङ्गति भएको छ।

तृतीय पुरुषसित एकवचनमा - $\emptyset$ र बहुवचनमा -*tsi* वा -*s* आउँछ।

(द४) (क) k^ha- $\emptyset$ k^hat-e
3SG-NOM go-N1SG.NPST
'ऊ जान्छ।'

(ख) k^ha-tsi- $\emptyset$ k^hat-ni
3-PL-NOM go-PL.NPST
'उनीहरू जान्छन्।'

तृतीय पुरुषसित आएको एकवचन र बहुवचन सूचक - $\emptyset$ र -*tsi* हुन्।

तृतीय पुरुष मानवीय र मानवेतर बहुवचन दुवैमा -*tsi* परसर्ग प्रयोग हुन्छ।

(द५) (क) sita-s~-ts-a   tsə-təŋ   tu:e
Sita-PL-ERG   eat-PRG   be-N1SG.NPST
'सीताहरूले खाँदैछन्।'

(ख) pi-ts-a   tsə-təŋ   tu:e
cow-PL-ERG   eat-PRG   be-N1SG.NPST
'गाईहरूले खाँदैछन्।'

- (ग) luŋ-tsi   buls-tsəi   tu:-e
stone-PL   fall-PRG   be-N1SG.NPST
'ढुङ्गाहरू लड्दैछ।'
- (घ) ts^həu-tsi   per-e
bird-PL   fly-N1SG.NPST
'चराहरू उड्दैछन्।'
- (ङ) d^herəi sɪts^hɔ-tsi   tu:-e
many tree-PL   be-N1SG.NPST
'धेरै रूखहरू छन्।'
- (च) k^hɔŋ-tsi   eksa   bai-te
bowl-PL   here   bring-IMP
'बटुकाहरू यता ल्याऊ।'

sita मानवीय र अन्य *-pi*, *luŋ*, *ts^həu*, *sɪts^hɔ* सबैमा एकै किसिमको परसर्ग *-tsi* प्रयोग भएको छ। बहुवचन सूचकको संवर्ण <tsi ~ -s ~ -ts> हुन्। *-s* विशेष पदान्तमा स्वर ध्वनि छ भने मात्र प्रयोग हुनसक्छ। *-ts* असलमा *-tsi* नै हो तर त्यसपछि कुनै सूचक स्वर रहेको खण्डमा ः ध्वनि लोप हुन्छ।

तालिका ४.६: वचन व्यवस्था

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	<i>kɔŋ</i> (1SG)	<i>kas</i> (1DU)	<i>kei</i> (1PL)
द्वितीय	<i>-∅</i> (2SG)	<i>-tsi</i> (2DU)	<i>-ni</i> (2PL)
तृतीय/अन्य	<i>-∅</i> (3SG)		<i>-s~-tsi</i> (3PL)

४.२.२.३ लिङ्ग

कुलुडमा लिङ्गको व्याकरणिक भेद पाइँदैन। अन्य किराती भाषा जस्तै दुमी भाषा (राई २०१७) -मा पनि लिङ्गको भेद शाब्दिक रूपमा मात्र पाइन्छ। कुलुडमा लिङ्गको भेद

प्रस्तुत उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ।

- (८६) (क) mimc^ha dis-a
woman fall-PST
'केटो लड्यो।'
- (ख) wats^ha dis-a
man fall-PST
'केटी लडी।'

उदाहरण (८६ क) र (८६ ख) -मा शाब्दिक लिङ्ग भेद रहेको पाइन्छ तर क्रियापदमा लिङ्ग-सङ्गति हुँदैन।

- (८७) (क) pi dis-a
cow fall-PST
'गाई लड्यो।'
- (ख) gululungma dis-a
vehicle fall-PST
'गाडी लड्यो।'
- (ग) luŋ dis-a
stone fall-PST
'ढुङ्गा लड्यो।'

उदाहरण (८६ क, ख र ग) मानव, (८७ क) मानवेतर र (८७ ख) निर्जीव वस्तुको क्रियापदमा एकै रूप वा काल सूचक -a मात्र आएको छ। यसर्थ कुलुङ भाषामा व्याकरणिक लिङ्ग भेद पाइँदैन भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ।

नामपदमा रूपात्मक आधारमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग (मानव र पशु) भेद पाइन्छ। स्त्रीलिङ्ग <-ma ~ -m> र पुलिङ्ग <-pa ~ -p> -ले चिह्नित गर्दछ।

(८८)	स्त्रीलिङ्ग	पुलिङ्ग
	(क) <i>de-p-de</i> 'बडा'	<i>de-m-de</i> 'बडी'
	(ख) <i>fiel-pa</i> 'सम्धि'	<i>fiel-ma</i> 'सम्धिनी'
	(ग) <i>wa:-pa</i> 'भाले'	<i>wa:-ma</i> 'पोथी'
	(घ) <i>fiadi-pa</i> 'गोरु'	<i>fiadi-ma</i> 'गाई'

पुलिङ्ग संरूप सूचक <-p- ~ -pa> -को उदाहरण (८८ क) *de-p-de* 'बडा' र (८८ ख) *fiel-pa* 'सम्धि', (८८ ग) *wa:-pa* 'भाले', (८८ घ) *fiadi-pa* 'गोरु' हेर्दा -p- पदमध्य र -pa पदान्तमा आएको छ। कुलुडमा मध्यसर्गको रूपमा प्रयोग हुने पुलिङ्ग सूचक -p हो र परसर्ग वा प्रत्ययको रूपमा आउने सर्ग -pa हो। उदाहरण (८८ क) -को *de-m-de* 'बडी' -मा -m स्त्रीलिङ्ग सूचक मध्यमा देखिन्छ। अन्य उदाहरण (८८ ख, ग र घ) -को *fiel-ma* 'सम्धिनी', *wa:-ma* 'पोथी' र *fiadi-ma* 'गाई' -मा स्त्रीलिङ्ग -ma प्रयोग भएको देखिन्छ। यसर्थ -m- र -ma -दुवै स्त्रीलिङ्ग सूचकको रूपमा प्रयोग हुन्छ। यी दुई स्त्रीलिङ्ग सर्ग संरूप <m- ~ -ma> हुन्। कुलुडमा शाब्दिक र रूपात्मक लिङ्गको भेद पाइए तापनि त्यसको कुनै सङ्गति पाइँदैन। शाब्दिक भेद पनि सबैमा पाइँदैन, कतिपय एउटै शब्दले स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग अर्थ्याउँछ।

- (८९) (क) /nets^hɔ/ 'भाइ वा बहिनी'
 (ख) /ts^ha/ 'छोरा वा छोरी'

उक्त उदाहरण (८९क) र (८९ख) -मा 'भाइ वा बहिनी' -लाई बुझाउने समशब्द *nets^hɔ* र 'छोरा वा छोरी' -का निमित्त *ts^ha* प्रयोग हुन्छ। यी शब्दले स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग दुवैको अर्थ दिन्छ। यसबाहेक कुलुडमा द्विरुक्तिको रूपमा पनि स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग शब्दहरू पाइन्छ।

(१०)	स्त्रीलिङ्ग	पुलिङ्ग
(क)	pa-pa 'बाबु'	ma-ma 'आमा'
(ख)	ba-ba 'काका'	ni-ni 'फुपू'
(ग)	bu-bu 'दाजु'	na-na 'दिदी'

उक्त उदाहरण (१०क, ख, ग) -को दुवै स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग शब्दको पहिलो रूप दोहोरिएको छ।

कुलुङ भाषामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग तीन प्रकारले व्यक्त हुन्छ। दुई भिन्न सूचक स्त्रीलिङ्ग <-ma ~ -m> र पुलिङ्ग <-pa ~ -p> प्रयोग हुने, सामान्य शब्दले दुवै लिङ्ग बोध गराउने- *nets^h* 'भाइ वा बहिनी' र द्विरुक्ति संरचना (१०) -मा पाइन्छ। कुलुङमा लिङ्गको व्यवस्था समास पद्धतिद्वारा निर्माण हुन्छ। यस पद्धतिको चर्चा समासमा गरिएको छ।

४.२.२.४ समावेशिता (Clusivity)

यो एक प्रकारको व्याकरणिक कोटि हो जसमा वक्ता साथै श्रोतालाई समावेश र असमावेश गरेको भिन्नतालाई स्पष्ट गर्दछ। यो विशेष गरी प्रथम पुरुष सर्वनाम र क्रियाको रूपमा पाइन्छ। समावेशीमा वक्ता साथै श्रोतालाई समावेश गरिएको हुन्छ भने असमावेशीमा वक्तसँग श्रोतालाई होइन तर अन्य पुरुषलाई समावेश गरिएको हुन्छ।

कुलुङ भाषामा प्रथम पुरुष द्विवचन र बहुवचनमा समावेशी र असमावेशीको भेद पाइन्छ।

(११) (क)	kas-ø	sɔgɔ	k ^h at-tsi
	1DU-INCL	jungle	go-EXCL.DU
	'हामी (म र तिमी) जङ्गल जान्छौं।'		
(ख)	kei-ø	sɔgɔ	k ^h at-ja
	1DU-INCL	jungle	go-1PL.NPST
	'हामी (म र तिमीहरू) जङ्गल जान्छौं।'		

(९२) (क) kas-ka   sɔgɔ   k^hat-∅-tsi-ka
 1DU-EXCL   jungle go-NPST.1DU-EXCL
 'हामी (म र ऊ) जङ्गल जान्छौं।'

(ख) kei-ka   sɔgɔ   k^hat-ja-ka
 1PL-EXCL   jungle go-1PL.NPS-EXCL
 'हामी (म र उनीहरू) जङ्गल जान्छौं।'

माथिको उदाहरण (९१क र ख) -मा समावशी (द्विवचन र बहुवचन) -को रूप शून्य वा -∅ देखिन्छ। उदाहरण (९२क र ख) -मा असमावेशी (द्विवचन र बहुवचन) -को सूचक -ka रहेको छ। यसै आधारमा यी दुवै रूपलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.७: समावेशी र असमावेशीको सूचक

प्रथम पुरुष द्विवचन kas		प्रथम पुरुष बहुवचन ke:	
समावशी	असमावेशी	समावशी	असमावशी
-∅	-ka	-∅	-ka

४.२.२.५ आदरार्थी

कुलुङ भाषामा आदरार्थीमा व्याकरणिक भेद पाइँदैन। साइनो सूचक नामपदमा -əu सम्बोधनका निमित्त मात्र प्रयोग हुन्छ। यस सूचकलाई स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गमा देखाइएको छ। दुवै लिङ्गमा -əu -ले उच्च आदरार्थीलाई बोध गराउँदछ।

तालिका ४.७: आदर व्यवस्था

स्त्रीलिङ्ग	पुलिङ्ग
p ^h ɔ-əu 'बाजे हजुर'	mu-əu 'बोजू हजुर'
pa-əu 'बाबा हजुर'	ma-əu 'आमा हजुर'
dep-əu 'बडा हजुर'	dem-əu 'बडी हजुर'
bɔ-əu 'काका हजुर'	ts ^h ɔŋma-əu 'काकी हजुर'
bu-əu 'दाजु हजुर'	na-əu 'दिदी हजुर'

(९३) na-əu
elder.sister-HON
'नाना हजुर'

उक्त उदाहरणमा आदरसित क्रियापदको कुनै सङ्गति देखिँदैन। यसर्थ कुलुङ फाइफिचर व्यवस्थामा आदरलाई समावेश गरिएको छैन।

४.२.२.६ आयाम

आयामले वक्ताको छेउ वा टाढा रहेको चीज वा वस्तुलाई बुझाउँदछ। कुलुङ भाषामा आयाम तृतीय पुरुषमा पाइन्छ। कुलुङ भाषामा निकटवर्ती, दूरवर्ती र सुदूर यी तीन प्रकारका आयाम पाइन्छन्। कुलुङमा $\emptyset$ -ले नजिक (वक्ताको छेउ), *nəkə* आयामले थोरै टाढा (वक्तादेखि अलिक टाढा) र *m-* आयामले धेरै टाढा (वक्तादेखि टाढा) रहेको चीजलाई बुझाउँदछ। यसको उदाहरण स्वरूप निम्न वाक्यलाई हेर्न सकिन्छ।

(९४) (क) $uŋ-kə$ $k^hŋ$ $tebəl-tə$ $tu:-e$
PROX-3SG bowl table-LOC be-N1SG.NPST
'यो बटुका टेबलमाथि छ।'
(ख) $\emptyset-ik^hɨ$ $k^hɨm$ $tu:-e$
PROX.PLACE house be-N1SG.NPST
'यहाँ घर छ।'

उदाहरण (९४क र ख) -मा $\emptyset-uŋkə$ र $\emptyset-ik^hɨ$ -ले 'बटुका' र 'टेबल' वक्तादेखि नजिक रहेको बोध गराएको छ।

कुलुङमा वक्तादेखि थोरै टाढा रहेको चीजलाई बुझाउने आयाम पनि हुन्छ।

यसको उदाहरण निम्नलिखित रहेको छ।

(९५) $nə-kə$ $k^hŋ$ $tebəl-tə$ $tu:-e$
DIST-DEM bowl table-LOC be-N1SG.NPST
'त्यो (अलिक टाढा) बटुका टेबलमाथि छ।'

उक्त उदाहरण (१५) -मा *nəkə* -ले 'बटुका' वक्तादेखि थोरै टाढा भएको देखाएको छ।
कुलुङमा टाढालाई बुझाउने आयामको उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(१६) (क) *muŋ-kə*   *kʰoŋ*   *tebəl-tə*   *tu:-e*
REM-DEM   bowl   table-LOC   be-N1SG.NPST
'त्यो बटुका टेबलमाथि छ।'

(ख) *m-ikʰi*   *kʰim*   *tu:-e*
REM-PLACE   house   be-N1SG.NPST
'त्यहाँ घर छ।'

प्रस्तुत उदाहरण (१६) -मा *muŋkə* र *mikʰi* आयामले वक्तादेखि 'बटुका' र 'घर' -को दूरी निकै रहेको सङ्केत गर्दछ। उपयुक्त आयाममा बहुवचनको रूपमा <-tsi ~ -s> प्रत्यय देखिन्छ।

(१७) *uŋ-kə-tsi*   *kʰoŋ*   *tebəl-tə*   *tu:-e*
PROX-DEM-PL   bowl   table-LOC   be-N1SG.NPST
'यी बटुकाहरू टेबलमाथि छन्।'

(१८) *nə-kə-tsi*   *kʰoŋ*   *tebəl-tə*   *tu:-e*
DIST-3-PL   bowl   table-LOC   be-N1SG.NPST
'ती (अलिक टाढा बुझाउने) बटुकाहरू टेबलमाथि छ।'

(१९) *muŋ-kə-tsi*   *kʰoŋ*   *tebəl-tə*   *tu:-e*
REM-3-PL   bowl   table-LOC   be-N1SG.NPST
'ती बटुकाहरू टेबलमाथि छन्।'

माथिका उदाहरणमा *uŋ-kə* 'यो' -ले वक्ताको नजिक वा छुन सक्ने एकवचनलाई बुझाउँदछ। *nə-kə* 'त्यो' -ले वक्तादेखि थोरै टाढो भएको एकवचनलाई बुझाउँदछ। *muŋ-kə* 'त्यो' -ले वक्तादेखि टाढाको (जसलाई वक्ताले देखाउन मात्र सक्छ) एकवचनलाई बुझाएको छ। *uŋ-kə-tsi* 'यी' -ले वक्ताको नजिक (छुन सक्ने ठाउँमा) -मा भएका बहुवचनलाई बुझाउँदछ। *nə-kə-tsi* 'ती' -ले वक्तादेखि थोरै टाढो भएको बहुवचनलाई बुझाउँदछ। *muŋ-kə-tsi* 'ती' -ले वक्तादेखि टाढा रहेको जसलाई वक्ताले

छुन नसकेर देखाउन मात्र सकछ र बहुवचन पनि बुझाएको छ। $\emptyset-ik^h i$ यसरी 'यहाँ' -ले वक्ताको छेउमा रहेको स्थानलाई बुझाउँदछ भने $m-ik^h i$ 'त्यहाँ' ले वक्तादेखि टाडा भएको स्थानलाई सूचित गरेको पाइन्छ।

कुलुङ फाइफिचरमा व्याकरणिक विभेद पुरुष, वचन, समावेशी-असमावेशी र आयाममा मात्र पाइन्छ। यसको समग्र तालिका ४.९ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.९: कुलुङ भाषाको फाइफिचर व्यावस्था

पुरुष	आयम	वचन				
		एकवचन	द्विवचन		बहुवचन	
			समावेशी	असमावेशी	समावेशी	असमावेशी
1		<i>koŋ</i>	<i>kas</i>	<i>kas-ka</i>	<i>kei</i>	<i>kei-ka</i>
2		<i>an</i>	<i>an-tsi</i>		<i>an-ni</i>	
3		<i>k^hə</i>			<i>k^hə-tsi</i>	
	निकटवर्ती	<i>uŋ~ŋ-</i>	$\emptyset$ -			
	दूरवर्ती	<i>nə-</i>				
	सुदूरवर्ती	<i>muŋ-</i>	<i>m-</i>			

४.२.३ काल

काल भाषामा प्रयुक्त भएको समय बुझाउने भाषिक रूप हो। वाक्यमा काल क्रियापदद्वारा सङ्केतित हुन्छ। घटनाको वास्तविक समय बुझाउनेलाई पेन (१९९७: २३३) -ले काल भनेका छन्। राइकनबाक (१९४७) -ले वक्ताले बोलेको कथन समय, कथन समयभन्दा अगाडि घटेको घटनालाई भूतकाल र कथन समयभन्दा पछि घट्ने घटनालाई भविष्यत् काल भनेका छन्। घटना घटेको समयलाई घटित समय भनिन्छ। यस अवधारणाअन्तर्गत कथन समय र घटित समयको अन्तरसम्बन्धलाई अर्थतात्त्विक आधारमा निम्नलिखित काल भेदमा वर्णन गर्न सकिन्छ।

घटनाको समयको व्याकरणीकरणलाई काल भनिन्छ। रूपतात्त्विक आधारमा कुलुङ भाषामा वक्ताको कथन समयभन्दा अघाडि घटना वा भूतकाललाई सङ्केत गर्ने रूप भिन्न पाइन्छ। कथन समय (वर्तमान) र कथन समयभन्दा पछि घट्ने समय (भविष्यत्काल) -लाई सङ्केत गर्ने रूप भिन्न, सम्पृक्त वा शून्य हुन्छ। यस काललाई कुलुङमा अभूतकालले चिह्नित गरेको छ। रूपात्मक आधारमा कुलुङमा वर्तमान र भविष्यत्काललाई छुट्ट्याउने मापदण्ड हुँदैन। समग्रमा कुलुङ भाषाको काल व्यवस्था भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको मात्र हुन्छ।

४.२.३.१ भूतकाल

कुलुङ भाषामा प्रायः क्रियापदको *-a* प्रत्ययले भूतकाल बुझाउँदछ। यो भूतकाल सूचक वचनको पूर्वसर्गमा लागेर आउँदछ। यो सामान्य सूचकका निमित्त प्रयोग हुन्छ।

(१००) (क) rita sɔŋɔ kʰat-a
Rita jungle go-PST
'रीता जङ्गल गई।'

(ख) rita-tsi sɔŋɔ kʰat-a
Rita -PL jungle go-PST
'रीताहरू जङ्गल गए।'

(१०१) (क) ram-a kʌtʰa pik-a
Ram-ERG story tell-PST
'रामले कथा भन्यो।'

(ख) ram-tsi-a kʌtʰa pik-a-tsi
Ram-PL-ERG story tell-PST-PL
'रामहरूले कथा भने।'

माथिका उदाहरण (१००) र (१०१) -को अनुसार कुलुङ भाषामा भूतकाल बुझाउने सूचक *-a* रहेको छ। कुलुङ भाषामा कतिपय क्रियामा भूतकालको रूप शून्य देखिन्छ।

(१०२) (क) ram-a   dza   tsə-Ø
Ram-ERG   rice   eat-PST
'रामले भात खायो।'

(ख) ram-ts-a   dza   tsə-Ø-tsi
Ram-PL-ERG   rice   eat-PST-PL
'रामहरूले भात खाए।'

माथिका उदाहरणमा *tsə-* भनेको 'खानु' हो। यसमा भूतकालको रूप शून्य -Ø रहेको छ।

(१०३) (क) koŋ   buls-ɔ
1SG   run-1SG.PST
'म कुदें।'

(ख) kas-Ø   buls-a-tsi-Ø
1DU-INCL   run-PST-DU-INCL
'हामी (म र तिमी) कुद्यों।'

(ग) kas-ka   buls-a-tsi-ka
1DU-EXCL   run-PST-DU-EXCL
'हामी (म र ऊ) कुद्यों।'

(घ) kei-Ø   buls-i-Ø
1PL-INCL   run-1PL.PST-INCL
'हामीहरू (म र तिमीहरू) कुद्यों।'

(ङ) kei-ka   buls-i-ka
1PL-EXCL   run-1PL.PST-EXCL
'हामीहरू (म र उनीहरू) कुद्यों।'

माथिका उदाहरण (१०३ क) -मा प्रथम पुरुष एकवचनमा भूतकाल सूचकको सङ्केत -ɔ -ले गरेको छ। उदाहरण (१०३ ख, ग, घ र ङ) -मा क्रियापदमा सर्गहरूको क्रम काल, वचन र समावेशी-असमावेशीको देखिन्छ। (१०३ घ र ङ) -मा प्रथम पुरुष बहुवचन -i सूचकले पुरुष र वचन साथै भूतकाललाई पनि बोध गराएको छ। अन्यमा भूतकाल सूचकका लागि -a सर्ग प्रयोग भएको छ (१०३ ख र ग)। द्वितीय पुरुषमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचन सबैमा भूतकाल सूचक -a नै प्रयोग भएको पाइन्छ।

(१०४) (क) an-∅ buls-a
2-SG run-PST
'तिमी कुद्यौ।'

(ख) an-tsi buls-a-tsi
2DU run-PST-2DU
'तिमी दुई कुद्यौ।'

(ग) an-ni buls-a-ni
2-PL run-PST-2PL
'तिमीहरू कुद्यौ।'

द्वितीय पुरुषमा झैं तृतीय पुरुष एकवचन र बहुवचनमा पनि भूतकाल सूचक *-a* लागेर आउँछ।

(१०५) (क) k^hə-∅ buls-a
3-SG run-PST
'ऊ कुद्यो।'

(ख) k^hə-s buls-a-tsi
3-PL run-PST-PL
'उनीहरू कुदे।'

भूतकालको रूप परिवर्तनमा विशेषतः प्रथम पुरुषको मुख्य भूमिका रहेको पाइन्छ। यसका साथै प्रथम पुरुषमा आएको वचनले गर्दा पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ। यसर्थ पुरुष र वचनको समागममा भूतकालको रूपमा बदलाउ आएको हुन्छ।

४.२.३.२ अभूतकाल

कुलुङ भाषामा अभूतकालभित्र वर्तमानकाल र भविष्यत्काललाई छुट्टयाउने भिन्न रूप हुँदैन। कुलुङमा अभूतकाललाई सूचित गर्ने रूप शून्य हुन्छ वा सम्पृक्त हुन्छ। अभूतकालको छुट्टै रूप भने हुँदैन।

(१०६) (क) rita   sɔŋɔ   k^hat-e
Rita   jungle go-N1SG.NPST
'रीता जङ्गल जान्छ।'

(ख) rita-tsi   sɔŋ   k^hat-Ø-tsi
 Rita -PL   jungle go-NPST.PL
 'रीताहरू जङ्गल जान्छन्।'

माथिको उदाहरण (१०६ क र ख) -मा क्रमैले एकवचन भूतकाल सूचक -e र अभूतकाल सूचक -Ø -ले बोध गराएको छ। अभूतकालमा पनि पुरुषको प्रभाव भूतकालमा झैं रहेको हुन्छ।

(१०७) (क) kɔŋ   k^him   k^hat-ɔ:
 1SG   home   go-1SG.NPST
 'म घर जान्छु।'

(ख) kas-Ø   k^him   k^hat-Ø-tsi-Ø
 1DU-INCL   home   go-NPST-1DU-INCL
 'हामी (म र तिमी) घर जान्छौं।'

(ग) kas-ka   k^him   k^hat-Ø-tsi-ka
 1DU-EXCL   home   go-NPST-DU-EXCL
 'हामी दुई घर जान्छौं।'

(घ) kei-Ø   k^him   k^hat-ja-Ø
 1PL-INCL   home   go-1PL.NPST
 'हामी (म र तिमीहरू) घर जान्छौं।'

(ङ) kei-ka   k^him   k^hat-ja-ka
 1PL-EXCL   home   go-1PL.NPST-EXCL
 'हामीहरू घर जान्छौं।'

उदाहरण (१०७ क) -मा प्रथम पुरुष एकवचन अभूतकाल सूचक -ɔ: -ले बोध गराएको छ। यसर्थ कुलुडमा प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचन मात्राले गर्दा छुटिन्छ। यसरी नै प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशितामा अभूतकाल सूचक -ja आएको छ। यसले अभूतकालको मात्र अर्थ नदिएर प्रथम पुरुष बहुवचनको पनि अर्थ साथै सङ्गितिलाई देखाएको छ (हेर्नुहोस् १०७ घ र ङ)। अन्यमा रूपतात्त्विक आधारमा अभूतकालको रूप शून्य देखिन्छ। अर्थतात्त्विकअनुसार यसलाई अभूतकालमा नै लिइएको छ। बाह्य रूपमा वचन सूचक

मात्र देखिन्छ (हेर्नुहोस् १०७ ख र ग)। उही संरचना द्वितीय पुरुषमा द्विवचन र बहुवचनमा पनि हुन्छ। द्वितीय पुरुष एकवचनमा अभूतकाल सूचक *-e* प्रयोग भएको हुन्छ।

(१०८) (क) an- $\emptyset$ k^him k^hat-*e*
 2-SG home go-N1SG.NPST
 'तिमी घर जान्छौ।'

(ख) an-tsi k^him k^hat- $\emptyset$ -tsi
 2-DU home go-NPST-DU
 'तिमी दुई घर जान्छौ।'

(ग) an-ni k^him k^hat- $\emptyset$ -ni
 2-PL home go-NPST-PL
 'तिमीहरू घर जान्छौ।'

द्वितीय पुरुष एकवचन अभूतकाल सूचक *-e* हो (१०८ क) र बहुवचनमा शून्य वा $\emptyset$ रूप देखिन्छ (१०८ ख र ग)। तृतीय पुरुष एकवचनको पनि उही द्वितीय पुरुष एकवचन अभूतकाल सूचकको रूप रहेको हुन्छ (१०९ क)।

(१०९) (क) k^ha- $\emptyset$ k^him k^hat-*e*
 3-SG home go-N1SG.NPST
 'ऊ घर जान्छ।'

(ख) k^ha-s k^him k^hat- $\emptyset$ -ni
 3-PL home go-NPST-PL
 'उनीहरू घर जान्छन्।'

माथि उदाहरणमा तृतीय पुरुष एकवचनमा अभूतकालको रूप *-e* आएको छ। बहुवचनमा अभूतकालको रूप शून्य रहेको देखिन्छ।

कुलुङ भाषाको काल सूचकको व्यवस्थाको आधार पुरुष, वचन, समावेशी-असमावेशी र ध्रुवीयतामा आधारित छ। यसका साथै क्रियाको कर्मत्व- अकर्मक र सकर्मक (साथै द्विकर्मक) लगायत भिन्न-भिन्न सम्पृक्त रूपमा काल सूचक

पाइन्छ जसलाई पाँचौँ अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्यायमा अकर्मकको रूपावली मात्र निम्न तालिका ४.१० -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१०: कुलुड भाषाका काल सूचक

काल	१ए	१द्वि समा	१द्वि असमा	१ब समा	१ब असमा	२ए	२द्वि	२ब	३ए	३ब
भूत	Σ- o:	Σ-tsi	Σ-tsi-ka	Σ-ja	Σ-ja-ka	Σ-e	Σ-tsi	Σ-ni	Σ-e	Σ-tsi
अभूत	Σ-o	Σ-a-tsi	Σ-a-tsi-ka	Σ-i	Σ-i-ka	Σ-a	Σ-a-tsi	Σ-a-(n)ni	Σ-a	Σ-a-tsi

माथिको तालिका ४.३ -मा प्रथम पुरुष एकवचनमा भूत -o र अभूतकाल -o: मात्राताले गर्दा छुटिएको छ। यसरी नै प्रथम पुरुष बहुवचन भूतमा -i र अभूतमा -ja काल सूचक आएको छ। अभूतकाल द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष एकवचनमा सम्पृक्त रूप -e -ले काल बोध गर्दछ। यसले काल साथै वचन र पुरुषको सङ्गति पनि क्रियामा देखाउँदछ। अन्य सबै पुरुषमा भूतकाललाई -a -ले चिह्नित गरेको छ। यसको परसर्गमा वचन सूचक व्यक्त र शून्य रूपमा आएको छ। अन्यमा अभूतकाल शून्य वा वचनले प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ। समग्रमा कालसित आउने अन्य अभिलक्षणाको क्रमलाई निम्नलिखित प्रस्तुत गरिएको छ।

१. भूतकाल (वचन-पुरुष)>वचन (पुरुष)>समावेशी वा असमावेशी
२. अभूत सूचक (व्यक्त/शून्य)>वचन>समावेशी वा असमावेशी

भूतकालको क्रमको आधारमा कुलुडमा सिङ्गो भूतकाल सूचक मात्र आए, त्यो सम्पृक्त रूप हुन जान्छ। काल साथै वचन र पुरुषको बोध गराएको हुन्छ। समावेशी-असमावेशी नहुने स्थितिमा भूतकाल सूचकको परसर्गमा वचन सूचक लागेर आउँछ। समावेशी-असमावेशी हुने स्थितिमा क्रियामा भूतकाल, वचन र समावेशी वा असमावेशीको क्रम रहेको पाइन्छ। अभूतमा प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचन समावेशी वा असमावेशीमा काल सूचक सम्पृक्त हुन्छ। यसबाहेक अन्यमा क्रियामा व्याकरणिक

अभिलक्षणाको क्रम वचनदेखि समावेशी वा असमावेशी हुन्छ।

४.२.४ पक्ष

कुनै पनि घटनाको आन्तरिक समयसित सम्बन्धित व्याकरणिक दृष्टिकोणलाई पक्ष भनिन्छ। क्रियात्मक र वाक्यात्मक आधारमा आन्तरिक ^{६१} आन्तरिक र बाह्य पक्ष क्रमशः गरी पक्षको मुख्य भेद पाइन्छ। बाह्य पक्ष दुई प्रकारको हुन्छ— सम्पन्न पक्ष र असम्पन्न पक्ष।

कुलुङ भाषाको क्रियामा पाइने प्रत्ययका आधारमा कालका सम्पन्न र असम्पन्न गरी दुईवटा पक्ष पाइन्छ। सम्पन्न पक्षले क्रियामा घटेको घटनालाई सिङ्गो रूपमा व्यक्त गर्छ।

(११०)   rames-a   dza   cə-təŋ   tu:-a
Ramesh-ERG rice eat-CONT   be-PST
रमेशले भात खाँदै थियो।'

उक्त उदाहरण (११०) -मा सिङ्गो घटनाको आधारमा -a -ले सम्पन्न पक्ष बुझाएको छ। नेपाली भाषामा जस्तै कुलुङमा पनि भूत र सम्पन्न पक्षलाई निधारित गर्ने रूप एउटै हुन्छ। यसर्थ कुलुङको -a -लाई लुङ् मात्र सकिन्छ (हेर्नुहोस् तोल्स्मा १९९७: ६७)

असम्पन्न पक्षले घटनाको आन्तरिक संरचनालाई आफ्नो आकर्षण बनाएको हुन्छ। यस पक्षले घटनाको सुरुवात, मध्य र अन्त्यको फरक नहेरी समस्त रूपले घटनालाई सङ्केत गर्छ। असम्पन्न पक्षका मुख्यतः अभ्यस्तबोधक, सातत्य र पूर्ण पक्ष गरी तीन प्रकारका पक्ष रहेको पाइन्छ। ^{६२} अभ्यस्तबोधक पक्षले नियमित अभ्यास जस्तै गरिने

---

६१ यस शोधप्रबन्धमा आन्तरिक पक्षको विश्लेषणलाई जोड दिइएको छैन। उक्त विषयको अध्ययन आवश्यक रहेको देखिन्छ।

६२ सङ्कलित तथ्याङ्कमा आधारित मात्र पक्षको अध्ययन प्रस्तुत शोधमा गरिको छ यस अतिरिक्त पक्षको अध्ययन भविष्यको शोध विषय हुनेछ।

कार्यलाई बुझाएको हुन्छ, यसमा -e रूपको प्रयोग रहेको पाइन्छ। सातत्य पक्ष -*tɔŋ* -ले व्यक्त गरेको हुन्छ भने यसैअन्तर्गत पर्ने प्रक्रियाबोधक पक्षले घटनाको चरणगत अवस्थालाई बुझाएको हुन्छ।

(१११)   rames   sɔŋ   k^hat-tɔŋ   tu:-e
 Ramesh   jungle   go-CONT   be-N1SG.NPST
 'रमेश जङ्गल जाँदैछ।'

माथिको उदाहरण (१११) -मा विभिन्न क्रियाहरूमा -*tɔŋ* -ले सातत्य पक्षलाई तृतीय पुरुष एकवचन अभूतमा जनाएको छ। यसरी नै उदाहरण (११२) -मा -e -ले तृतीय पुरुष एकवचन अभूत अभ्यस्त पक्षलाई बोध गराउँछ।

(११२)   ram   setsik^him   k^hat-e
 Ram   school   go-N1SG.NPST
 'राम स्कूल जान्छ।'

कुलुडमा पूर्ण पक्षलाई बोध गराउने -*kə* अभूत र भूत दुवै कालमा पाइन्छ।

(११३)   ram-a   dza   cə-kə   tu:-e
 Ram-ERG   rice   eat-PRF   be-N1SG.NPST
 'रामले भात खाएको छ।'

(११४)   ram-a   uŋkə   k^haru   mɔ-kə   tu:-e
 Ram-ERG   PROX   work   do-PRF   be-N1SG.NPST
 'रामले यो काम गरेको छ।'

(११५)   ram-a   dza   cə-kə   tu:-a
 Ram-ERG   rice   eat-PRF   be-PST
 'रामले भात खाएको थियो।'

(११६)   ram-a   uŋkə   k^har   mɔ-kə   tu:-a
 Ram-ERG   PROX   work   do-PRF   be-PST
 'रामले यो काम गरेको थियो।'

माथिका असम्पन्न र सम्पन्न पक्षहरूले ज्ञात भएको वास्तविक घटनालाई व्यक्त गरेको

छ। अवास्तविक घटनालाई व्यक्त गर्न कुलुङमा *-wa* -को प्रयोग भएको पाइन्छ अनि भूतकालसित मात्र सम्भव हुन्छ।

(११७)   *buŋ pi-tsi-wa*
                  flower give-3PL-IRR
                  ‘उनीहरूलाई फूल दिएको भए।’

मुख्यतः कुलुङमा पक्षलाई सम्पन्न र असम्पन्नको आधारमा वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न सकिन्छ। कुलुङमा सम्पन्न र असम्पन्न पक्षअन्तर्गत काल, ध्रुवीयता र फाइफिचरसित सम्बन्धित भएकाले भिन्न-भिन्न सम्पृक्त सर्गमा पाइन्छ। उक्त रूपावलीको विवरण पदसङ्गतिमा गरिएको छ।

४.२.५ भाव

क्रियामा वक्ताको विचार, मनोस्थिति, आशय बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई भाव भनिन्छ। कुलुङमा मुख्यतः भावलाई दुई प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। पहिलो वर्गमा काल रहेको पाइन्छ भने दोस्रो वर्गमा काल अभेद रहेको पाइन्छ।

कुलुङमा सामान्यार्थ भावमा भूतकाल र अभूतकालमा फरक हुन्छ। अभूतलाई *-e* -ले चिह्नित गरेको हुन्छ भने भूतको सङ्केत *-a* -ले गरेको हुन्छ।

(११८)   *ram k^him k^hat-e*
                  Ram house go-N1SG.NPST
                  ‘राम बजार जान्छ।’

(११९)   *ram k^him k^hat-a*
                  Ram house go-PST
                  ‘राम बजार गयो।’

वक्ताले कुनै पनि जानकारी वा आशय व्यक्त गर्न चाहेको कुरा प्रश्नार्थक भावले व्यक्त गरेको हुन्छ। यस किसिमको भाव पनि भूत र अभूत दुवै कालमा पाइन्छ। प्रश्नार्थक भाव *-jo* -ले व्यक्त गरेको हुन्छ भने *-e* र *-a* क्रमैले अभूत र भूत सङ्केत गरेको हुन्छ।

(१२०) ram k^him k^hat-e-jə
 Ram house go-N1SG.NPST-Q
 'राम बजार जान्छु?'

(१२१) ram k^him k^hat-a-jə
 Ram house go-PST-Q
 'राम बजार गयो?'

कुनै पनि एउटा घटनाको कारणले अर्को घटनाको सङ्केत बुझाउने भावलाई सङ्केतार्थक भाव भनिन्छ। यस प्रकारको भावले एउटा उपवाक्यलाई अर्को उपवाक्यसँग जोड्दछ। कुलुडमा सङ्केतार्थक भाव शून्य रूपमा रहेको हुन्छ।

(१२२) an ta-a kəŋ k^hat-ɔ:
 2SG come-PST 1sg go-1SG.NPST
 'तिमी आए म जान्छु।'

कुलुडमा उपलब्धि (Accomplishment) र उपलब्धि (Achievement) (हेर्नुहोस् भेनलर (१९५७) -को घटनाको वर्गीकरण) क्रियासित आन्तरिक पक्षको सूचक पाइन्छ जसलाई पूर्णतावाची सूचक (Telic marker) भनिन्छ। कुलुडमा पूर्णतावाची सूचक -k^hi -ले क्रियाले व्यक्त गरेको घटनाको अन्त अथवा सम्पन्न भएको व्यक्त गर्दछ।

(१२३) (क) nar tə-k^hi-na watsts^ha kɪs-a
 tiger see-TEL-CONJ.PTCP boy fear-PST
 'बाघ देखेर केटो डरायो।'

(ख) ram-a kəŋ tə-k^hi-lə kit-ə
 Ram-ERG 1SG see-TEL-CONJ.PTCP fear-3SG.NPST
 'राम मलाई देखेर डराउँछ।'

(ग) uŋkə watsts^ha dep nar tə-k^hi
 that boy big tiger see-TEL
 'त्यो केटाले ठूलो बाघ देख्यो।'

कुलुङ भाषामा काल अभेद भावअन्तर्गत तीन प्रकारको भाव रहेका छन्। आज्ञार्थक भावले वक्ताको आज्ञा वा अनुरोध बुझाउने भावलाई जनाउँदछ। यो द्वितीय पुरुषमा मात्र देखिन्छ। कुलुङ भाषामा *-wə*, *-te* र *-kʰɔŋ* आज्ञार्थक परसर्गको रूपमा प्रयोग हुन्छ।

- (१२४)   lamskɔ   tsʰi-wə
door   close-IMP
‘दैलो बन्द गर।’
- (१२५)   kʰat-ni-wə
go-2PL-IMP
‘तिमी जाऊ।’
- (१२६)   tsʰa-ʔa   samkʰe pi-te
son-VOC   potato give-IMP
‘छोरा, आलु देऊ।’
- (१२७)   kau   pi-ni-kʰɔŋ
water give-2PL-IMP
‘तिमीहरू पानी देऊ।’

क्रियामा वक्ताको इच्छा बुझाउने भावलाई इच्छार्थक भाव भनिन्छ। कुलुङ भाषाको *-wə* र *-nu* परसर्गले इच्छार्थक भाव बुझाउँछ।

- (१२८)   kɔŋ   tu-wə
1SG   sit-OPT
‘म बसूँ’
- (१२९)   an-∅   tu-wə/-nu
2-SG   sit-OPT
‘तँ बस्’
- (१३०)   kʰə-∅   tu-wə/-nu
3-SG   sit-OPT
‘ऊ बसोस्’

कुलुङ भाषाको इच्छार्थक भावसँग फाइफिचर सूचक व्यक्त भएको पाइँदैन।

कुनै पनि हुन सक्ने वा हुने सम्भावना रहेको आशयलाई व्यक्त गर्ने भाव

सम्भावनार्थक भाव हो। यस भावले कुनै कुराको निश्चय नगरेर अनिश्चय बुझाउँदछ।
कुलुङ सम्भावनार्थक भावलाई *-p^ho* -ले व्यक्त गरेको हुन्छ।

(१३१)   *p^ha*   *tu-p^ho*
                  money   *be-PRB*
                  ‘पैसा होला।’

माथि उदाहरणमा *-p^ho* -ले *p^ha* ‘पैसा’ हुनु वा नहुनुको सम्भावना देखाइएको छ।

४.२.६ ध्रुवीयता

क्रियाले सकारात्मक अनि नकारात्मक अर्थ व्यक्त गर्ने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई ध्रुवीयता भनिन्छ। यस आधारमा ध्रुवीयतालाई क्रियापदमा करण र अकरण गरी दुई वर्गमा छुट्ट्याइन्छ। कुलुङ भाषामा करण र अकरणको भेद क्रियामा रूपतात्त्विक तहमा देखा पर्छ। सबै करण क्रियाहरू आधारभूत हुन्छन् भने कालको आधारमा अकरणको दुई रूप देखिन्छ। अभूत अकरण सूचक *-no* क्रियापदको परसर्गको रूपमा आउँछ। यसको ठीक विपरीत भूत अकरणमा *man-* धातु प्रकृतिको पूर्वसर्गमा लागेर आउँदछ।

(१३२) (क) *to-jan*
                  see-1>2.NPST
                  ‘म तिमीलाई देख्छु।’

to-jan-no
see-1>2.NPST-NEG.NPST
‘म तिमीलाई देखिदैन।’

(ख) *to-n-na*
                  see-EXTNR-2.PST
                  ‘मैले तिमीलाई देखें।’

man-to-n-na
NEG.PST-see-EXTNR-2.PST
‘मैले तिमीलाई देखिनँ।’

माथि उदाहरण (१३२ क) -मा करण अभूत आधारभूत रहेको छ भने क्रियापदको

अन्त्यमा आएको *-no* -ले अकरण अभूतको सङ्केत गरेको छ। भूतकालमा करणको व्यवस्था सामान्य देखिन्छ र क्रिया प्रातिपदिकको पूर्वसर्गमा *man-* -ले भूत अकरण बुझाएको छ। यस किसिमको ध्रुवीयता व्यवस्था भोट-बर्मेली भाषाहरू- लिम्बू (भेन ड्रिम १९८७), बान्तवा (राई १९८५), याखा (डाइना स्चेकौ २०१५), दुमी (राई २०१७), कोयू (राई २०१५), आदिमा पनि पाइन्छ। कुलुडमा अन्य अकरणहरू *make* 'होइन', *makə* 'हुँदैन' र *ma:* 'पदैन' पदावलीको रूपमा पाइन्छ। कुलुड अकर्मक र सकर्मक ध्रुवीयतालाई कालको आधारमा तर्कपद अनुसूचीको खण्डमा विश्लेषण गरिएको छ।

समग्रमा कुलुड भाषामा काल, पक्ष, भाव र ध्रुवीयताको अन्तरसम्बन्ध रहेको पाइन्छ। यसको साथै फाइफिचरसित पनि अन्तरसम्बन्ध हुन्छ। मुख्यतः कुलुडमा दुई प्रकारको काल भेद भूत र अभूत पाइन्छ अनि कुलुड काल सूचकको व्यवस्था पुरुष, वचन, समावेशिता र ध्रुवीयतामा आधारित छ। यसका साथै काल सूचक क्रियाको कर्मत्व- अकर्मक र सकर्मकमा आधारित हुन्छ। कुलुडमा पक्षलाई सम्पन्न र असम्पन्न गरी वर्गीकरण गरिएको छ। कुलुडमा सम्पन्न र असम्पन्न पक्षअन्तर्गत काल, ध्रुवीयता र फाइफिचरसित सम्बन्धित भएकाले भिन्न-भिन्न सम्पृक्त सर्गमा पाइन्छ। यसरी नै कालको भेद र अभेद रहने आधारमा दुई प्रकारको भाव पाइन्छ साथै भावको रूप फाइफिचरसित सम्बन्धित हुन्छ। कुलुड भाषामा करण र अकरणको भेद क्रियामा रूपतात्त्विक तहमा पाइन्छ र कालमा आधारित हुन्छ। अभूत अकरण सूचक *-no* क्रियापदको परसर्गको रूपमा आउँछ भने भूत अकरण *man-* पूर्वसर्गमा आउँदछ। अकरण भूत र अभूतले गर्दा फाइफिचर र कालको सम्पृक्त रूपमा फरक पर्दछ।

४.२.७ कारक र कारक सूचक

वाक्यमा आउने नामपदको क्रियासँग सम्बन्ध हुने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई कारक भनिन्छ। यसले नामपदको विभिन्न अवस्था बुझाउँदछ। ती अवस्था बुझाउनका लागि नामपदमा प्रत्ययहरू गाँसिन्छन्। त्यस्ता प्रत्ययलाई विभक्ति वा कारक सूचक भनिन्छ।

कारकलाई रूपतात्त्विक, वाक्यतात्त्विक र अर्थतात्त्विक आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। यस प्रशोधनबन्धमा विशेषतः कुलुङ कारक व्यवस्थाको रूपतात्त्विक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। कुलुङ कारक व्यवस्थामा सरल र तिर्यक् कारक सूचकको भिन्नता पाइँदैन। त्यसर्थ कुलुङ कारक सूचकहरू सरल मात्र छ।

ब्लेक (२००४) -को प्रणालीअन्तर्गत, वाक्यमा उद्देश्यपद सकर्मक क्रियासित आए 'A' मानिन्छ र अकर्मक क्रियासित आउने उद्देश्यपदलाई 'S' र सकर्मक वा द्विकर्मकको प्रत्यक्ष कर्मलाई 'P' मानिन्छ। वाक्यमा 'S' र 'P' -को समान रूप अनि 'A' भिन्न रूप पाइयो भने त्यो ऊर्जावत् कारक सूचक हुन्छ। सकर्मक वा द्विकर्मकको प्रत्यक्ष कर्मलाई 'P' मानिन्छ अर्थात् निरपेक्ष कारक सूचक र अकर्मक क्रियाको एक मात्र तर्कपदलाई 'S' भनिन्छ जसलाई कर्ता सूचक भनिन्छ। कुलुङ भाषामा प्रयुक्त कारक सूचकका उदाहरणको आधारमा कारक व्यवस्थाको चर्चा गरिएको छ।

४.२.७.१ ऊर्जावत् कारक

तल दिएको उदाहरण (१३३) -को क्रिया सकर्मक हो। सकर्मक क्रियाले आफ्नो आकाङ्क्षामा उद्देश्य र प्रत्यक्ष कर्म हुन्छ। यस वाक्यमा *mart^ha* वाक्यको उद्देश्यपदमा रहेको छ, जसलाई $\langle -a \sim -?a \rangle$ ^{६३} -ले अङ्कित गरेको छ।

(१३३) *mart^ha-?a kitab-∅ k^het-u*
 Martha-ERG book-ABS buy-PST
 'मर्थाले किताब किन्यो।' / -a/ = A   / -∅/ = P

यसलाई 'A' भनिन्छ अर्थात् ऊर्जावत् सूचक। यो वाक्यको प्रत्यक्ष कर्म *kitab* हो, जसलाई शून्य रूप $-\emptyset$ -ले चिह्नित गराइएको छ। यसलाई 'P' भनिन्छ अर्थात् निरपेक्ष सूचक। यसर्थ कुलुङ भाषामा $-?a$ प्रयोग भएको ऊर्जावत् कारक सूचक हो। यसको अन्य उदाहरण पनि हेर्न सकिन्छ।

६३ नामपदको अन्त्य स्वरमा भए $-?a$ हुन्छ भने व्यञ्जनमा अन्त हुने अवस्थामा $-a$ प्रयोग हुन्छ।

(१३४) (क) k^ha-ʔa pat^h pʌŋli ts^hu-a
 3-ERG text study be-PST
 'उसले पाठ पढ्यो।'

(ख) rabin-a dewʌn-∅ pi:k-a
 Rabin-ERG Dewan-ABS tell-PST
 'रबिनले देवनलाई भन्यो।'

४.२.७.२ निरपेक्ष कारक

सकर्मक वा द्विकर्मकको प्रत्यक्ष कर्मलाई 'P' मानिन्छ। निम्नलिखित उदाहरण (१३५ क र ख) -मा प्रत्यक्ष कर्म *dewʌn* र *pɔmlələi* -लाई शून्य कारक सूचकले सङ्केत गरेको छ। कुलुङमा प्रत्यक्ष कर्मको शून्य कारक सूचकलाई निरपेक्ष कारक सूचक मानिएको छ।

(१३५) (क) rabin-a dewʌn-∅ pi:k-a
 Rabin-ERG Dewan-ABS tell-PST
 'रबिनले देवनलाई भन्यो।'

(ख) papa-ʔa ts^ha-∅ pɔmlələi-∅ jen-u
 father-ERG son-DAT story-ABS listen-PST
 'बाबुले छोरालाई कथा सुनाए।'

४.२.७.३ कर्ता कारक

ऊर्जावत्-निरपेक्ष कारक सूचक व्यवस्थाअन्तर्गत अकर्मक क्रियाको एक मात्र तर्कपदलाई 'S' भनिन्छ। यसलाई कर्ता सूचकले चिह्नित गरिन्छ।

(१३६) bisnu-∅ k^hap-e
 Bisnu-NOM cry-N1SG.NPST
 'विष्णु रुन्छ।' /-∅/ = S

माथिको उदाहरण (१३६) -को अकर्मक वाक्यको उद्देश्यपद *bisnu* -लाई -∅ कारक सूचकले चिह्नित गरेको छ। शून्य कारक सूचकले कर्ता कारक सूचकलाई बोध गराएको छ।

समग्रमा माथिका उदाहरणहरूका आधारमा कुलुङमा निम्नलिखित कारक सूचक देखिन्छ।

‘S’ - कर्ता -Ø
‘P’ - निरपेक्ष -Ø
‘A’ - ऊर्जावत् -a ~ -?a

यी कारक सूचकका आधारमा कुलुङ भाषामा ऊर्जावत्-निरपेक्ष कारक सूचक व्यवस्था भएको पुष्टि गर्दछ।

४.२.७.४ सम्प्रदान कारक

द्विकर्मक क्रियाको अप्रत्यक्ष कर्मसित आउने सूचक नै सम्प्रदान कारक सूचक हो। कुलुङमा सम्प्रदान कारक सूचकलाई शून्य रूपले सङ्केत गरेको हुन्छ। उदाहरण (१) -मा अप्रत्यक्ष कर्म *bu* हो अनि यसलाई शून्य सम्प्रदान कारक सूचकले व्यक्त गरेको छ।

(१ ३७)   nets^hɔ-?a   bu-Ø   ts^hamkɔ-Ø   pij-u
brother-ERG   brother-DAT   pen-ABS   give-3.PST
‘भाइले दाजुलाई कलम दियो।’

सम्प्रदान कारक सूचक वाक्यात्मक उद्देश्यसँग पनि आउछ जसलाई सम्प्रदान उद्देश्य पनि भनिन्छ। कुलुङमा सम्प्रदान उद्देश्यमा शून्य सूचक पाइन्छ।

(१ ३८)   kɔŋ-Ø   sak-a
1SG-DAT   hungrey-PRF
‘मलाई भोक लाग्यो।’

उदाहरण (१ ३८) -मा *kɔŋ* सम्प्रदान उद्देश्यलाई शून्य कारक सूचकले चिह्नित गरेको छ।

४.२.७.५ करण कारक

निर्जीव वाक्यात्मक कर्ता वा क्रिया सम्पन्न गर्ने औजार वा साधनका रूपमा आउने

नामपद करण कारक सूचक हो। कुलुडमा <-a ~ -ʔa> -ले करण कारक सूचित गर्दछ।

(१३९) (क) tup-a   ker-u
stick-INS   beat-3.PST
'लट्टीले कुट्यो।'

(ख) p^ha-ʔa   k^het-u
money-INS   buy-3.PST
'पैसाले किन्यो।'

४.२.७.६ सम्बन्ध कारक

कुलुड भाषामा -mi सम्बन्ध कारक सूचक हो। नामपदसित यसको सोझो सम्बन्ध रहे तापनि वाक्यमा क्रियासित केही सम्बन्ध हुँदैन। कुलुडमा सम्बन्ध सूचक <-mi ~ -m> -को प्रयोग पाइन्छ।

(१४०) (क) munal-mi   ts^hamkɔ-a   notɔna ts^hap-a
Munal-GEN   pen-ERG   good   write-PST
'मुनालको कलमले राम्रो लेख्छ।'

(ख) ram-mi   ts^ha   sita   tu:e
Ram-GEN   son   Sita   be-N1SG.NPST
'रामकी छोरी सीता हुन्।'

(ग) debika-m   bum-tsi   ta
Devika-GEN   friend-PL   come.PST
'देविकाका साथीहरू आए।'

(घ) bum-mi   papa   ta
friend-GEN   father   go.PST
'साथीका बाबा गए।'

उदाहरण (घ) -मा bum अधिकारी (Possessor) हो भने papa पोजेस्ड (Possessed) हो।

४.२.७.७ सम्बोधन कारक

वाक्यमा नामलाई सम्बोधन गरिएको छ भने त्यो सम्बोधन कारक हुन्छ। यो सर्वनाममा

हुन सकदैन। कुलुङ भाषामा <a- ~ -ʔa> कारक सूचक प्रत्यक्ष सम्बोधनका निम्ति प्रयोग हुन्छ। सम्बोधन कारक सूचक -ʔa -को अघि विस्मयादिबोधक -e आउँछ।

(१४१) e nec^hʔa secik^him k^hat-wə
 hey brother-VOC school go-IMP
 'ए! भाइ स्कूल जाऊ।'

(१४२) e siʔa-ʔa ik^hi ban-wə
 hey Sita-VOC here come-IMP
 'ओ! सीता यहाँ आऊ।'

उदाहरण (१४१ र १४२) -मा सम्बोधन कारक सूचक -ʔa -सित आएको nec^hʔ र siʔa नामपदको अघि -e आएर विस्मयको बोध गराएको छ।

४.२.७.८ अधिकरण कारक

कुलुङ भाषामा चार भिन्न प्रकारका अधिकरण कारकका सूचक पाइन्छन्। अधिकरण सूचक -pi -ले भिन्न भएको चीजको सङ्केत गर्छ। -pu मुनिको स्थान बोध गराउँदछ, -pa -ले एकै स्तरमा भएको स्थान बुझाउँदछ र -ptʔ -ले माथिल्लो स्थान बुझाउँदछ। अधिकरण सूचक -pi -को उदाहरण-

(१४३) (क) ts^hamkʔ dz^hola-pi tu:-e
 pen bag-GENR.AXPRT be-N1SG.NPST
 'कलम झोलामा छ।'

(ख) susila k^him-pi tu:-e
 Susila house-LOC be-N1SG.NPST
 'सुशीला घरमा छे।'

(ग) botʔl-pi kau tu:-e
 bottle-LOC water be-NPST
 'बोटलमा पानी छ।'

उदाहरण (१४३) -मा dz^hola, k^him र botʔl अधिकरण कारक हुन्। अधिकरण सूचक -pu -को उदाहरण-

(१४४)   luŋ-pu   k^hɔŋ   tu:-e
 stone-LOC   bowl   be-N1SG.NPST
 ‘ढुङ्गमुनी बटुका छ।’

अधिकरण सूचक *-pa* -को उदाहरण-

(१४५)   am-tel-pa   bɔ: man-tu:-kɔ
 2PL-village-LOC   pig   NEG.PST-be-Q
 ‘तिमीहरूको गाउँमा सुँगुर थिएन?’

प्रस्तुत उदाहरणमा (१४४) र (१४५) -मा *luŋ* र *tel* अधिकरण कारक हो। अधिकरण

सूचक < -ptɔ ~ -tɔ > -को उदाहरण-

(१४६) (क)   k^him-t^hem-ptɔ   luŋ   tu:-e
 house-roof-LOC   stone   be-N1SG.NPST
 ‘(घरको) छानामाथि ढुङ्गा छ।’

(ख)   tel-tɔ   bɔ: tu:-e
 village-LOC   pig   be-N1SG.NPST
 ‘गाउँमुनी सुँगुर छ।’

उदाहरण (१४६) -मा *k^himt^hem* र *tel* अधिकरण कारक हो।

४.२.७.९ एकार्थी कारक

कसैसँग वा कसैसित भएको भन्ने अर्थ बुझाउने कारकलाई एकार्थी कारक सूचक भनिन्छ। कुलुङ भाषामा *-lɔ* एकार्थी सूचक हो।

(१४७) (क)   na-lɔ   ban-ɔ
 elder sister-COM   come-1SG.PST
 ‘म दिदीसँग आएँ।’

(ख)   k^hə-lɔ   k^hat-ɔ:
 3.SG-COM   go-1SG.NPST
 ‘उसँग जान्छु।’

(ग) am bum-lo sɔgɔ k^hat-ɔ:
your friend-COM jungle be-1SG.NPST
'म तिम्रो साथीसँग जान्छु।'

(घ) k^hilam-lo dza ɔə-j-ɔ
butter-COM rice eat-EXTNR-1SG.NPST
'घिउसित भात खान्छु।'

४.२.७.१० अपादान कारक

कुनै चिज, समय, कारण, स्थान र स्रोतको सम्बन्ध बुझाउने कारकलाई अपादान कारक भनिन्छ। कुलुङ भाषामा यसको सूचक <-pka ~ -ka> हुन्छ।

(१४८) k^hɔŋ-ka dapt-e
bowl-ABL taste.come-N1SG.NPST
'बटुकाबाट स्वाद आउँछ।'

उदाहरण (१४८) -मा चिज वा बटुकाबाट केही प्राप्त भएको सम्बन्ध देखाएको छ। यहाँ *k^hɔŋ* अपादान कारक हो।

(१४९) ese-ka sɔgɔ k^hat-ɔ:
today-ABL jungle go-1SG.NPST
'आजदेखि जङ्गल जान्छु।'

उदाहरण (१४९) -मा समय वा आजदेखि केही गर्ने भन्ने सङ्केत गराइएको छ। यस उदाहरणमा प्रयोग भएको *ese* अपादान कारक हो।

(१५०) kɔŋ sikkim-pka ban-ɔ
1SG Sikkim-ABL come-1SG.PST
'म सिक्किमबाट आएँ।'

उदाहरण (१५०) -मा सिक्किमले स्थानको सङ्केत गरेको छ। यस उदाहरणमा प्रयोग भएको *sikkim* अपादान कारक हो।

(१५१)   k^hə-a   keru-ka   ts^ha   k^hap-a
 1SG-ERG   beat-ABL   son   cry-PST
 'उसले पिटेदेखि छोरा रोयो ।'

उदाहरण (१५१) -मा कारणको सङ्केत पाइन्छ, जसले गर्दा छोरा रोएको हो। यस उदाहरणमा प्रयोग भएको *keru* अपादान कारक हो।

(१५२)   kəŋ-a   sɔŋɔ-ka   dʌbi   ts^hipp-ɔ
 1SG-ERG   jungle-ABL   medicine   get-PST
 'मैले जङ्गलबाट दवाई पाएँ।'

उदाहरण (१५२) -मा केही प्राप्त भएको स्रोतको सङ्केत पाइन्छ। यस उदाहरणमा *sɔŋɔ* अपादान कारक हो।

४.२.७.११ बहिरर्थी कारक

एक दिशादेखि अर्को दिशा निक्लने अथवा बाहिरको गतिलाई बुझाउने बहिरर्थी कारक हो। कुलुङ भाषामा अपादान कारकका चार सूचक *-pi*, *-pa*, *-pu* र *-ptɔ* वा *-tɔ* -हरू अधिकरण कारक *-pka* वा *-ka* -को अघि मिलेर आउँदा बहिरर्थी कारक हुन्छ। जस्तै *-pi-ka*, *-pa-ka*, *-pu-ka* र *-tɔ-ka* बहिरर्थी कारकका सूचक हुन्।

(१५३) (क) wa:di-pi-ka   wa:ts^ha   latt-a
 egg-LOC-ABL chick   come out-PST
 'अन्डाबाट चल्ला निस्कियो ।'

an-ni ɔ: gam-pi-ka   latt-a-kə
 2-PL my   body-LOC-ABL   come.out-PST-PRF
 'तिमीहरू मेरो शरीरबाट निकलेका थियौ ।'

(ख) ɔ: gəŋ-pi-ka   pi-j-ɔ-kə
 my   mind-LOC-ABL   say-EXTNR-1SG.PST-PRF
 'मैले मेरो दिमागबाट भनेँ ।'

(ग) am   ŋɔ-pi-ka   t^huwa latt-a
 our   mouth-LOC-ABL   saliva come.out-PST
 'हाम्रो मुखबाट थूक निस्कियो ।'

उदाहरण (१५३ क, ख र ग) -मा *pika* सूचकले भित्रदेखि बाहिर निकलेको बोध गराएको छ। यसमा *wadi*, *gam*, *goŋ* र *ŋɔ* बहिरर्थी कारक हुन्।

(१५४) (क) sikkim-pa-ka   ban-ɔ
Sikkim-LOC-ABL   come-1SG.PST
'म सिक्किमबाट आएँ।'

(ख) k^him-dɔs-pa-ka   ban-ɔ
house-back-LOC-ABL   come-1SG.PST
'म घर पछाडिबाट आएँ।'

उदाहरण (१५४ क र ख) -मा *paka* सूचकले वरिपरिदेखि बाहिर निकलेको बोध गराएको छ। यसमा *sikkim* र *dɔs* बहिरर्थी कारक हुन्।

(१५५) (क) tebɔl-tɔ-ka   k^hɔŋ   hups-a
table-LOC-ABL   bowl   fall.down-PST
'टेबलदेखि बटुका झन्यो।'

(ख) kɔŋ   ɡaʊtsaɾaŋ-tɔ-ka   ju-ɔ
1SG   Gaucharan-LOC-ABL   down-1SG.PST
'म गौचरणबाट तल निकलें।'

उदाहरण (१५५ क र ख) -मा *tɔka* सूचकले माथिल्लो स्थान वा ठाउँदेखि तल्लो स्थान वा ठाउँमा निकलेको अथवा झरेको सङ्केत गराइएको छ। यस उदाहरणमा *tebɔl* र *ɡaʊtsaɾaŋ* बहिरर्थी कारक हुन्।

(१५६) (क) asam   liŋdze-pu-ka   t^hɔŋ-ɔ-kə
Assam   Lingzey-LOC-ABL   come.up-1SG.PST-PRF
'म आसाम लिङ्जेदेखि माथि आएँ।'

(ख) kɔŋ   pastɛŋɡa-pu-ka   latt-ɔ
1SG   pastɛŋɡa-LOC-ABL   come.up-PST
'म पास्टेङ्गाबाट माथि निकलें।'

उदाहरण (१५६ क र ख) -मा *puka* सूचकले तल्लो स्थानदेखि माथिल्लो स्थानमा

निक्लेको बोध गराएको छ। यस उदाहरणमा *asam liṅdze* र *pastenga* बहिरर्थी कारक हुन्। कुलुङ भाषाका कारक सूचक निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.११: कुलुङ भाषाका कारक सूचक

कारक	सूचक
ऊर्जावत् कारक	-a ~ -ʔa
निरपेक्ष कारक	-∅
कर्ता कारक	-∅
सम्प्रदान कारक	-∅
करण कारक	-a ~ -ʔa
सम्बन्ध कारक	-mi ~ -m
सम्बोधन कारक	-ʔa
अधिकरण कारक - १	-pi
अधिकरण कारक - २	-pu
अधिकरण कारक - ३	-pa
अधिकरण कारक - ४	-ptɔ ~ -tɔ
एकार्थी कारक	-lɔ
अपादान कारक	-p-ka ~ -ka
बहिरर्थी - १	-pi-ka
बहिरर्थी - २	-pu-ka
बहिरर्थी - ३	-pa-ka
बहिरर्थी - ४	-tɔ-ka

पारम्परिक विश्लेषणका कारक सूचकअन्तर्गत अधिकरण, लक्ष्य, मार्ग र अपादान कारक सूचकहरूलाई यस शोधप्रबन्धमा कारक सूचकअन्तर्गत राखिएको छ। कुलुङमा अधिकरण र अपादान मिलेर बहिरर्थी कारक सूचक भएको हुन्छ। स्मरण रहोस् यी

कारक सूचकहरूलाई परस्थानिकअन्तर्गत एक्सियलपार्ट र पथ मानिएको छ।^{६४}

४.२.८ सहायक क्रिया

सहायक क्रियाको क्रियापदमा अर्थको प्रधानता नभए तापनि मुख्य क्रियाको सहयोगको रूपमा आएको हुन्छ। क्रियामा पुनः व्याकरणिक अभिलक्षणा हुन्छ भने सहायक क्रियामा अभिलक्षणाको तत्त्व केही मात्रामा हुन्छ (पेन २०१६)। क्रियापदमा क्रिया शीर्ष हुन्छ भने सहायक क्रिया स्वतन्त्र हुन्छ। सहायक क्रियाले वाक्यमा व्याकरणात्मक अर्थ दिन्छ। यसले क्रियाको काल, पक्ष, भाव, ध्रुवीयता, फाइफिचर आदिलाई बोध गरिएको छ। सहायक क्रिया मुख्य क्रियासँग आश्रित भएर आएको हुन्छ। यसले उद्देश्य र लक्ष्यको सङ्गति देखाउने कार्य गरेको हुन्छ। कुलुङमा *ts^hu-* र *tu-* सहायक क्रियाको रूपमा आएको हुन्छ।

(१५७) (क) *k^hai-m*   *ts^hu:-e*
go-INF   be-N1SG.NPST
'जानु पर्छ।'

(ख) *mə-m* *ts^hu:-e*
do-INF be-N1SG.NPST
'गर्नु पर्छ।'

(ग) *ts^ham-təŋ*   *tu:-e*
dance-CONT be-N1SG.NPST
'नाचिरहेको छ।'

उदाहरण (१५७क, ख र ग) -को *k^hai-m*, *mə-m* र *ts^ham-təŋ* -सित आएको *ts^hu-e* र *tu:-e* सहायक क्रिया हुन्। यसको परसर्गमा आएको *-e* अभूतकाल हो र भूतकालमा यसको रूप *-a* हुन्छ।

---

६४ यस शोधप्रबन्धबाट कारक सूचक र परस्थानिकको सैद्धान्तिक मत-मतान्तर तथा व्याकरणिक प्रक्रियालाई अलग राखिएको छ।

(१५८)   u-i   mə-təŋ   tu:-a
 WH-Q   do-CONT   be-PST
 'के गर्दै थियो'

उक्त उदाहरणमा सहायक क्रियासित परसर्गमा भूतकाल सूचक *-a* आएको छ। कुलुडमा सहायक क्रियामा आएको *tu:-* -ले योजिकालाई बोध गराउँदछ (हेर्नुहोस् योजिका ४.२.११)।

४.२.९ संयुक्त क्रिया

एकभन्दा बढी क्रिया अथवा नाम आदि धातु मिलेर बनेको पदावली जसमा पहिलो क्रिया धातुले मात्र अर्थ दिन्छ त्यस्ता पदावलीलाई जटिल क्रियापद भनिन्छ। दुई क्रिया धातु मिलेर बनेको समूहलाई संयुक्त क्रिया भन्दछन् जसको मूल क्रिया धातुलाई मेरु र अन्य (सहायक क्रिया र योजिका) -लाई रज्जक भनिन्छ। यस शोधप्रबन्धमा रज्जकका निम्ति लाइट भर्ब (Light verb) शब्दावली प्रयोग गरिएको छ। सङ्कलित तथ्याङ्कमा कुलुडमा *k^hat* 'जानु' लाइट भर्बको रूपमा पाइन्छ।

(१५९)   an   k^huksu   ts^hu:-a   k^hat-a
 2SG   old   be-PST   go-PST
 'तिमी बुढो भई गयो।'

(१६०)   dza   dur-a   k^hat-a
 rice   cook-PST   go-PST
 'भात पाकी गयो।'

(१६१)   sitsəu   dis-a   k^hat-a
 tree   fall-PST   go-PST
 'रूख लडी गयो।'

उक्त उदाहरणहरूमा *k^hat* 'जानु' लाइट भर्ब हो जसको शाब्दिक अर्थ 'जानु' नभएर मूल क्रियाले व्यक्त गरेको घटना पूर्ण भएको सङ्केत गर्दछ।

४.२.१० कृदन्त व्यवस्था

असमापिका क्रियाको रूपलाई कृदन्त भनिन्छ। यसमा क्रिया र विशेषण दुवैको गुण र प्रकार्य हुन्छ। कुलुङ कृदन्तमा अन्य व्याकरणिक कोटिको पनि गुण पाइन्छ। क्रिया धातुमा कृदन्त परसर्ग लागेर नाम, काल, पक्ष, विशेषण, क्रियाविशेषण आदिको व्युत्पादन हुँदछ।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सिक्किमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कमा निम्नलिखित कृदन्त प्राप्त भएको छ जसको विवरण तोल्समा (१९९७) -ले पनि उल्लेख गरेका छन्।

कुलुङमा <-pa ~ -kpa> र -kə कृदन्त समापक क्रियासित जोडिँदा सक्रिय कृदन्तको बोध हुँदछ। यसर्थ यस कृदन्तलाई सक्रिय कृदन्त भनिएको छ।

(१६२)   k^həs-a   tei   səp-ca-kə   tu-e
3SG-ERG   cloth   wash-CONT-PCTC   be-N1SG.NPST
'उसले लुगा धुँदैछ।'

(१६३)   ŋkə   k^him   k^hai-pa
this   house   go-PTCP
'यो घर जाँदैछ।'   (हेर्नुहोस् उही: १११)

उक्त उदाहरण (१६२) -मा समापक क्रिया *səp* -को परसर्गमा आएको -*kə* -ले सक्रियतालाई सङ्केत गरेको छ। यसरी नै (१६३) -मा *k^hai* समापक क्रियासित आएको -*pa* -ले सक्रियताको आशयलाई बुझाएको छ। कुलुङमा निष्क्रियता बुझाउने कृदन्त पनि हुन्छ।

(१६४)   fui-mpa   dza   coi-ɔ:
roast-PTCP   rice   eat.IPFV-1SG.NPST
'म डढेको भात खानेछु।'

यस किसिमको कृदन्तको चर्चा तोल्समा (१९९७) -ले पनि गरेका छन्। उदाहरण (१६४) -को समापक क्रिया *fui* -सित आएको -*mpa* कृदन्तले निष्क्रियताको बोध

गराएको छ। यसलाई निष्क्रिय कृदन्त भनिएको छ।

कुलुङमा क्रियामूलक प्रातिपदिकको परसर्गमा प्रयोग भई आउने कृदन्त <-m ~ -ma ~ -∅> हो। मुख्यतः यी दुई रूपमध्ये -m उपवाक्यको मध्यमा पाइन्छ, अनि यसको संरूप -∅ नासिक्य पदान्तमा परसर्गको रूपमा पाइन्छ (हेर्नुहोस् उही: ११४)। सिक्किमबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा -m -को प्रयोग भएको पाइन्छ।

(१६५) (क) k^him k^hai-m ts^hu-e
house house-INF be-N1SG.NPST
'घर जानु पर्छ।'

(ख) an-kə tsa-m lesə-nə
2SG-TOP eat-INF know-NEG.NPST
'तिमी खानु जाँदैनौ।'

उदाहरण (१६५ क र ख) k^hai र tsa असमापक क्रिया हो। यसमा -m कृदन्त आएको छ जसको अर्थ नेपालीमा 'खानु' र 'जानु' हुन्छ। यस किसिमको कृदन्तलाई असमापक कृदन्त (Infinitival participle) भनिन्छ।

तोल्स्मा (१९९७) -ले पूर्वकालिक कृदन्त (Conjunctive particle) -मा -na परसर्गको चर्चा गर्दै भोट-बर्मेली भाषाहरू बाहिङ, तिब्बी र चाम्लिङ भाषामा पनि यस किसिमको व्यवस्था रहेको विवरण दिइएको छ। यस शोधप्रबन्धको अध्ययनका लागि सिक्किमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कमा -na पूर्वकालिक कृदन्तको निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

(१६६) kəŋ-∅ k^hat-ə-na k^hə att-u
1SG-ERG go-1SG.PST-CONJ 3SG back-3.PST
'म गएर ऊ फर्कियो।'

(१६७) kəŋ-a pik-a-na k^hə att-u
1SG-ERG say-PST-CONJ 3SG back-3.PST
'मैले भनेर ऊ फर्कियो।'

माथि उदाहरण (१६६) र (१६७)^{६५} -मा *k^hat* र *pik* क्रिया प्रतिपादिकसित परसर्गमा आएको -*na* कृदन्त सूचकले क्रियाको पूर्वकालिक आशयलाई बुझाएको छ। यी सबै भूतकालसित आएको छ।

४.२.११ योजिका

योजिकाको साधारण अर्थ 'योग' हुन्छ। राडफोर्ड (१९९७) अनुसार योजिकाको अवधारणा क्रिया जो उद्देश्यसित अक्रियात्यक विधेय (Non-verbal predicate) -लाई जोड्नमा प्रयोग हुन्छ। कुलुडमा योजिका दुई प्रकारका हुन्छन्। अस्तित्ववाची योजिका *tu:* हो भने अअस्तित्ववाची योजिका शून्य हुन्छ।

वाक्यमा आएको नामपदको अस्तित्व सङ्केत गर्ने योजिकालाई अस्तित्ववाची योजिका भनिन्छ। अस्तित्ववाची योजिकाको परसर्गमा काल, पक्ष, भाव, फाइफिचर आदिको सम्पृक्त रूप आउँछ।

(१६८)   *bina* [विधेय   *ŋallop*   [_{COP} *tu:-a*]]
Bina   *beautiful*   COP-PST
 'बिना राम्री थिईन्।'

(१६९)   *kɔŋ* [विधेय   *ŋallop*   [_{COP} *tu:-ɔ:*]]
Subash   *handsome*   COP-NPST
 'म राम्री छु।'

माथि (१६८) -मा *bina* (नामपद १) -लाई विशेषण विधेयक (विशेषणपद २) *ŋallop* 'राम्री' -सित *tu:* योजिकाले जोड्ने काम गरेको छ। उदाहरण (१६९) -मा *tu:* -ले नामपद १ *kɔŋ* -लाई विशेषणपद २ *ŋallop* -सित जोडेको छ। उदाहरण (१६८) र (१६९) -मा क्रियासित नामपद १ -को सङ्गति भएको छ।

अअस्तित्ववाची योजिका भन्नाले उद्देश्यको अस्तित्व नलिने योजिका भन्ने बुझिन्छ।

६५ यस किसिमको सूचकले उद्धारणात्मकको पनि बोध गर्दछ। यस विषयमा गहन अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

कुलुडमा अस्तित्ववाची योजिकालाई शून्य रूपले बोध गराउँछ। कुलुडमा क्रिया वा योजिकाविहीन वाक्य हुन्छ।

(१७०)   ɔ   niŋ-kə   [riːna [COP Ø]]
 1SG.GEN   name-TOP   Reena
 'मेरो नाम त रीना हो।'

उदाहरण (१७०) -मा नामपद १ ɔ niŋ-kə -को सम्बन्ध नामपद २ riːna -सित शून्य रूपले बोध गराएको छ। कुलुडमा अस्तित्ववाची योजिकासित नामपद १ ɔ niŋ-kə -सित शीर्षक सूचक वैकल्पिक भए तापनि सङ्कलित तथ्याङ्कमा विशेष रूपमा पाइएको छ।

कुलुडमा चार किसिमको अस्तित्ववाची योजिकाहरू पाइन्छन् जसको क्रमैले उदाहरणसहित चर्चा गरिएको छ। अस्तित्ववाची योजिकाअन्तर्गत विधेय योजिकाले शून्य योजिका व्यक्त गरेको हुन्छ र शीर्षक सूचक नामपद १ -सित पाइन्छ।

(१७१)   fiem-kə   [विधेय ɔ   tsʰa   [COP Ø]]
 Hem-TOP   1SG.POSS   daughter   COP
 'हेम त मेरो छोरी हो।'

अस्तित्ववाची योजिकाअन्तर्गत विशिष्ट रूपमा आएको विधेयलाई लिने योजिकालाई विशिष्ट योजिका भनिन्छ। यसमा पनि विशिष्ट योजिकाको रूप शून्य रहेको छ र शीर्षक सूचक नामपद १ -सित पाइन्छ।

(१७२)   ɔ   netsʰɔ-kə   [विधेय   bisnu [COP Ø]]
 1SG.GEN   brother-TOP   Bishnu
 'मेरो भाई त विष्णु हो।'

विशेष्य विधेयमा रहेको नामपद २ bisnu -को सम्बन्ध उद्देश्यमा रहेको नामपद १ ɔ netsʰɔ -सित -Ø रूपी योजिकाले देखाएको छ। उद्देश्य र विधेयलाई समान रूपमा लिने योजिकालाई समातात्मक भनिन्छ।

(१७३)   *hem-kə*   [विधेय   *mimts^ha* [_{COP} Ø]]
Hem-TOP   girl
'हेम त केटी हो।'

यस (१७३) -मा नामपद १ *hem* र नामपद २ *mimts^ha* -को योजन शून्य योजिकाले देखाएको छ। नामपदलाई विशेष विधेयको रूपमा लिइ परिचय गराउने योजिकालाई परिचयात्मक योजिका भनिन्छ।

(१७४)   *əŋkə-kə*   [विधेय   *mis* [_{COP} Ø]]
This-TOP   person
'यो त मान्छे हो।'

माथि उदाहरण (१७४) -को वाक्यमा नामपद १ *əŋkə* र नामपद २ *mis* -लाई योजिकाको शून्य रूपले बोध गराएको छ।

समग्रमा कुलुङ भाषामा दुई प्रकारको योजिका पाइन्छ अस्तित्ववाची र अअस्तित्ववाची पाइन्छ। अस्तित्ववाची योजिकालाई *tu:-* -ले व्यक्त गर्छ भने त्यससितको परसर्गले फाइफिचर, काल आदिलाई सङ्केत गर्दछ। यस योजिकाअन्तर्गत नामपद १ -को पदसङ्गति पाइन्छ। अअस्तित्ववाची योजिकाअन्तर्गत चार प्रकारको योजिका रहेका छन् अनि यी सबै शून्य रूपमा व्यक्त हुन्छ। अअस्तित्ववाची योजिकाको कुनै घटक नामपदसित पदसङ्गति पाइँदैन। विशेषतः अअस्तित्ववाची योजिकामा नामपद १ शीर्षक सूचकसित प्रमुख रूपमा देखा पर्दछ भने यस किसिमको सूचक अस्तित्ववाची योजिका भएको वाक्य व्यवस्थामा पाइँदैन। मूलतः अस्तित्ववाची योजिका र अअस्तित्ववाची योजिकाको भेदलाई प्रकट (Overt) र अप्रकट (Covert) -ले छुट्याउँदछ।

४.२.१२ संयोजक

संयोजकको स्वतन्त्र अर्थ नभएकाले यसले शाब्दिक पदावली निर्माण गर्दैन। संयोजकलाई पेन (२०१६: ७६) -ले गौण कोटि बताउँदै सम्बन्धपरक अवधारणालाई व्यक्त गर्ने

कोटि भनेका छन्। संयोजकले वाक्यमा शब्द, पदसमूह र उपवाक्य एकाईहरूलाई जोड्ने कार्य गर्दछ। संयोजकलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कुलुडमा *lo* -ले व्यक्त गर्दछ। कुलुडमा संयोजक *lo* एकार्थी कारक सूचक *lo* सित पनि सम्बन्धित छ। यस अध्ययनमा *lo* रूपिमलाई संयोजकअन्तर्गत विश्लेषण गरिएको छ।^{६६} यसले दुई पद (१७५) र उपवाक्यलाई संयोजन (१७६) गर्दछ।

(१७५) $\text{nets}^{\text{h}\text{o}} \text{lo} \text{nets}^{\text{h}\text{o}} \text{k}^{\text{h}}\text{emsk}\text{ə} \text{k}^{\text{h}}\text{at-i-ka-k}\text{ə} \text{tue}$
 1SG brother CONJ sister market go-1pl.PST-EXCL-PRF be-N1SG.NPST
 'मेरो भाइ अनि बहिनी बजार गएका छन्।'

दुई नामपद *nets^ho* 'भाइ' र *nets^ho* 'बहिनी' -लाई *lo* -ले संयोजन गरेको छ। यसमा समान पदलाई जोड्ने कार्य भएको छ, यस्ता अनुबन्धनलाई पेन (१९९७: ३३६) -ले संयोजक भनेका छन्।

(१७६) $\text{sita} \text{ges-a} \text{lo} \text{rita} \text{k}^{\text{h}}\text{ap-a}$
 Sita laugh-PST CONJ Rita cry-PST
 'सीता हाँस्यो र रीता रोयो।'

संयोजक रूपिम *lo* -ले दुई उपवाक्यलाई संयोजन गरेको देखिन्छ। यसले सन्निधि (Juxtaposition) (१७७) -को स्थितिलाई पनि निर्दिष्ट गरेको हुन्छ।

(१७७) $\text{k}\text{o}\eta \text{ni-tsi} \text{p}\text{o}\eta\text{masi} \text{lo} \text{sup-tsi} \text{rad}\text{o}\text{ts}^{\text{h}}\text{asi} \text{k}^{\text{h}}\text{et-u}$
 1SG two-NUM apple CONJ three-NUM orange buy-3.PST
 'मैले दुईवटा आईफल अनि तीनवटा सुन्तला किनें।'

६६ तोल्स्मा (१९९७: ११९) -ले संयोजक *lo* -को चर्चा सापेक्ष योजन अन्तर्गत गरेका छन्। उनले *lo* -को समान्तर अर्थ नेपालीको 'खेरी' बताउँदै यो करण अथवा अकरणको भूत वा अभूत दुवै कालमा आउन सक्छ भनेका छन्।

समानाधीकरण (Apposition) *ponmasi* र *radots^hasi* -को सङ्ख्याको भिन्नता देखाएको छ। दुई भिन्न वस्तु किन्ने कार्य एकजना व्यक्तिद्वारा मात्र भएको छ। अतः दुई भिन्न नामपद सङ्गो व्यक्तिसित सम्बन्धित रहेको छ।^{६७}

संयोजक *lo* -बाहेक कुलुडमा प्रयुक्त अन्य संयोजकहरू *madɔsɔ*, *k^hena*, *sɔ*, *k^hikkana*, *pikena* आदि हुन्छन्।

(क) संयोजक *madɔsɔ* -को प्रकार्य

संयोजक *madɔsɔ* -ले नेपालीको 'तर' भन्ने अर्थ बुझाउँछ। उपवाक्यमा भने यस किसिमको संयोजन सम्भव देखिन्छ।

(१७८)

k^hə-s-a   *ɔ:*   *tsamt^haktsi*   *tʂa-m*   *nə-j-e*   *madɔsɔ*   *ɔ:*   *tei*   *fialɔs*   *wai-m*   *nəi-no*
3SG-EXTR-ERG   1SG food   eat-INF do-EXTR-NPST   BUT   1SG cloth never take-INF do-NEG.NPST
'उसले मेरो खाना लिन सक्छ तर मेरो लुगा कहिले पनि लिन सक्दैन।'

(ख) वैकल्पिक संयोजक *k^hena*

कुलुडमा विकल्प स्थितिलाई व्यक्त गर्न प्रयोग हुने योजक *k^hena* हो। यसले अङ्ग्रेजीमा 'अर' अर्थात् नेपालीमा 'वा' वा 'अथवा' अर्थ बुझाउँछ।

(१७९)

ɔ   *nets^hɔ*   *k^hena*   *nets^hɔ*   *ta-j-e*
1SG.GEN   brother   OR   sister   come-EXTR-N1SG.NPST
'मेरा भाइ अथवा बहिनी आउँछ।'

(ग) संयोजक *sɔ*, *k^hikkana* र *pikena*

वाक्यमा विभिन्न प्रकारले संयोजन गर्ने संयोजक शब्दहरू *sɔ*, *k^hikkana* र *pikana* -का उदाहरणहरू निम्नलिखित छन्।

^{६७} यस किसिमको व्याकरणिक व्यवस्था अर्थात् सन्निधिको चर्चा स्चेकौ (२०१५: १५१) -ले याखा भाषाको अध्ययनमा प्रस्तुत गरेका छन्।

(१ ८०)   k^hə mis-kə   ŋaliləp sɔ   kədzeri-kə
 3SG person-TOP   good ALSO   cook-TOP
 ‘ऊ राम्रो मान्छे साथै भान्से हो।’

संयोजक *sɔ* -ले व्यक्तिको गुणलाई थप्ने कार्य गरेको छ। यसले नामपद, विशेषणपद आदिलाई जोड्ने प्रकार्य गर्दछ। पदको एउटा घटनालाई अर्को घटनासित जोड्ने योजक *k^hikkana* हो।

(१ ८१)   kəŋ əfiəp k^him-mi   lək   məjə-na k^hikkana k^him   att-u
 1SG self house-GEN   work   do-OPT THEN house come.back-3.PST
 ‘म आफ्नो (मेरो) घरको काम गर्छु त्यसपछि घर फर्किन्छु।’

उदाहरण (१ ८१) -मा *k^hikkana* -ले दुई पदको घटना क्रमलाई संयोजन गरेको देखिन्छ।

४.२.१३ कोटिकार

कोटिकार वर्गीकरण गर्ने एउटा व्यवस्था हो। वर्गीकरणको आधार नाम, क्रिया, विशेष्य आदिसित सम्बन्धित रहेको हुन्छ। यस अध्ययनका निम्ति सिक्किमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कको आधारमा कुलुङमा सङ्ख्यावाचक र नामवाचक गरी दुई प्रकारको कोटिकार पाइन्छ।

कुलुङमा सङ्ख्यावाचक कोटिकारलाई मानव र मानवेतर गरी दुई कोटिमा वर्गीकरण गर्दछ। मानवलाई *-pɔ* -ले सूचित गर्छ।

(१ ८२)   i-l-pɔ   mis   k^hat-e
 one-EXTNR-CLF   person go-N1SG.NPST
 ‘एउटा मान्छे जान्छ।’

मानवेतरमा *-beu* -ले गोलाकारको मात्र वर्ग बुझाउँछ भने अन्य गोलाकाररहित सजीव र निर्जीव वस्तुको वर्गलाई *-tsi* -ले चिह्नित गर्दछ। मानवबाहेक अन्य सबैमा वस्तुको एक सङ्ख्याको वर्गलाई *-bim* -ले अर्थ्याउँदछ।^{६८}

६८ श्रोत: चहकमनी राई ता. ०६.०५.२०२१, दक्षिण सिक्किम : नाम्ची।

(१८२) (क) i-bim pi k^hat-e
 one-CLF cow go-N1SG.NPST
 'एउटा गाई जान्छ।'

(ख) i-bim pəu dis-a
 one-CLF tree fall-PST
 'एउटा रूख लड्यो।'

(ग) ni-s-bim luŋ dis-a
 two-CLF stone fall-PST
 'दुईवटा ढुङ्गा लड्यो।'

(घ) i-bəu wa:di tu:-a
 one-CLF stone fall-PST
 'एउटा ढुङ्गा लड्यो।'

कुलुडमा प्रयुक्त कोटिकारलाई अभिलक्षणा-महत्ता संरचनाअन्तर्गत [±मानव] र [±गोलोकार] -को आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। सोही आधारमा तालिका ४.१२ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१२: कुलुडमा प्रयुक्त कोटिकार व्यवस्था

सङ्ख्या	गन्ति	मानव कोटि	गोलाकार	गोलाकार र मानवेतर	गोलाकाररहित मानवेतर
		[+मानव]	[+गोलाकार]	[+गोलाकार] [-मानव]	[-गोलाकार] [-मानव]
१	i	i-pɔ	i-bəu	i-bim	
२	ni	ni-pɔ	nis-bəu		nits-ni
३	sup	sup-pɔ	suk-bəu		sup-ni
४	li	lik-pɔ	lik-bəu		li-ni
५	ŋa	ŋap-pɔ	ŋak-bəu		ŋa-ni
६	tuk	tuk-pɔ	tuk-bəu		tuk-ni
७	nuk	nuk-pɔ	nuk-bəu		nuk-ni
८	rek	rek-pɔ	rek-bəu		rek-ni
९	bɔ	bɔk-pɔ	bɔk-bəu		bɔ-ni
१०	pɔŋ	pɔŋ-pɔ	pɔŋ-bəu		pɔŋ-ni

नामवाचक कोटिकारअन्तर्गत मानवेतर नामको वर्ग जस्तै- रूख, झार, फूल आदिलाई बुझाउने वर्गहरूलाई निम्ति तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१३: कुलुडमा प्रयुक्त नामवाचक कोटिकार

रूख	झार	फूल
- <i>pəu</i> - <i>siŋ</i>	- <i>soŋ</i>	- <i>buŋ</i>

उक्त तालिकाअनुसार कुलुडमा रूखलाई बुझाउने कोटिकारहरू *pəu* र *siŋ* आदि हुन्छ यसको क्रमैले अर्थ 'रूख' र 'दउरा' बुझिन्छ। उदाहरणार्थ *jeu-pəu* 'कटुस' र *suŋma-siŋ* -मा *jeu* र *suŋma* -ले मात्र कुनै अर्थ दिँदैन, यसमा *-pəu* र *-siŋ* लागेर मात्र रूख वर्गको अर्थ दिन्छ। यसरी नै झार र फूलको वर्गलाई बुझाउने क्रमैले *soŋ* र *buŋ* हुन्छ जस्तै- *tsar-soŋ* 'दुबो' र *dober-buŋ* 'गुराँस' -मा *tsar* र *dober* -को कुनै छुट्टै अर्थ हुँदैन। यसर्थ कुलुडमा नामवाचक कोटिकारहरू बद्ध रूपमा पाइन्छ। यसमध्ये *dots^her* -लाई क्रेन्बेरी (Cranberry) रूपअन्तर्गत राख्न सकिन्छ, यसमा *pəu* लागदा रूखको अर्थ बुझाउँछ (हेर्नुहोस् समास ४.४.१)।

४.२.१४ निपात

पदकोटिमा कुनै आधारमा संलग्न नहुने शब्दलाई निपात भनिन्छ। कोशीय अर्थ नभएको तर परिस्थिति अनुरूप भिन्न-भिन्न व्याकरणिक र संरचनात्मक अर्थ दिने पद निपात हो। निपातले वाक्यको अर्थपक्षलाई विशेष जोड दिएको हुन्छ। निपातले वाक्यको काल, पक्ष, भाव, अज्ञानता, सङ्कथन व्यवस्था तथा अर्थलाई स्पष्ट पारेको हुन्छ (पेन २०१६: १२५)। निपातले वाक्यमा अर्थको विशिष्टता बढाउने कार्य गर्दछ। यो कुनै शब्द वा पूर्ण वाक्यसँग आश्रित रहेको हुन्छ। वाक्यमा प्रयुक्त निपातलाई निकाल्दा पनि वाक्य अर्थयुक्त नै रहेको हुन्छ। निपातले वाक्यमा प्रयुक्त कुनै भाषिक एकाइको अर्थमा जोड

दिएको हुन्छ। कुलुङमा यस्ता व्याकरणिक र संरचनात्मक अर्थ दिने एकाइ सर्गको रूपमा पाइन्छ।

प्रामाणिक सूचक

वक्ताले कुनै खबर वा जानकारी आफु स्वयम्ले आर्जन नगरेको तर अन्य स्रोतबाट प्राप्त जानकारीलाई व्यक्त गर्दा प्रामाणिक सूचकको प्रयोग पाइन्छ। कुलुङमा *-t^he* -ले सोही सूचकलाई सङ्केत गर्दछ।

(१८३)   am-na   nətt-ɔ:t^he
2POSS-elder sister   like-1SG.NPST-EVID
'तिम्रो दिदी म जस्तै छ अरे।'

(१८४)   k^hə-mi-na   nətt-ɔ:
2-POSS-elder sister   like-1SG.NPST
'उसको दिदी म जस्तै छ।'

(१८४) -मा वक्ता स्वयमको जानकारी भएकोले यसमा कुनै प्रामाणिक सूचक पाइएको छैन।

अनुमेयार्थक सूचक (Mirative marker)

अनुमेयार्थक एउटा व्याकरणिक कोटि हो जसले वक्ताको भाव जस्तै झट्ट, रिस, आश्चर्य हुनु, नसोचेको स्थिति आइ पर्नु, नसोचेको घटना हुनु इत्यादि साथै अन्य यस्ता अनुभवहरूलाई व्यक्त गर्दछ। आइखनवालड (२०१२) -ले अनुमेयार्थकलाई प्रामाणिक सूचकको थरी बताएकी छिन्। डिलेन्सी (१९९७) -ले अनुमेयार्थक सूचकलाई प्रामाणिक सूचकभन्दा भिन्न एउटा बेग्लै व्याकरणिक कोटि भनी स्थापित गरेका छन्।

कुलुङमा वक्ताले आफ्नो संवेगलाई वाक्यमा व्यक्त गर्नका निम्ति अनुमेयार्थक सूचकको प्रयोग गरिन्छ। यस्ता सूचक *-i* -ले सन्दर्भअनुसार वक्ताको रिस, दुःख, खुसी, दिक्क, माया, दया, आदर इत्यादि संवेगलाई व्यक्त गर्दछ। तोल्स्मा (१९९७: १३७) -ले

यसलाई संवेग निपात (Emotive particle) भनेका छन्।

(१८५)   uŋkə   u-i-a-i
                  that   WH-Q-PST-MIR
                  ‘त्यहाँ के थियो नि?’

अल्पार्थक सूचक (Diminutive marker)

कुलुङमा सानो वस्तु वा जीवहरूलाई बुझाउनका लागि *ts^ha* वा *ts^hɔ* -को प्रयोग हुन्छ। शाब्दिक आधारमा *ts^ha* -को अर्थ ‘बच्चा’ वा ‘नानी’ -लाई बोध गर्दछ। चेनिङ (Chaining) -ले (हेर्नुहोस् डिक्सन १९८२, लाकोफ् १९८७) यससित सम्बन्धित शब्दरूपको रूपावली बन्दछ जसमा *-ts^ha* सर्गले सोही अल्पार्थकलाई सङ्केत गर्दछ।

(१८६)   bɔ:kts^ha   diss-a
                  pig.young-DIM fall-PST
                  ‘बुच्चा (सुँगुरको बच्चा) लड्यो।’

उक्त उदाहरणमा *bɔ:* ‘सुँगुर’ -मा *ts^ha* ‘बच्चा’ जोडिएर सानो अर्थको बोध गराएको छ। यसको चर्चा समासमा पनि गरिएको छ। यसका अन्य उदाहरणहरू हेर्न सकिन्छ।

(१८७)   (क)   *tsits^ha* ‘सानो’
                  (ख)   *watsts^ha* ‘केटा’
                  (ग)   *mimts^ha* ‘केटी’
                  (घ)   *nets^hɔ* ‘भाइ वा बहिनी’

४.२.१५ शीर्षक सूचक र आकर्षण सूचक

सङ्कथनको विषय वा वाक्यको विषयलाई क्रमैले सङ्कथन विषय र वाक्य विषय (Sentential Topic) भनिन्छ। अन्य भाषामा झैं कुलुङमा पनि वाक्यको उद्देश्य विषय वा शीर्षक हुन्छ। यस्ता विषय आउँदो अन्य वाक्यको पनि शीर्षक हुन जान्छ। यस प्रक्रियालाई शीर्षक श्रृङ्खला (Topic Chaining) भनिन्छ (हेर्नुहोस् Erteschik-Shir २००७)। कुलुङमा उद्देश्यपद मुख्य रूपमा शीर्षक सूचक *-kə* -सित पाइन्छ। यसको भूमिका योजिका युक्त

वाक्यमा पनि रहेको चर्चा अघिबाट भइसकेको छ ।

(१८८) am niŋ-kə dewika
3.POSS name-TOP Devika
'तिम्रो नाम देवीका हो ।'

(१८९) kəŋ-kə hap-i tu:-ɔ:
1SG-TOP where-Q be-1SG.NPST
'म कहाँ बसौं?'

यस सूचक अतिरिक्त कुलुङमा पदक्रमको आधारमा पनि शीर्षकीकरण पाइन्छ ।

(१९०) sita-∅ ram-a ker-u
Sita-ERG Ram-ABS bit-3.PST
'सीतालाई रामले कुट्यो ।'

यस वाक्यमा कर्मलाई शीर्षकीकरण गरी उपवाक्यको आदि स्थानमा शीर्षकको रूपमा पाइन्छ (विस्तृत चर्चाका निम्ति पाँचौँ अध्यायअन्तर्गत हेर्नुहोस् पदक्रम ५.१) ।

कुलुङमा क्रियात्मक शीर्ष सूचकको रूपमा *-ke* आउँछ । यस किसिमको शीर्षलाई क्रियात्मक शीर्ष भनिन्छ ।

(१९१) an-tsi sɔgɔ k^hat-tsi-ke
2-DU jungle go-DU-TOP
'तिमी जङ्गल जान्छौ'

उक्त उदाहरण (१९१) -मा क्रियाको अन्त्यमा आएको *-ke* परसर्गले क्रियालाई शीर्ष गरेको बोध गराएको छ ।

सङ्कथनमा नयाँ जानकारी दिने घटकलाई आकर्षण भनिन्छ । कुलुङमा <-ŋ ~ -ŋa> -ले आकर्षणलाई सूचित गर्दछ ।

- (१९२) əŋ-kə luŋ fiəjam-ŋa nəp tu:-e
 PROX-DEM stone very-FOC good be-N1SG.NPST
 'यो ढुङ्गा अति नै राम्रो छ।'

 (१९३) an-ŋa nəp tu:-e
 2SG-FOC good be-NPST
 'तिमी नै राम्रो छौ।'

 (१९४) pi-jan-tsi-ŋ-jə
 give-1>2.NPST-DU-FOC-Q
 'म तिमीलाई नै दिऊँ?'

उदाहरण (१९२) -मा *hajam* 'अति' क्रिया विशेषणसित *-ŋa* छ। यसरी नै (१९३) -मा *-ŋa* उद्देश्यपद *an* -सित आएको छ। कुलुङमा व्यक्त उद्देश्यपद र कर्मपद वाक्यमा वैकल्पिक हुन्छ जसलाई वाक्यमा उद्देश्य लोप र कर्म लोप भनिन्छ। उदाहरण (१९४) -मा आकर्षण सूचक *-ŋ* फाइफिचर र प्रश्नार्थ सूचकको बिचमा आएको छ। *-ŋ* -ले पदसङ्गतिमा सङ्केत गराएको उद्देश्य र अप्रत्यक्ष कर्म दुवैलाई आफ्नो आकर्षण बनाएको छ।

४.२.१६ अंशार्थी सर्ग (Partitive suffix)

कुलुङमा प्रश्नवाची सर्वनामसित *-kə* परसर्ग प्रयोग भएको पाइन्छ। जसले अंशार्थी वा 'केही वस्तुमध्ये' अर्थ बोध गर्दछ। यसको प्रयोग समुच्चमा एकमध्ये जनाउनलाई प्रयोग हुन्छ।

- (१९४) u-təŋ-kə-i k^him
 WH-kind-of-part-Q house
 'कुन प्रकारको घर हो?'

 (१९५) fiə:-kə-i
 WH-PART-Q
 'कुन'

४.२.१७ प्रश्नार्थक

कुलुङमा चार प्रकारको प्रश्नार्थक व्यवस्था उपवाक्य वा वाक्यको संरचनामा पाइन्छ। यसका सूचकहरू *-i*, *-ko*, *?o* र *-jo* हुन्छन्। प्रश्ना सूचक *-i* -ले उद्देश्य र कर्म (प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष) -को आशय बुझाउँछ (हेर्नुहोस् ४.२.१.ग. प्रश्नावाची सर्वनाम)। यस किसिमको प्रश्नलाई WH-question भनिन्छ। वक्ताले श्रोतालाई सहभागीको विषयमा विशिष्ट जानकारीका निम्ति प्रश्न गर्दा *-ko* -को प्रयोग हुन्छ। यस प्रकारको प्रश्नार्थकलाई विषय पोलर प्रश्न भनिन्छ।

(१९६)   an-ni   maŋk^him   man-k^ha-n-ni-ko
2-PL   temple   NEG.PST-go-EXTNR-2PL-Q
'के तिमी मन्दिर जान्थे नौ?'

(१९७)   an-ni   maŋk^him   k^hat-ni-ko
2-PL   temple   go-2PL.NPST-Q
'के तिमी मन्दिर जान्छौ?'

उक्त उदाहरण (१९६) र (१९७) -मा भूत अकरण र अभूत वाक्यमा *-ko* -को प्रयोग क्रियापदको अन्तमा भएको छ। दुई प्रकारको वाक्यमध्ये सामान्यार्थ वा विध्यर्थकलाई प्रश्नार्थकमा परिवर्तन गर्दा विशेषतः विध्यर्थक उपवाक्यमा आउने प्रश्न सर्ग *-?o* हो। यस्ता प्रश्नार्थकलाई पुच्छे प्रश्न भनिन्छ।

(१९८)   (क)   an   taj-e   tai-no-?o
2SG   come-NPST   come-NEG.NPST-Q
'तिमी आउँछौ, आउँदैनौ?'

(ख)   k^həs-a   kəŋ   ts^hetto-no   t^hetto-?o
3SG-ERG   1SG   know-NEG-NPST   know-Q
'उसले मलाई चिन्दैन, चिन्छ?'

(ग)   buŋ   nəp   tu:e   man-tu-?o
flower good   be-N1SG.NPST NEG.PST-be-Q
'फूल राम्रो छ, छैन?'

माथिका उदाहरण (१९८ क, ख, ग) -को विध्यर्थक उपवाक्यहरूको प्रश्नलाई -jo सर्गले चिह्नित गराएको छ। कुनै विध्यर्थक उपवाक्य वा वाक्यलाई प्रश्नको स्वरूप दिदाँ क्रियाको परसर्गमा -jo आएको हुन्छ। तल दिएको उदाहरणमा -jo -को प्रयोग हेर्न सकिन्छ।

(१९९)   an-a   kas-ka   ts^het-tsi-ka-jo
 2SG-ERG   1DU-EXCL   know-2DU-EXCL-Q
 ‘तिमीले हामी दुईलाई चिन्यौ?’

(२००)   an-a kas-ka   man-ts^he-i-ka-jo
 2SG-ERG 1DU-EXCL   NEG.PST-know-DU-EXCL-Q
 ‘तिमीले हामी दुईलाई चिनेनौ?’

प्रश्ना सूचक -i बाहेक माथि प्रस्तुत गरिएका अन्य उदाहरणहरूमा पनि प्रश्न सर्ग -jo -को प्रयोग सम्भव देखिन्छ तर -ko र -jo -को प्रयोग विशिष्ट आशयमा मात्र हुन्छ। कुलुडमा पाइने प्रश्न सूचकहरूलाई त्यसको प्रयोगको आधारमा तालिका ४.१४ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१४: प्रश्नार्थक सूचकहरू

प्रश्नका प्रकार	रूप
WH-प्रश्न सूचक (WH-question)	-i
पोलर प्रश्न सूचक (Polar question)	-ko
पुच्छे प्रश्न सूचक (Tag question)	-jo
आलङ्कारिक प्रश्न सूचक (Rhetoric question)	-jo

४.३ तर्कपद संरचनाको विकल्पन

तर्कपद संरचना भन्नाले विधेयको व्याकरणिक प्रकार्यको पक्षलाई व्यक्त गर्दछ। तर्कपद संरचनाले तर्कपदको प्रातिपदिक भूमिका र व्याकरणिक प्रकार्यलाई वाक्यात्मक संरचनाद्वारा व्यक्त गर्दछ। तर्कपद संरचनाको विकल्पन (Argument Structure

Alternation) -ले तर्कपदहरूको वाक्यात्मक भूमिका र व्याकरणिक प्रकार्यलाई सङ्केत गर्दछ। तर्कपद संरचनाको विकल्पनअन्तर्गत यस अध्ययनमा विशेष गरी प्रेरणार्थक प्रक्रिया (Causative) र वाच्यअन्तर्गत कर्मवाच्यको विश्लेषण गरिएको छ।

(२०१) ts^ha ims -a
                   child sleep-PST
                   ‘नानी सुत्थो।’

उक्त वाक्यमा ims अऊर्जावत् क्रिया हो जसको एकल अनुभावक (Experiencer) प्रातिपदिक भूमिकामा ts^ha छ। अनुभावक प्रातिपदिक ts^ha यस वाक्यको संरचनात्मक उद्देश्य हो। यसभन्दा भिन्न तलको वाक्यमा अतिरिक्त भूमिकामा अभिकर्ताको रूपमा $kəŋ$ वाक्यको संरचनात्मक उद्देश्य भएको छ।

(२०२) $kəŋ$ ts^ha im - mi - j - $ə$:
                   1SG child sleep-CAUS-1SG.NPST
                   ‘म नानीलाई सुताउँछु।’

(२०३) an -a $kəŋ$ k^h am - mi - j - $ə$
                   2SG-ERG   1SG cry-CAUS-EXTNR.1SG.PST
                   ‘तिमीले मलाई रुवायौ।’

यस उदाहरण क्रियापदमा सर्ग $-mi$ -ले क्रियाको आकाङ्क्षालाई एउटा अतिरिक्त तर्कपद लिनका लागि सामर्थ्य दिएको छ। यसर्थ कुलुडमा $-mi$ प्रेरणार्थक सूचक हो।

तर्कपद संरचनाको विकल्पनमा तर्कपदहरूको भूमिका पनि विकल्पन हुन्छ। यस प्रकारको विकल्पन वाच्यमा पाइन्छ।

(२०४) (क) $k^hə$ -a $k^hə$ - $\emptyset$ set -u
                   3SG-ERG   3SG-ABS   beat-3.PST
                   ‘उसले उसलाई कुट्यो।’

(ख) k^hə-a   an-∅   set-u
 3SG-ERG   2SG-ABS   beat-3.PST
 ‘उसले तिमीलाई कुट्यो।’

(ग) an-a   k^hə-∅   set-u
 2SG-ERG   3SG-ABS   beat-3.PST
 ‘तिमीले उसलाई कुट्यौ।’

माथिको उदाहरणमा कर्तावाच्यको हो। *set* ‘मानु’ सकर्मक क्रिया हो। यसको आकाङ्क्षामा उद्देश्यपद र कर्मपदलाई क्रमैले *-a* ऊर्जावत् कारक सूचक र *-∅* कर्म सूचकले सङ्केत गरेको पाइन्छ अनि उद्देश्यपद र कर्मपदसँगको पदसङ्गतिलाई *-u* -ले व्यक्त गर्दछ।

तलको उदाहरण कर्मवाच्य हो जसमा उद्देश्यपदमा ऊर्जावत् कारक सूचकको साटो <*-lampa ~ -pa*> स्रोत अनि एक्सिसलपार्टले (अपादान कारक सूचकले) व्यक्त गर्दछ।^{६९}

(२०५) (क) k^hə-lampa   k^hə-∅   set-u
 3SG-ABL   3SG-DAT   kill-3.PST
 ‘ऊबाट ऊ मारियो।’

(ख) k^hə-pa   an-∅   set-u
 3SG-ABL   2SG-DAT   kill-3.PST
 ‘ऊबाट तिमी मारियो।’

(ग) an-lampa   k^hə-∅   set-u
 2SG-ABL   3SG-DAT   kill-3.PST
 ‘तिमीबाट ऊ मारियो।’

४.४ पदनिर्माण पद्धति

नयाँ शब्द निर्माण गर्ने प्रक्रियालाई नै पदनिर्माण पद्धति भनिन्छ। यस प्रक्रियाद्वारा भाषामा

६९ यस अध्ययनका निम्ति सङ्कलित सिक्किममा बोलिने कुलुङ तथ्याङ्कमा कर्मवाच्यमा कर्तावाच्य झैं पदसङ्गति यथावत् रहेको पाइन्छ। स्मरण रहोस् यस सङ्कलित तथ्याङ्क वाक्य प्रकटनबाट प्राप्त भएको हो अनि सङ्कथनमा भेटिको छैन। यस विषयसम्बन्धी भविष्यमा शोध गरिने सम्भव देखिन्छ।

भएका शब्दहरू अनि अन्य भाषाहरूबाट लिएका शब्दहरूलाई विभिन्न (नयाँ) पद वा कोटिमा निर्माण वा परिवर्तन गरिन्छ। यस प्रक्रियालाई रूपात्मक प्रक्रिया पनि भनिन्छ। यस प्रक्रियाद्वारा परिवर्तन हुने भेदलाई अर्थतात्त्विक आधारमा छुट्ट्याइन्छ।

विभिन्न सर्गद्वारा शब्द निर्माण हुने प्रक्रियाबारे चर्चा गरिएको छ। कुलुडमा मुख्यतः पूर्वसर्ग र परसर्गको मेलले शब्द निर्माण हुन्छ। धातु वा पदको पूर्व स्थानमा सर्ग जोडिएर निर्माण हुने पदलाई तालिका ४.१५ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१५: पूर्वसर्गहरू

पद	धातु (मुक्त वा बद्ध रूप)	पूर्वसर्ग	अर्थ
<i>ɔ:-niŋ</i>	<i>niŋ</i> 'नाम'	<i>ɔ:-</i>	'मेरो'
<i>i-k^him</i>	<i>k^him</i> 'घर'	<i>i-</i>	'हाम्रो'
<i>m-ts^ha</i>	<i>ts^ha</i> 'छोरा'	<i>m-</i>	'उसको'
<i>man-nəp</i>	<i>nəp</i> 'राम्रो'	<i>man-</i>	'न'

उक्त तालिकामा पूर्वसर्गहरू *ɔ:-*, *i-* र *m-*, जोडिएर निजात्मक शब्दहरूको निर्माण हुन्छ। यसरी *man-* सर्ग पूर्वमा आएर अकरण शब्दको निर्माण हुँदछ।

कुलुडमा विशेष वचन र लिङ्ग सूचक परसर्गमा प्रयोग भई निर्माण हुने पदहरूलाई तालिका ४.१६ -मा राखिएका छन्।

तालिका ४.१६: परसर्गहरू

पद	धातु (मुक्त वा बद्ध रूप)	परसर्ग	अर्थ
(क) <i>an-tsi</i> 2-DU	<i>an</i> 'तिमी'	<i>-tsi</i>	'(तिमी) दुई'
(ख) <i>an-ni</i> 2-PL		<i>-ni</i>	'तिमीहरू'
(ग) <i>k^hə-tsi</i> 3-PL	<i>k^hə</i>	<i>-tsi</i>	'उनीहरू'
(घ) <i>k^həwəbu-p</i> old-MAS	<i>k^həwəbu-</i>	<i>-p</i>	'पुलिङ्ग सूचक'
(ङ) <i>k^həwəbu-m</i> old-FEM	<i>k^həwəbu-</i>	<i>-m</i>	'स्त्रीलिङ्ग सूचक'
(च) <i>tsai-no</i> eat-NEG.NPST	<i>tsai</i> 'खादै'	<i>-no</i>	'न'
(छ) <i>si-m</i> die-INF	<i>si</i> 'मर्'	<i>-m</i>	'नु-कृदन्त'

उक्त उदाहरण (क), (ख), (ग), -मा आएका सर्गहरू *-tsi*, *-ni*, *-tsi* क्रमैले द्वितीय पुरुष द्विवचन, द्वितीय पुरुष बहुवचन, तृतीय पुरुष बहुवचन सूचक धातुमा लागेर पदको निर्माण भएको छ। यसरी उदाहरण (घ) र (ङ) -मा *-p* र *-m* परसर्गले पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग शब्दको बोध गराएको छ। उदाहरण (च) -मा धातुको परसर्गमा *-no* प्रयोग हुँदा अभूत अकरण पदको निर्माण हुन्छ। उदाहरण (छ) -मा *-m* नु-कृदन्त सूचक क्रियामा जोडिँदा क्रियामूल (Infinitive) बन्दछ।

कुलुङमा रूपायन र व्युत्पादन दुवै प्रक्रियाद्वारा शब्दहरूको निर्माण हुन्छ। रूपायन प्रक्रिया नामका वचन, पुरुष आदि र क्रियाका काल, पक्ष, भाव आदिसँग सम्बन्धित हुन्छ। कुलुङ भाषामा यसको क्रियाका वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव आदिसँग सम्बन्ध हुन्छ (हेर्नुहोस् पूर्व विश्लेषण: फाइफिचर, काल, भाव, पक्ष)। यसरी नै व्युत्पादनमा कोटि परिवर्तन गर्ने विशेषण <*-p ~ -pa*> सर्ग मात्र प्राप्त भएको छ।

तालिका ४.१७: व्युत्पादन व्यवस्था

नाम	विशेषण सर्ग	विशेषण	अर्थ
<i>gugur</i>	<i>-pa</i>	<i>gugurpa</i>	कालो
<i>omlo:</i>	<i>-pa</i>	<i>omlo:pa</i>	सेतो
<i>dzudzur</i>	<i>-pa</i>	<i>dzudzurpa</i>	अमिलो
<i>lemlem</i>	<i>-pa</i>	<i>lemlempa</i>	गुलियो

कुलुडमा व्युत्पादनको अर्को उदाहरण अर्थको आधारमा पाइएको छ। कुलुडमा सानो वस्तु वा जीवहरूलाई बुझाउनका लागि *-ts^ha* -को प्रयोग गरिन्छ। उदाहरण *bo:k* 'सुँगुर' र यसमा *-ts^ha* सर्ग लाग्दा *bo:k-ts^ha* -ले सुँगुरको पाठा अथवा पाठी (बुच्चा अथवा भुनी) -लाई बुझाउँछ। यस्ता अल्पार्थक सूचकले व्युत्पादन कोटिलाई सङ्केत गर्दछ।

४.४.१ समास

दुईवटा धातु मिलेर एउटा अर्थपूर्ण पदको निर्माण हुने प्रक्रियालाई समास भनिन्छ। स्पेन्सर (१९९१: ४९) -ले समासलाई प्राथमिक र संश्लेषणात्मक (Synthetic) गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् (यादव र रेग्मी २००१: १५२)। उनले प्राथमिक समासअन्तर्गत अन्तःकेन्द्रित र बहिर्केन्द्रित देखाएको छ। पद मुख्य (Head) र विशेषक (Modifier) -को अर्थतात्त्विक सम्बन्धको आधारमा अन्तःकेन्द्रित (Endocentric), बहिर्केन्द्रित (Exocentric) र द्वन्द्व गरी समासका तीन भेद छन्। एउटा मुख्य पद र अर्को त्यसको विशेषक मिलेर बनेको समासलाई अन्तःकेन्द्रित भनिन्छ। कुलुडमा पाइने यस प्रकारको समासका उदाहरणहरू निम्तलिखित छन्।

- (२०६) (क) *bo:* 'सुँगुर' + *ts^ha* 'बच्चा' = *bo:ts^ha* 'सुँगुरको बच्चा'
 (ख) *bo:* 'सुँगुर' + *sa?* 'मासु' = *bo:sa?* 'सुँगुरको मासु'
 (ग) *bo:* 'सुँगुर' + *k^hɪl* 'फोहोर' = *bo:k^hɪl* 'सुँगुरको टट्टी'
 (घ) *na* 'नाक' + *k^hɪl* 'बच्चा' = *nak^hɪl* 'खोटे वा सिँगानको पाप्पी'

- (ड) *mi* 'आगो' + *wa* 'पानी' = *mikwa* 'आँसु'
 (च) *ŋa* 'माछा' + *buŋ* 'फूल' = *ŋabuŋ* 'माछा फूल'

यस उदाहरणमा *ŋa* 'माछा' र *buŋ* 'फूल' मिलेर *ŋabuŋ* 'माछा फूल' वा माछा जस्तै आकार भएको फूलको अर्थ बुझाएको छ।

- (२०७) (क) *ɦu* 'पसिना' + *wa* 'पानी' = *ɦuwa* 'रक्सी'
 (ख) *maŋ* 'पूजा' + *k^him* 'घर' = *maŋk^him* 'मन्दिर'

यसरी नै (६) -मा *ɦuwa* 'पानी' -मा *ɦu* 'पसिना' र *wa* 'पानी' दुवै पद मुख्य रहेको छ जसलाई द्वन्द्व समास भनिन्छ। यसरी नै *maŋ* 'पूजा' र *k^him* 'घर' दुवै पदको अर्थ मुख्य रहन्छ। जसको अर्थ *maŋk^him* 'मन्दिर' हुन्छ।

उक्त समास व्यवस्था भोट-बर्मेली भाषाको विशेषताअन्तर्गत पर्दछ (हेर्नुहोस् बेनेडिक्ट १९७२, राई २०१५)। यसलाई मडिसफ (१९९७: ५७७) -ले प्रोटो टिबेटो-बर्मन भाषाको चर्चा गर्ने क्रममा प्रोटो-फम वा प्रोटो अक्षरमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसअन्तर्गत कुलुडमा पाइने *nak^hilwa* 'सिंगान', *mikwa* 'आँसु', *t^hukwa* 'थुक' आदिमा -*wa* मूल धातु रहको छ जसले तरल पदार्थलाई बुझाउँछ। स्मरण रहोस् कुलुडमा *dober-*लाई क्रेन्बेरी रूप मानिएको छ। जो *buŋ* 'फूल' -सित समास हुँदा *doberbuŋ* 'गुराँसको फूल', *doberbəu* 'गुराँसको रूख' आदिको समाससित अर्थपूर्ण एकाइ बन्न गएको पाइन्छ।

४.४.२ द्विरुक्ति

द्विरुक्ति, रूप-वर्णात्मक प्रक्रिया हो जसमा पदको धातु वा प्रातिपदिक समान वा केही परिवर्तन भई दोहोरिन्छ। यसको भेद पूर्ण, आंशिक र ध्वनि परिवर्तित गरी तीन प्रकारको हुन्छ। कुनै पद पुरै दोहोरिएर नयाँ पदको निर्माण हुने प्रक्रियालाई पूर्ण द्विरुक्ति भनिन्छ।

धातु वा प्रातिपदिक पूर्ण रूप

- (२०८) (क) *pɪlkap-pɪlkap* 'टुलुटुलु'
(ख) *səla-səla* 'सुरु-सुरु'
(ग) *takap-takap* 'कम्ति-कम्ति (कडा वस्तु)'
(घ) *tak^hai-tak^hai* 'कम्ति-कम्ति (कडा पदार्थ)'

कुलुडमा पदको केही अंश दोहोरिएर निर्माण हुने पदको उदाहरण (२०९) -मा प्रस्तुत गरिएको छ। यस द्विरुक्तिलाई आंशिक द्विरुक्ति भनिन्छ।

आंशिक

- (२०९) (क) *k^ha-k^hadzadza* 'चोटै-चोट'
(ख) *fiɔŋ-fiɔŋti* 'दुलै-दुलो'
(ग) *dzagulo-k^haigulo* 'भात-भान्सा'

कुलुडमा ध्वनि परिवर्तित प्रक्रियामा दुई समान ध्वनि मिलेर निर्माण भएको पद निम्न लिखित रहेको छ।

- (२१०) (क) *fiɔptɔ+fiɔptɔ = fiɔfiɔptɔ* 'आआफनो'
(ख) *pɪikap+pɪlkap = pɪilkaptɔ* 'टुलुटुलु'
(ग) *ts^hubui+ts^hubui = s^hubulu* 'खरानी सरह'

यस शोधप्रबन्धमा सङ्कलित तथ्याङ्कलाई लिएर मात्र द्विरुक्तिको विश्लेषण गरिएको छ। यस विषयमा गहन अध्ययन हुन आवश्यक देखिन्छ।

४.४.३ आगन्तुक

सिक्किमका कुलुङ्गेहरू बहुभाषी (नेपाली र अन्य) रहेकाले अन्य भाषाहरूबाट आएका शब्दहरू निश्चय कुलुड भाषामा प्रयुक्त छन्। प्रायः शब्दहरू नेपाली भाषाबाट आएका छन्। नेपाली भाषामा प्रयुक्त शब्दलाई सोझो रूप (तत्सम) वा परिवर्तित रूप (तद्भव) -मा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। कुलुडमा पाइएका केही शब्दहरूलाई तालिका ४.१८ -मा

प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१८: आगन्तुक पदहरू

कुलुङ		नेपाल
<i>kadali</i>	कादाली	कोदाली
<i>d^hiriti:</i>	धिरिती	धरती
<i>duk^hwa</i>	दुख्वा	दुःख
<i>sukwa</i>	सुख्वा	सुःख
<i>bar</i>	बार	बार
<i>t^hu-wa</i>	थुवा	थुक

माथि *duk^h-wa* 'दुःख', *sukwa* 'सुःख' र *t^hu-wa* 'थुक' -मा *-wa* लागेर आएको छ, कुलुङ भाषामा मौलिकीकरण हुँदा *-wa* भएको तथ्यलाई अघि राख्न सकिन्छ। यस अतिरिक्त नेपाली भाषाबाहेक अन्य (अङ्ग्रेजी, हिन्दी, भोटिया, लेप्चा, लिम्बू आदि) -को प्रभावमा कुलुङ शब्द भण्डारमा यी भाषाहरूबाट शब्दहरू आएको देखिन्छ।

४.४. निष्कर्ष

यस अध्यायमा वाक्यतात्त्विक, रूपतात्त्विक र अर्थतात्त्विक आधारमा कुलुङ व्याकरणिक कोटिको निर्धारण गरी दुई प्रकारका कोटिको शाब्दिक र अशाब्दिकको चर्चा गरिएको छ। शाब्दिक कोटिहरूमध्ये नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिकको चर्चा गरिएको छ। यी शाब्दिक कोटिहरूलाई अभिलक्षण-महत्ताको आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ। नामान्तर्गत विशेषतः कुलुङ सम्बन्धपरक नाममा स्थानसित विभिन्न एक्सिसलपार्ट मिलेर आउँदा यसको व्यवस्था जटिल रहेको पाइन्छ। विशेषणान्तर्गत दुई भेद गरी उद्देश्य र विधेय अनि कर्मत्वको आधारमा क्रियाको तीन भेद अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मकको विश्लेषण गरिएको छ। यी क्रियाहरू फाइफिचर र ध्रुवीयतासित सम्बन्धित हुन्छ। परस्थानिकलाई सिनोनियसको स्प्लिट-परस्थानिकान्तर्गत पथ, स्थान र एक्सिसलपार्टका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यसमा पारम्परिक अधिकरण, अपादान र बहिरार्थी

कारक सूचकलाई एक्सियलपार्ट सूचकको रूपमा छ। अशाब्दिक कोटिअन्तर्गत सर्वनाम, फाइफिचर, काल-भाव-पक्ष-ध्रुवीयता र कारकको चर्चा गरिएको छ। पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय), वचन (एकवचन र बहुवचन), लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतरलिङ्ग), आदरार्थी सूचक र आयाम (निकटवर्ती, दूरवर्ती र सुदूरवर्ती) -को द्विचर अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा सिक्किमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ। कुलुङमा लिङ्ग र आदरको व्याकरणिक व्यवस्था पाइँदैन। यसरी नै काल (भूत र अभूत), पक्ष (सम्पन्न र असम्पन्न), भाव र ध्रुवीयता (करण र अकरण) -को द्विचर अभिलक्षण-महत्ता छुट्याएर विश्लेषण गरिएको छ। यस अतिरिक्त सहायक क्रिया, कृदन्त, योजिका, संयोजक, कोटिकार, निपात, शीर्षक-आकर्षण सूचक, प्रश्नार्थक, पदनिर्माण पद्धति, समास, द्विरुक्ति, आगन्तुक, रूपायन र व्युत्पादनको चर्चा गरिएको छ। यही वर्णनको आधारमा कुलुङ पदावली र वाक्यको विश्लेषण पाँचौँ अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ।

पाँचौँ अध्याय

वाक्यविज्ञान र वाक्य संरचना

यस अध्यायमा उपवाक्य, पदावली र वाक्य संरचनाको चर्चा गरिएको छ। यी संरचनामा हुने पदक्रम व्यवस्थालाई (§५.१) -मा प्रस्तुत गरिएको छ। विभिन्न पदावली संरचनाको चर्चा (§५.२) -मा गरिएको छ। कुलुडमा पाइने व्याक्य व्यवस्था (§५.३) -मा प्रस्तुत छ। नाम, सर्वनाम र क्रियाको सर्गक्रमको चर्चा (§५.४) -मा प्रस्तुत छ। कुलुड भाषाको अकर्मक, सकर्मक, ध्रुवीयता र फाइफिचर सङ्गितिलाई (§५.५) -अन्तर्गत वर्णन गरिएको छ।

५.१ पदक्रम

उपवाक्य वा वाक्यका उद्देश्य, कर्म र क्रियाको क्रम नै पदक्रम हो। कुलुड भाषामा अन्य किराती भाषाहरूमा प्रयुक्त पदक्रम उद्देश्य-कर्म-क्रिया हुन्छ (हेर्नुहोस् राई २०१५: २४५)। ड्राय (२००७) -ले भोट-बर्मेली भाषाहरूमा उपवाक्य व पदावलीको पदक्रममा भिन्नता देखाएका छन्। उनले भोट-बर्मेली भाषाहरूमा क्रिया आरम्भक र क्रिया अन्त्य हुने पदक्रमको स्थिति देखाएका छन्। कुलुडमा अकर्मक, सकर्मक, द्विकर्मक र योजिका उपवाक्यमा रहने आधारभूत पदक्रमलाई तल तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका ५.१: वाक्यका आधारभूत पदक्रम

उपवाक्य	अप्रत्यक्ष कर्म	प्रत्यक्ष कर्म	क्रिया	क्रम
अकर्मक	×	×	✓	SV
सकर्मक	×	✓	✓	SOV
द्विकर्मक	✓	✓	✓	S IO DO V

यस आधारमा कुलुड भाषामा कर्म-क्रिया र उद्देश्य-क्रियाको संयोजन उद्देश्य-कर्म-क्रिया हुन्छ। उक्त सबै उपवाक्यको उद्देश्यले क्रियालाई लिएको छ जसलाई क्रिया अन्त्य

व्यवस्था भनिएको छ। यसर्थ कुलुङ कर्म क्रिया वा क्रिया अन्त्य (OV) पदक्रममा पर्दछ।

पदक्रम प्रारूपअन्तर्गत अङ्ग्रेजीको आधारभूत पदक्रम उद्देश्य-क्रिया-कर्म (SVO) हो अनि क्रम स्थिर हुन्छ। नेपालीमा आधारभूत पदक्रम (SOV) हो अनि यसमा अस्थिर पदक्रम हुन्छ। आधारभूत पदक्रम अतिरिक्त कुलुङमा पनि अन्य पदक्रम स्वीकार्य छ। यी पदक्रमहरू परिस्थितिगत (Pragmatic) आधारले गर्दा सम्भावित देखिन्छ। अकर्मक उपवाक्यमा क्रिया-उद्देश्यको क्रम सम्भव छ अनि उद्देश्य लोपयुक्त उपवाक्य पनि योग्य हुन्छ।

(२११) ges-o   koŋ
go-1SG.PST   1SG
'हाँसैं म'

(२१२) k^hap-a-ni
cry-PST-PL
'तिमीहरू रोयौ'

सकर्मक उपवाक्यको अन्य स्वीकार्य पदक्रम निम्नलिखित छन्।

(२१३) (क) ram-a   ker-u   sita   [SVO]
Ram-ERG   beat-3.PST   Sita
'रामले कुट्यो सीतालाई'

(ख) sita   ker-u   ram-a   [OVS]
Sita   beat-3.PST   Ram-ERG
'सीतालाई कुट्यो रामले'

(ग) sita ram-a   ker-u   [OSV]
Sita Ram-ERG beat-3.PST
'सीतालाई रामले कुट्यो।'

(घ) ker-u   ram-a   sita   [VSO]
beat-3.PST   Ram-ERG   Sita
'कुट्यो रामले सीतालाई'

(ड) ker-u   sita ram-a   [VOS]
 beat-3.PST   Sita Ram-ERG
 'कुट्यो सीतालाई रामले'

अन्य भाषामा झैं कुलुङमा पनि वाक्यको उद्देश्य साधारणतः विषय वा शीर्षक हुन्छ। यस आधारमा (२१३क) -मा उद्देश्यलाई शीर्षक मानिन्छ भने (२१३ख र ग) -मा कर्म शीर्षक र (२१३घ र ड) -मा क्रिया शीर्षक रहेको छ। यस अतिरिक्त कुलुङमा योजिका युक्त वाक्यमा उद्देश्यपद मुख्य रूपमा शीर्षक सूचक -ka -सित पाइन्छ।

(२१४)   rames-ka   watsts^ha
 Remesh-TOP   man
 'रमेश केटा हो।'

कुलुङ सकर्मक उपवाक्यमा नाम तर्कपद र सर्वनाम तर्कपदमा भिन्नै पदक्रम व्यवस्था पाइन्छ। कुलुङ सर्वनाममा उद्देश्य र कर्मलाई लोप गरेर क्रिया मात्र हुने स्थिति पनि सम्भव हुन्छ।

(२१५)   kɔŋ-∅   an-∅   ker-jan   [SOV]
 1SG-NOM   2SG-DAT   beat-1>2.NPST
 'म तिमीलाई कुट्छु।'

(२१६)   (kɔŋ-∅)   an-∅   ker-jan   [(S) OV]
 (1SG-NOM)   2SG-DAT   beat-1>2.NPST
 '(म) तिमीलाई कुट्छु।'

(२१७)   kɔŋ-∅   (an-∅)   ker-jan   [S(O) V]
 1SG-NOM   (2SG-DAT)   beat-1>2.NPST
 'म (तिमीलाई) कुट्छु।'

(२१८)   (kɔŋ-∅)   (an-∅)   ker-jan   [(S) (O) V]
 (1SG-NOM)   (2SG-DAT)   beat-1>2.NPST
 '(म) (तिमीलाई) कुट्छु।'

उक्त उदाहरणहरूका आधारमा कुलुङ सर्वनाममा आधारभूत पदक्रम (२१५) -बाहेक उद्देश्य लोप भई कर्म र क्रिया मात्र रहने (२१६) -मा देखाइएको छ भने (२१७) -मा

कर्म लोप भएर उद्देश्य र क्रिया रहेको छ र (२१८) -मा उद्देश्य र कर्म दुवै लोप भई क्रिया मात्र रहने सम्भव देखिन्छ। यस किसिमको लोप पदक्रम सर्वनाममा मात्र हुन सक्छ नाममा हुँदैन।

(२१९) (kɔŋ-Ø) nɔwradz ker-ɔ:
(1SG-NOM) Nawraj beat-1SG.NPST
'म नवरजलाई कुट्छु।'

(२२०) sarda-a (kʰə-Ø) ker-ə
Sarda-ERG (3SG-ABS) beat-3.NPST
'शारदाले उसलाई कुट्छु।'

माथि (२१९) -मा उद्देश्यमा सर्वनाम भएकाले लोप हुने सम्भावना रहेको छ भने (२२०) -मा पनि कर्म सर्वनाम हुनाले यो लोप हुन सक्छ। समग्रमा कुलुडमा सर्वनाम तर्कपद लोप हुने सम्भव हुन्छ भने नाम तर्कपद हुँदैन।

कुलुडमा पदावली पूरक अतिरिक्त वाक्यात्मक पूरक पनि लोप हुन सक्छ। मुख्य उपवाक्य (Matrix) -मा अन्तःस्थापित (Embedded) उपवाक्य जोडिएर उपवाक्य पूरक संरचित हुँदछ। कुलुडमा वाक्यात्मक पूरक भएमा आधारभूत पदक्रम SVO हुन्छ।

(२२१) १[उद्देश्य kʰə क्रिया min-ə २ [उद्देश्य kɔŋ-a कर्म bun क्रिया nett-ɔ:]] [(SVO)]
3SG think-NPST 1SG-ERG flower like-1SG.NPST
'उसलाई लाग्छ कि मैले फूल मनपराउँछु।'

उक्त उदाहरण (२२१) -को उपवाक्य-१ अन्तःस्थापित हो भने उपवाक्य-२ मुख्य उपवाक्य हो। उपवाक्य-१ -को *min-u* 'लाग्छ' -लाई आश्रित क्रियाको रूपमा आएको छ। उपवाक्य-२ -ले उपवाक्य-१ -को क्रियाको पूरकलाई सङ्केत गरेको छ। यस अतिरिक्त मुख्य उपवाक्यमा विशेषणको पनि तर्कपद रहेको पाइन्छ। माथि (१) उपवाक्यलाई वाक्यात्मक पदक्रमको आधारमा हेर्दा उद्देश्यलाई लोप गर्दा दुई प्रकारको पदक्रम रहन्छ पहिलो क्रिया र कर्म अनि दोस्रोमा कर्म र क्रिया हुन सम्भव हुन्छ।

- (२२२) [kɔŋ-a buŋ nett-ɔ:] [kʰə-Ø] [mɪn-ə] [OSV]
 1SG-ERG flower like-1SG.NSPT 3SG-ABS think-3.NSPT
 'मैले फूल मनपराउँछु भन्ने उसलाई लाग्छ।'
- (२२३) (kʰə-Ø) [kɔŋ-a buŋ nett-ɔ:] [mɪn-ə] [(S)OV]
 (3SG-ABS) 1SG-ERG flower like-1SG.NSPT think-3.NPST
 'उसलाई मैले फूल मनपराउँछु भन्ने लाग्छ।'
- (२२४) [kɔŋ-a buŋ nett-ɔ:] [mɪn-ə] (kʰə-Ø) [OV(S)]
 1SG-ERG flower like-1SG.NSPT think-3.NSPT (3SG-ABS)
 'मैले फूल मनपराउँछु भन्ने लाग्छ उसलाई।'

कुलुङ द्विकर्म उपवाक्यमा भिन्न प्रकारको पद व्यवस्था रहेको हुन्छ।

- (२२५) [उद्देश्य kewal-a] [अप्रत्यक्ष कर्म kiran-Ø] [प्रत्यक्ष कर्म saksəbəu-Ø] [क्रिया pi:-u]
 Kewal-ERG Kiran-ABS book-DAT give-3SG.PST
 'केवलले किरनलाई किताब दियो।'

कुलुङ द्विकर्मकमा रहने अन्य सम्भावित पदक्रम तर्कपदहरू निम्नलिखित रहेका छन्।

अव्याकरणिक पदक्रम वा असम्भावित पदक्रमलाई (*) -ले चिह्नित गरिएका छन्।^{७०}

- (२२६)(क) kiran-Ø kewal-a saksəbəu-Ø pi:-u [IO S DO V]
 (ख) kiran-Ø saksəbəu-Ø kewal-a pi:-u [IO DO S V]
 (ग) kewal-a pi:-u kiran-Ø saksəbəu-Ø [S V IO DO]
 (घ) saksəbəu-Ø kewal-a kiran-Ø pi:-u [DO S IO V]
 (ङ) kiran-Ø pi:-u s kewal-a saksəbəu-Ø [IO V S DO]
 (च) saksəbəu-Ø kewal-a pi:-u kiran-Ø [DO S V IO]
 (छ) kewal-a pi:-u saksəbəu-Ø kiran-Ø [S V DO IO]
 (ज) kiran-Ø saksəbəu-Ø pi:-u kewal-a [IO DO V S]
 (झ) pi:-u saksəbəu-Ø kiran-Ø kewal-a [V DO IO S]
 (ञ) saksəbəu-Ø pi:-u kewal-a kiran-Ø [DO V S IO]
- (२२७)(क) *saksəbəu-Ø kiran-Ø kewal-a pi:-u [DO IO S V]
 (ख) *kewal-a saksəbəu-Ø kiran-Ø pi:-u [S DO IO V]

७० यी पदक्रम सी एम खम्बुबाट सङ्कलित तथ्याङ्कमा आधारित छ। (२२७) -मा देखाइएका पदक्रमहरू पनि कतिपय वक्ताले स्वीकार गरेको पाइन्छ। तसर्थ कुलुङमा अन्तरवक्ता विविधता पाइएको छ। यस विषय सम्बन्धित बृहत् रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ। पुनः यस भविष्यमा पनि शोध विषय हुन सक्ने सम्भावना रहेको देखिन्छ।

(ग)	*kewΛl-a kirΛn-Ø pi:-u saksəbəu-Ø	[S IO V DO]
(घ)	*kirΛn-Ø kewΛl-a pi:-u saksəbəu-Ø	[IO S V DO]
(ङ)	*pi:-u kewΛl-a kirΛn-Ø saksəbəu-Ø	[V S IO DO]
(च)	*kewΛl-a saksəbəu-Ø pi:-u kirΛn-Ø	[S DO V IO]
(छ)	*pi:-u kewΛl-a saksəbəu-Ø kirΛn-Ø	[V S DO IO]
(ज)	*kewΛl-a saksəbəu-Ø pi:-u kirΛn-Ø	[S DO V IO]
(झ)	*pi:-u kirΛn-Ø saksəbəu-Ø kewΛl-a	[V IO DO S]
(ञ)	*saksəbəu-Ø pi:-u kirΛn-Ø kewΛl-a	[DO V IO S]

कुलुङ द्विकर्मक उपवाक्यमा पनि नाम तर्कपद र सर्वनाम तर्कपदमा भिन्नै पदक्रम व्यवस्था पाइन्छ। कुलुङमा सर्वनाम उद्देश्य र सर्वनाम अप्रत्यक्ष कर्मलाई लोप गरेर नाम प्रत्यक्ष कर्म र क्रिया मात्र हुने स्थिति सम्भव देखिन्छ।

(२२८)	(kəŋ-a)	(an-Ø)	buŋ-Ø	pij-u	[(S) (IO) DO V]
	(1SG-ERG)	(2SG-ABS)	flower-DAT	give-3SG.PST	
	'मैले तिमिलार्इ फूल दिएँ।'				

यसरी नै तल दिएको उदाहरण (२२९) -मा सर्वनाम उद्देश्य लोप भई नाम अप्रत्यक्ष कर्म, प्रत्यक्ष कर्म र क्रिया रहन सक्छ भने (२३०) -मा पनि सर्वनाम अप्रत्यक्ष कर्मलाई लोप गराइ नाम उद्देश्य, नाम प्रत्यक्ष कर्म र क्रिया रहेको छ।

(२२९)	(kəŋ-a)	fiemu-Ø	buŋ-Ø	pij-u	[(S) IO DO V]
	1SG-ERG	Hemu-ABS	flower-DAT	give-3.PST	
	'मैले हेमुलाई फूल दिएँ।'				
(२३०)	mΛnita-a	(an-Ø)	buŋ-Ø	pi-j-e	[S (IO) DO V]
	1SG-ERG	2SG-ABS	flower-DAT	give-EXTNR-N1SG.NPST	
	'मनिताले तिमिलार्इ फूल दिन्छ।'				

उदाहरण (२२९ र २३०) -मा क्रियासित उद्देश्य सर्वनाम र अप्रत्यक्ष सर्वनामको पदसङ्गतिको कारण यी तर्कपदहरू लोप भएको पाइन्छ। अर्थात् यस प्रकारको तर्कपद लोप पदसङ्गतिमा आधारित छ।

सङ्कथनमा सर्वनाम उद्देश्य र सर्वनाम अप्रत्यक्ष कर्म लोप भए पनि प्रत्यक्ष कर्ममा अनिवार्य रूपमा दर्शक सर्वनाम क्रियासित रहन्छ।

(२३१) (kɔŋ-a) (an-∅) uŋ-kə-∅ pij-u [(S) (IO) DO V]
 1SG-ERG 2SG-ABS PROX-DEM-DAT give-3SG.PST
 'मैले तिमीलाई यो दिएँ।'

कुलुडमा उक्त प्रत्यक्ष कर्मको दर्शक सर्वनाम उपवाक्यमा निश्चितता (Definiteness) बोध गराउनका निम्ति अनिवार्य रूपमा रहेको हुन्छ।

यस बाहेक कुलुडमा सङ्कथनमा आधारित तर्कपद लोप हुने व्यवस्था भिन्न हुन्छ। सन्दर्भ- सङ्कथन विषय *liŋɔksi* 'केरा' छ भने यस प्रत्यक्ष कर्मलाई पनि लोप गर्न सम्भव छ।

(२३२) (an-a) (kɔŋ-∅) (tei-∅) pi:-ɔ [(S) (IO) (DO) V]
 2SG-ERG 1SG-ABS cloth-DAT give-1SG.PST
 'तिमीले मलाई लुगा दियो।'

माथि दिएको उदाहरण (२३२) -मा सर्वनाम उद्देश्य र सर्वनाम अप्रत्यक्ष कर्म भएकाले नाम प्रत्यक्ष कर्म पनि लोप भएर क्रियाको मात्र तर्कपद रहेको छ। यस किसिमको लोप सङ्कथन विषयमा निर्भर गर्दछ।

समग्रमा कुलुडमा उद्देश्य सर्वनाम र अप्रत्यक्ष सर्वनामको पदसङ्गतिको कारण यी तर्कपदहरू लोप भएको पाइन्छ अनि सङ्कथनको विषय द्विकर्मक क्रियाको प्रत्यक्ष कर्म पनि लोप हुन सक्छ। यस किसिमको परिदृश्यलाई नल सब्जेक्ट अथवा प्रो-ड्रप भनिन्छ (हेर्नुहोस् पर्लमियूटर १९७१)। भाषाविज्ञानमा प्रो-ड्रपलाई दुई प्रक्रियाले पुष्टि गरिएको पाइन्छ।

(क) बृहत् पदसङ्गति (Rich Agreement) जस्तै इटालियन (रिज्जी १९८२),

स्वयनडिनेवियन (तरालसेन १९८०), आदि।

(ख) नल शीर्षक (Null Topic) जस्तै चिनियाँ (हुवाङ १९८४), जापानी (हासेगावा १९८४) आदि।

इटालियन, स्वयनडिनेवियन जस्ता भाषाहरूमा पुरुष र वचनको बृहत् पदसङ्गति पाइन्छ, अनि उद्देश्यपदको लोप हुन्छ। चिनियाँ, जापानी जस्ता भाषाहरूमा पदसङ्गति व्यवस्था नपाइए तापनि उद्देश्यपदको साथै कर्मपद पनि लोप हुन्छ। निलेमेन र जेनड्रोई (२००६) -ले यस प्रकारको लोप जसमा कुनै पनि तर्कपद लोप हुन्छ त्यसलाई न्याडिकल प्रो-ड्रूप भनेका छन्। न्याडिकल प्रो-ड्रूपको पुष्टिका निम्ति व्यक्तिवाचक सर्वनाममा कारक, वचन, आदि अभिलक्षणाको योगात्मक रूप पाइन्छ।

प्रो-ड्रूपको अवधारणाअन्तर्गत कुलुड न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा हो। उद्देश्यपद र अप्रत्यक्षपद बृहत् पदसङ्गतिको कारण लोप हुन्छ भने प्रत्यक्षपद नल शीर्षकमा आधारित छ। यसका साथै कुलुडमा व्यक्तिवाचक सर्वनाम योगात्मक तथा संलयित (Fusional) भएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् ५.४ सर्गक्रम)।

सङ्क्षिप्त पदक्रम तथा तर्कपद लोपको आधारमा कुलुडलाई समतलीय भाषा (Non-configurational) मान्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् हेल १९८३)। बृहत् पदसङ्गतिको आधारमा कुलुड शीर्ष चिह्नित (Head marking) भाषाको रूपमा पाइन्छ भने व्यक्तिवाचक सर्वनामको योगात्मक तथा संलयित सूचकको आधारमा आश्रित चिह्नित (Dependent marking) भाषाको रूपमा देखिन्छ (हेर्नुहोस् निकोल्स १९८६)। यस्ता शीर्ष चिह्नित र आश्रित चिह्नित पद्धति भएको व्यवस्थालाई द्विचिह्नित भाषा (Double-marking language) भनिन्छ। कुलुड लगायत तुर्की भाषा यस्ता भाषिक प्रकारगतभिन्न पर्दछ।

५.२ पदावलीका आन्तरिक संरचना

पदहरूको निश्चित समूह मिलेर बनेको व्याक्यात्मक संरचनाको एकाइलाई उपवाक्य भनिन्छ। पदावली एक वा अधिक पदद्वारा संरचित हुन्छ। ती पदहरूलाई पदावलीको घटक भनिन्छ। ती घटकहरूमध्ये एउटा मुख्य घटकले त्यस पदावलीलाई चिह्नित गर्दछ। यस किसिमको घटकलाई शीर्षक भनिन्छ।

५.२.१ विशेषण पदावली

कुलुङमा विशेषण (हेर्नुहोस् विशेषण अध्याय चार) नामपदसित वा क्रियापदसित आउँदछ जसलाई क्रमैले विशेषण र क्रिया विशेषण भनिन्छ। कुलुङ विशेषणअन्तर्गत उद्देश्य विशेषण (Attributive adjective) र विधेय-विशेषण (Predicate adjective) पाइन्छ।

- (२३३) (क) [ɔmlɔ:p]   mɪmɪts^ha   [nəp] tu:-e
white   girl   good be-N1SG.NPST
'सेती केटी राम्री छे।'
- (ख) gugur-pa   k^hep
black-ADJ   dog
'कालो कुकुर हो।'

कुलुङमा उद्देश्य विशेषण अग्र नामिक हुन्छ अनि विधेय विशेषण वाक्यको विधेयमा विशेषण पदावलीअन्तर्गत पाइन्छ। विशेषण विशेष गरी व्युत्पादिक विशेषण सूचक *-pa* पाइन्छ।

- (२३४)   uŋ-kə   [dumɔ bai-p]   tu:-e
prox-dem   too   long-ADJ   be-NPST
'यो धेरै लामो छ।'

उक्त विधेय विशेषणको उदाहरण (२३४) -मा विशेषक *dumɔ* विशेषण *bai-p* -को अग्रमा छ। कुलुङमा विशेषणपदका क्रम आउन सक्छ (हेर्नुहोस् ४.१.१.३ विशेषण)।

(२३५)   i-l-pɔ   [[ŋalinəp] [ɔmlɔ:p]]   watsts^ha sij-a k^hat-a
 one-EXTNR-CLF handsome fair   boy   die-PST go-PST
 'एकजना राम्ने सेते केटो मन्थो।'

माथि उदाहरणमा *ŋalinəp* र *ɔmlɔ:p* दुईवटा विशेषणपद आएर अर्को विशेषणपद बनिएको छ।

५.२.२ सङ्ख्यावाची पदावली

भाषाविज्ञानमा सङ्ख्यावाची र कोटिकार पदावलीका विभिन्न अवधारणा रहेका पाइए तापनि यस अध्ययनअन्तर्गत सङ्ख्यावाची र कोटिकार दुवैलाई सङ्ख्यावाची पदावलीअन्तर्गत विश्लेषण गरिएको छ। ड्राय (२००८: २६) -ले क्रिया अन्त्य हुने भोट-बर्मेली भाषामा सङ्ख्यावाची अग्र नामिक हुन्छ भनेका छन्। कुलुडको सङ्ख्यावाची कोटिकार अग्र नामिक हुनाले यस भनाइलाई पुष्टि गरेको छ। कुलुडमा सङ्ख्यावाची कोटिकार अग्र नामिक रहने उदाहरण निम्नलिखित छन्।

(२३६)   ɔ-pi [i-bim]   sɔksɔbəu   tu:e
 1SG one-CLF   book   be-N1SG.NPST
 'मेरोमा एउटा किताब छ।'

माथिको उदाहरणमा सङ्ख्यावाची पदावलीमा क्रमैले *i* सङ्ख्या र *-bim* कोटिकार सर्गिएको आएको छ।

(२३७)   sup-pɔ   mis-tsi   k^hat-tsi
 three-CLF   person-PL   go-PL
 'तीनजना मान्छे गए।'

उक्त उदाहरणमा सङ्ख्या *sup-*सित कोटिकार *-pɔ* आएको छ अनि नामपदमा वचन सूचक *-tsi* पनि आएको छ। नाम र क्रियाको पदसङ्गतिमा सोही बहुवचन *-tsi* वचन सङ्गति भएको पाइन्छ।

५.२.३ नाम पदावली

व्यक्तिवाचक नामबाहेक अरू कुनै नाम शीर्ष रहने पदावली नै नाम पदावली हो।

(२३८)   k^hewa-ts-a   dza-Ø   tsai-tsi
dog-PL-ERG   rice-ABS   eat.CONT-PL
'कुकुरहरूले भात खाँदैछ।'

उक्त उदाहरण (२३८) -मा *k^hewa* शीर्ष हो। यससित परसर्गमा बहुवचन अनि ऊर्जावत् कारक सूचक आएको छ।

५.२.४ निर्धारक पदावली

सर्वनाम वर्गको शीर्ष रहेको पदावली निर्धारक पदावली हो (हेर्नुहोस् एबनी १९८७)। निर्धारक पदावलीको अवधारणाअन्तर्गत कुलुडमा पुरुषवाची, दर्शक, प्रश्नवाचक, सम्बन्धवाचक र निजात्मक सर्वनाम तथा व्यक्तिवाचक नाम निर्धारक पदावलीको शीर्ष हुनाले यी सबै निर्धारक पद हुन्। उदाहरणार्थ-

(२३९)   [an-ni]   sɔŋɔ   k^hat-ni
2-PL   jungle go-PL
'तिमीहरू जङ्गल जान्छौ।'

यसमा पुरुषवाची सर्वनाम *an* उद्देश्यपदको शीर्ष हुनाले निर्धारक पदावली हो। सर्वनाम *an* -ले पुरुष र परसर्ग *-ni* -ले वचनलाई व्यक्त गर्दछ। पुरुषवाची सर्वनामसित परसर्गमा वचन सूचक साथै अन्य सूचक आउने उदाहरण (२४०) -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

(२४०)   ka-ts-Ø-a]   setsik^him-Ø   k^hat-tsi-Ø
1-DU-INCL-ERG   school-ABS   go-DU-INCL
'हामी दुई (म र तिमी) स्कूल जान्छौ।'

उक्त उदाहरणमा पुरुषवाची सर्वनाम *ka* निर्धारक पदावलीको शीर्ष हो। यस पदावलीभित्र *ka* सँग क्रमैले वचन, समावेशी र ऊर्जावत् कारक सूचक छ। यी सूचकबाहेक निर्धारक

पदावलीको शीर्षसँग शीर्ष सूचक परसर्गको रूपमा पाइन्छ।

(२४१)   əŋ-kə-kə [विधेय]   mis [COP Ø]
PROX-DEM-TOP   person
'यो मान्छे हो।'

यस अतिरिक्त निर्धारक पदावलीअन्तर्गत प्रश्नवाचक सर्वनाम सूचक पनि पाइन्छ जस्तै-

(२४२)   as-a-i   ts^həu   k^həŋ-u
WH-ERG-Q   bird   see-PST
'कसले चरा देख्यो?'

निर्धारक पदावलीको अवधारणाअन्तर्गत सम्बन्ध कारक सूचकलाई निर्धारक पदावलीको शीर्ष मानिएको छ। यस अवधारणाअन्तर्गत कुलुडमा सम्बन्ध कारक सूचक रहेको उपवाक्यको संरचना निम्नलिखित छ।

(२४३)   [[k^hə][-mi]] [k^him]-pi   munima   tu:-e
3SG-GEN house-GENR.AXPRT cat   be-N1SG.NPST
'उसको घरमा बिरालो छ।'

उक्त उदाहरणमा *k^hə* निर्धारक पदावली हो। सम्बन्ध कारक सूचक *-mi* अर्को निर्धारक पदावलीको शीर्ष हो जसले नाम पदावली *k^him* -लाई पूरकको रूपमा लिएको छ। *k^hə* निर्धारक पदावलीलाई अधिकारी (Possessor) भन्छ भने *k^him* नाम पदावलीलाई पोजेस्ड (Possessed) भनिन्छ।

निर्धारक पदावलीअन्तर्गत निर्धारकको पूरक नाम पदावली भएकाले निम्नलिखित उदाहरण (२४४) -को आधारमा निर्धारक पदावलीको अन्य घटक पदावलीहरूलाई हेर्न सकिन्छ।

(२४४)   əŋ-kə   i-l-pə   gurgur-pa   mi^mts^ha-a   dza-Ø   tsə
PROX-DEM one-EXTNR-CLF   black-ADJ woman-ERG rice-ABS   eat.3.PST
'यी एउटी काली केटीले भात खाईन्।'

उक्त पदक्रममा कोटिकार अग्र विशेषणमा रहेको छ। सङ्ख्यावाची कोटिकारलाई मात्र केन्द्रित गर्दा सङ्ख्या *il-* कोटिकार *-po* -को अग्रमा चिह्नित भएको छ।

५.२.५ परस्थानिक पदावली

कुलुङमा परस्थानिक पदावली स्थानमा एक्सियल परसर्गमा आएर बनिएको हुन्छ (हेर्नुहोस् सम्बन्धपरक ४.१.१.१ नाम र ४.१.१.४ परस्थानिक)। परस्थानिकपद पञ्च नामिक हुन्छ वा यसले क्रियालाई लिन पनि सक्छ।

(२४५)   *nets^{hə}*   *maŋk^him-pka*   *ta-a*
                   younger.sister temple-SOURCE   come-PST
                   ‘बहिनी मन्दिरदेखि आईन्।’

उक्त उदाहरण (२४५) -मा परस्थानिकपद परसर्ग *-pka* आएर बनिएको छ। जसको पूरकको रूपमा नामपद *maŋk^him* लिएको छ।

क्रिया विशेषणपद

(२४६)   *bisal-a*   *dza-∅*   [[*saraŋ*] [*watamts^ha*]] *tsə*
                   Bishal-ERG   rice-NOM   very   fast   eat.PST
                   ‘बिसालले भात साह्रै बिस्तारी खायो।’

उक्त उदाहरणमा *watamts^ha* विशेषणपदले क्रियाको गतिलाई बुझाएको छ। यसर्थ *watamts^ha* क्रिया विशेषणपदको शीर्ष हो। यस्ता क्रिया विशेषण क्रियापदको अग्रमा पाइन्छ। यस क्रियाविशेषणको अग्रमा तीव्रक (Intensifier) *saraŋ* क्रिया विशेषण पनि आउन सक्छ।

क्रियापद

(२४७)   *kas-ka*   *sogə*   *k^hat-a-tsi-ka*
                   1DU-EXCL   jungle   go-PST-1DU-EXCL
                   ‘हामी दुई जङ्गल गयौं।’

माथि दिएको उदाहरणमा *k^hat* क्रिया धातुसित भूतकाल सूचक *-a*, वचन सूचक *-tsi* र असमावेशी सूचक *-ka* परसर्गमा आएर उद्देश्यको पुरुष, वचन र समावेशीको सङ्गति देखाइएको छ। यसर्थ *k^hat* क्रियापदको शीर्ष हो। यस अतिरिक्त क्रिया पदावलीअन्तर्गत सर्गरूलाई सर्गक्रममा चर्चा गरिएको छ।

यसभन्दा अघि पदावली र त्यसका घटकहरूको चर्चा गरियो। यी पदावलीहरूको मेलबाट उपवाक्य गठन हुन्छ। साधारणतः उपवाक्यमा उद्देश्य नामपद र विधेय हुन्छ। विधेयकलाई केन्द्रित गरी कुलुडमा उपवाक्यको निम्नलिखित वर्गीकरण गरिएको छ। विधेयकरहित उपवाक्य जसमा योजिका लोप भएको हुन्छ।

(२४८)   *kəŋ-kə mĩmʈs^ha*
 1SG-TOP girl
 ‘म केटी हुँ।’

उक्त उदाहरण अस्तित्ववाची योजिका हो जसमा योजिका (यस वाक्यको विधेयक) शून्य रूप छ। कुलुड लघु उपवाक्यको संरचनालाई उदाहरण (२४९) -मा हेर्न सकिन्छ।

(२४९)   [मुख्य उप *kəŋ-a*   [लघु उप [*k^hə-Ø*] [*nəp*]] *ləj-ə*]
 1SG-ERG   3SG-ABS   good think-3.NPST
 ‘मलाई ऊ राम्रो लाग्छ।’

माथि दिएको उदाहरणमा मुख्य उपवाक्यको संरचनामा लघु उपवाक्य *k^hə nəp* -ले *ləjə* क्रियाको पूरकको व्याकरणिक कार्य गरेको पाइन्छ। कुलुडमा एकल विधेयक भएको उपवाक्य पनि पाइन्छ, जस्तै-

(२५०)   *net^hə*   *k^him   taj-e*
 younger.brother   house come-NPST
 ‘भाइ घर आउँछ।’

यस उपवाक्यमा एकल विधेयक छ अनि यो उपवाक्य स्वाधीन उपवाक्य पनि हो। यसका साथै स्वाधीन उपवाक्य एकदेखि बढी विधेय भएको पनि पाइन्छ।

(२५१) [[netsə taj-e]   lə   [dza tsaj-e]]
 brother come-NPST   CONJ   rice-N1SG.NPST
 ‘भाइ आउँछ र भात खान्छ।’

दुईवटा स्वतन्त्र उपवाक्यहरू मिलेर बनेको एउटा उपवाक्य माथि (२५१) -मा देखाइएको छ। यसरी नै निम्न प्रकारको उपवाक्यमा उपवाक्य मिलेर आएको उपवाक्य पनि पाइन्छ।

उपवाक्य दुई प्रकारको हुन्छ- मुख्य उपवाक्य र अन्तःस्थापित उपवाक्य।

उदाहरणार्थ-

(२५२) [मुख्य उप kəŋ   minə: [अन्तःस्थापित उप sisir k^hat-a]]
 1SG   think-1SG.NPST   Sisir go-PST
 ‘मलाई लाग्छ सिसिर गयो।’

उक्त उपवाक्यमा मुख्य उपवाक्य *kəŋ minə sisir k^hata* हो भने अन्तःस्थापित उपवाक्यमा *sisir k^hata* मुख्य उपवाक्यको भाग हो।

क्रियापदले समापिकालाई बोध गरेको हुन्छ। मुख्यतः समापिकालाई र अन्य कोटिको सङ्केतक मानिन्छ। यसै समापिकाको आधारमा उपवाक्यको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। समापक उपवाक्यमा क्रियाले काल र अन्य कोटिलाई व्यक्त गरेको हुन्छ भने असमापक उपवाक्यमा क्रियाले यस कोटिलाई व्यक्त गरेको हुँदैन। उदाहरणार्थ-

(२५३) [मुख्य उप Rita nət-tə [अन्तःस्थापित उप   sɔbita   k^him   ɔrɔsɔtə   waiwai-mə-tsai k^ha-te]]
 Rita want-3.NPST   Sabita   house   loud   noise-do-CONT   go-OPT
 ‘रीता चाहन्छ सबिता जोरले हल्ला गर्दै घर जाओस्।’

उदाहरण (२५३) -मा मुख्य उपवाक्यमा र अन्तःस्थापित दुवै समापक उपवाक्य हो।
दुवै उपवाक्यमा क्रियाले समापिकालाई बोध गरेको छ। तर सबै उपवाक्य समापक
नभई असमापक पनि हुन्छ।

(२५४) [kɔŋ-a [अन्तःस्थापित उप an-a dza tsə-kə] təkʰi-kə tu:-ɔ:-nɔ]]
1SG-ERG 2SG-ERG rice eat-PRF see-PRF be-1SG.NPST-NEG-NPST
'मैले तिमिले भात खाएको देखेको छुइँनँ।'

माथि उदाहरणमा अन्तःस्थापित उपवाक्यबाट असमापक बोध हुन्छ।

(२५५) [मुख्य उप kɔŋ minɔ: [अन्तःस्थापित उप sisir sarəŋ bɔlɔ kʰat-a]]
1SG think-1SG-NPST Sisir very fast go-PST
'मलाई लाग्छ सिसिर साह्रै छिटो गयो।'

उक्त उपवाक्यको उदाहरणमा मुख्य उपवाक्य समापक भए पनि अन्तःस्थापित उपवाक्यले
असमापिकको बोध गराएको छ। अन्तःस्थापित उपवाक्य तीन प्रकारका हुन्छन्। ती
हुन्- विशेषक उपवाक्य, पूरक उपवाक्य र अधियोजी उपवाक्य। उपवाक्यमा शीर्ष
पदलाई निर्धारित गरिएको हुन्छ भने त्यो विशेषक उपवाक्य हुन्छ। यस किसिमको
उपवाक्यलाई तल देखाइएको छ।

(२५६) baip mui fi:p-mis ta-a
long moustache MODF-person come-PST
'लामो दाही पालेको मान्छे आयो।'

विशेषकलाई सहायक संरचक घटक पनि मानिन्छ। यस अतिरिक्त उपवाक्यको सहायक
संरचक घटक पूरक हो।

(२५७) [मुख्य उप kɔŋ minɔ: [अन्तःस्थापित उप sisir sarəŋ bɔlɔ kʰat-a]]
1SG think Sisir very fast go-PST
'मलाई लाग्छ सिसिर साह्रै छिटो गयो।'

माथि उदाहरण (२५७) -मा *mino:* पूरक हो। मुख्य उपवाक्य र अन्तःस्थापित उपवाक्यलाई संयोजन गरेको छ। कुलुङ भाषामा प्रयुक्त क्रियायोगिक उपवाक्य निम्नलिखित छ।

(२५८)   [babita [kɔŋ   tə-k^hi-lɔ]   kit-ə:]
                       Babita 1SG   see-TEL-CONJ.PTCP   fear-3.PST
                       ‘बबिता मलाई देखेर डरायो।’

उक्त उदाहरणमा *kɔŋ tək^hilɔ* क्रियायोगिक उपवाक्य हो। यस उपवाक्यले मुख्य उपवाक्यको क्रियालाई विस्तारित गरेको छ। क्रियायोगिक उपवाक्यको उदाहरणमध्ये सम्बन्ध बोधक उपवाक्य (Relative clause) पनि हो (हेर्नुहोस् कार्नी २००६: २०१)। विशेषण उपवाक्यलाई तल दिएको उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ।

(२५९)   surʌdz-a   [ɦɔpŋə saniwa   ts^hu:-e]   pik-a
                       Suraj-ERG   self   intelligent   be-N1SG.NPST say-PST
                       ‘सुरजले आफू ज्ञानी छु भन्यो।’

माथि अन्तःस्थापित उपवाक्य नै विशेषण उपवाक्य हो।

सङ्केतार्थक उपवाक्य (Conditional clause)

कुलुङमा मुख्य उपवाक्यलाई सङ्केत गर्ने उपवाक्यको उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(२६०)   [[kɔŋ k^him   k^hat-ɔ-dɔ]   [an tu-wə]]
                       1SG   house   go-1SG.PST-CND   2SG be-OPT
                       ‘म घर गएँ तिमि आऊ।’

कुलुङमा मुख्य उपवाक्यले सङ्केतार्थक उपवाक्यलाई सङ्केत गरेको हुन्छ। यसलाई सङ्केतार्थक सूचक *-dɔ* -ले बोध गरेको छ।

५.३ वाक्य

उपवाक्यबाट निर्मित यसभन्दा मथिल्लो तहको भाषिक एकाइलाई वाक्य भनिन्छ। यसलाई संरचनाका आधार र अर्थको आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। संरचनाअन्तर्गत सरल, संयुक्त, मिश्र र मिलित वाक्य आउँछ भने अर्थको आधारमा सामान्यार्थक, प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक र विस्मयादिबोधक लिएको हुन्छ।

५.३.१ सरल वाक्य

एउटा मात्रै उपवाक्यबाट निर्मित भएको वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानमा एक मात्र भएको समापक क्रिया भएको वाक्यलाई सरल वाक्य मानिन्छ।

(२६१)   kisor-a   mun̩kə   mis   k^heplem   pi̯j-u
Kishor-ERG   that   person money   give-3.PST
'किसोरले त्यो मान्छेलाई पैसा दियो।'

उक्त वाक्यमा *pi̯ju* समापक क्रिया हो।

५.३.२ संयुक्त वाक्य

संयुक्त वाक्यको संरचना एकभन्दा अधिक स्वतन्त्र उपवाक्य मिलेर भएको हुन्छ।

(२६२)   [sita   ges-a]   lo   [rita k^hap-a]
Sita   laugh-PST   CONJ   Rita cry-PST
'सीता हाँस्यो र रीता रोयो।'

(२६३)   [ɔ   nets^hɔ k^hat-e]   k^hena [nets^hɔ taj-e]
1SG.GEN   bother go-NPST OR   sister come-NPST
'मेरो भाइ जान्छ अथवा बहिनी आउँछ।'

माथि वाक्यमा आएको *lo* - र *k^hena* -ले दुईवटा स्वतन्त्र वाक्यलाई जोडेको छ।

५.३.३ मिश्र वाक्य

मिश्र वाक्य एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र अर्को आश्रित उपवाक्यहरूबाट निर्मित भएको हुन्छ।

(२६४) watss^ha: [an siniwa] pik-a
boy 2SG intelligent say-PST
'केटाले तिमी ज्ञानी भने।'

५.३.४ मिलित वाक्य

यस वाक्य संरचनामा एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्य र कम्तिमा एउटा आश्रित उपवाक्य रहेको हुनु पर्दछ।

(२६५) k^hep buls-te lo dis-a lo si-j-a
dog run-PST CONJ fall-PST CONJ die-EXTNR-PST
'कुकुर कुद्यो र लड्यो अनि मन्यो।'

संरचनाको आधारबाहेक अर्थको आधारमा कुलुङ वाक्यका प्रकार प्रस्तुत छन्।

५.३.५ सामान्यार्थक वाक्य

कुनै विषयमा सूचना दिने वाक्य सामान्यार्थक वाक्य हो।

(२६६) ese sepa buw-a gita soksəbəu pi-j-u
today night elder.brother-ERG Gita book give-EXTNR-3.PST
'आज राती दाजुले गीतालाई किताब दियो।'

५.३.६ प्रश्नार्थक वाक्य

कुलुङमा सामान्यार्थक वाक्यबाट प्रश्नार्थक वाक्य प्रश्न सूचकबाट छुट्टिन्छ।

(२६७) asika lam-pi sridzana-Ø u-i pi-j-u
Ashika.ERG path-GENR.AXPRT Srijana-ABS WH-Q give-EXTNR-3.PST
'आसिकाले बाटोमा सृजनालाई के दियो?'

उदाहरणमा दिएको -i-ले प्रश्नलाई सूचित गरेको छ। अन्य प्रश्न सूचकहरूको चर्चा चौथो अध्यायको प्रश्नार्थकमा गरिएको छ।

५.३.७ आज्ञार्थक वाक्य

कर्ता लोप भई आएको उपवाक्यले आज्ञार्थक भाव बुझाउँछ भने त्यो वाक्य आज्ञार्थक वाक्य हुन्छ।

(२६८)   kɔŋ kau   pi-kʰɔŋ
                  1sg water   give-IMP
                  'मलाई पानी देऊ।'

कुलुङमा -kʰɔŋ-ले आज्ञार्थक भाव बुझाउँदछ (अन्य भाव सूचक हेर्नुहोस् चौथो अध्यायमा)।

५.३.८ विस्मयादिबोधक वाक्य

विस्मय भाव उपवाक्यद्वारा संरचित वाक्य विस्मयादिबोधक वाक्य हो। यस्तो वाक्य विस्मयादिबोधकबाट सुरु हुन्छ। यस किसिमको वाक्य पुरा नहुन पनि सक्छ।

(२६९)   akaja   sij-a-ke
                  ouch!   die-PST-ASS
                  'ऐय्या! मरें।'

समग्रमा कुलुङ भाषाको पदक्रमबारे चर्चा गरिएको छ। वाक्यात्मक घटक जस्तै पदावली र उपवाक्यको विभिन्न प्रकारबारे संक्षेपमा विश्लेषण गरिएको छ। वाक्यात्यक विविधताअन्तर्गत संरचना र अर्थको आधारमा वाक्यहरूको चर्चा गरिएको छ। आउँदो खण्डमा सोही घटकहरूको आन्तरिक संरचना सर्गहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

५.४ सर्गक्रम

सर्गले पदको प्रातिपदिकमा जोडिएर नयाँ पद वा पद निर्माण गर्दछ। स्मरण रहोस्,

कुलुङमा उपसर्ग र परसर्ग पाइन्छ अनि यी सर्गहरू व्युत्पादन तथा रूपायन सर्ग हुन्। कुलुङमा विशेषण सूचक *-pa* व्युत्पादन सर्ग हो भने वचन सूचक *-tsi, ni* रूपायन सर्ग हो। यस अध्यायमा कुलुङ सर्गको क्रमलाई अध्ययन गरिने छ। यस सर्गक्रमको अध्ययनको आधार कुलुङ नामपदावली, निर्धारकपदावली (सर्वनाम) र क्रियापदावलीलाई लिएको छ।

भेन ड्रिम (१९९०)^{७१} र पेन (२००७) -को स्थानक धारणा (Slot Concept) अन्तर्गत कुलुङ सर्गहरूलाई उपसर्ग स्थानक (Prefixal Slot) र परसर्ग स्थानक (Suffixal Slot) -मा विभाजन गर्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् टोल्समा १९९७: ६७)।

कुलुङ नामपदको आधारमा नाम धातुसित आउने सर्गक्रमलाई तालिका ५.१ र सर्वनाममा आधारित निर्धारक पदावली पाइने सर्गक्रमलाई तालिका ५.२ प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.२: नाम धातुसित हुने सर्गक्रम

उपसर्ग स्थानक-१	नाम	परसर्ग स्थानक-१	परसर्ग स्थानक-२	परसर्ग स्थानक-३	परसर्ग स्थानक-४	परसर्ग स्थानक-५
<i>ɔ-</i> 1SG.POSS <i>am-</i> 2SG.POSS <i>m-</i> 3SG.POSS	3	<i>-ts^ha</i> DIM	<i>-∅</i> SG <i>-tsi</i> PL		<i>-kə</i> TOP	<i>-a</i> ERG <i>-∅</i> ABS <i>-a</i> INS <i>-mi</i> GEN <i>-lɔ</i> COM <i>-pi</i> LOC <i>-ka</i> ABL <i>-pi-ka</i> ELA <i>-a</i> VOC
		<i>-əu</i> HON		<i>-fiɔp</i> REF		

उक्त तालिका ५.२ -मा नाम धातुको उपसर्ग स्थानक-१ -मा सम्बन्ध वाचक छ भने परसर्गहरू पाँच स्थानकसम्म आउने सम्भावना रहेको छ। ती क्रमैले परसर्ग स्थानक-१

^{७१} स्रोत: टोल्समा १९९७

-मा अल्पार्थक र आदर सर्ग, परसर्ग स्थानक-२ -मा वचन, परसर्ग स्थानक-३ -मा आत्मवाची, परसर्ग स्थानक-४ -मा शीर्ष र परसर्ग स्थानक-५ -मा कारक सूचक छ। उपसर्ग सम्बन्ध वाचक, नाम धातु, अल्पार्थक परसर्ग, वचन परसर्ग र शीर्ष परसर्ग मिलेर एक पद हुन सक्छ तर यस क्रममा अन्त्यमा शीर्ष आएकाले कारक सूचक आउने सम्भावना रहँदैन। यस क्रममा शीर्षलाई हटाए कारक हुन सक्छ। उपसर्ग स्थानक-१, नाम धातु, परसर्ग स्थानक-३ र कारक सूचक मिलेर पनि पदको निर्माण हुन्छ। यस क्रममा उपसर्ग स्थानक-१ र परसर्ग स्थानक-३ अर्थात् नाम धातु नरही पनि पद निर्माण सम्भव रहन्छ। नाम धातुसित मात्र आउने परसर्ग स्थानक-१ -को आदर सर्ग -*au* हो। सर्वनामको सर्गक्रममा उपसर्गमा स्थानक एक र परसर्गमा स्थानक चारसम्म रहन सक्छ।

तालिका ५.३: सर्वनामसित हुने सर्गक्रम

उपसर्ग स्थानक-१	सर्वनाम	परसर्ग स्थानक-१	परसर्ग स्थानक-२	परसर्ग स्थानक-३	परसर्ग स्थानक-४
	<i>kɔŋ</i> 1SG		<i>-kə</i> TOP	<i>-a</i> ERG <i>-∅</i> ABS <i>-a</i> INS <i>-mi</i> GEN <i>-lɔ</i> COM <i>-pi</i> LOC <i>-ka</i> ABL <i>-pi-ka</i> ELA <i>-a</i> VOC	
	<i>kas</i> 1DU	<i>-∅</i> INCL <i>-ka</i> EXCL			
	<i>kei</i> 1PL	<i>-∅</i> INCL <i>-ka</i> EXCL			
	<i>an</i> 2	<i>-∅</i> SG <i>-tsi</i> DU <i>-ni</i> PL			
	<i>k^hə</i> 3	<i>-∅</i> SG <i>-tsi</i> PL			
	<i>as</i> WH <i>u</i> WH <i>fi:</i> WH <i>da:</i> WH <i>dep</i> WH	<i>-tɔŋ</i> sort of <i>-de</i> day <i>-lɔ</i> COM/TIME <i>-pɔ</i> QUANT	<i>-kə</i> PART <i>-na</i> MANNER		<i>-i</i> Q
<i>∅-</i> PROX <i>m-</i> DIST	<i>uŋkə</i> 3	<i>-∅</i> SG <i>-tsi</i> PL			

माथि तलिकामा सर्वनाम धातुमा पुरुषवाची, प्रश्नवाची र दर्शकवाची रहेको छ। यसमध्ये दर्शकवाची सर्वनामको उपसर्गमा निकटवर्ती र दूरवर्ती सर्ग हुन्छ। प्रथम पुरुषको संलयित (पुरुष र वचन) रूप हुन्छ। तसर्थ सर्वनाम धातुमा राखिएको छ। पुरुषवाची सर्वनाममा दुईवटा क्रम आउने सम्भावना हुन्छ, पहिलो परसर्ग स्थानक-१ र परसर्ग स्थानक-२ अनि दोस्रोमा परसर्ग स्थानक-१ र परसर्ग स्थानक-३। सर्वनाममा पनि शीर्ष -*ka* आए पछि कारक सूचक आउन सक्दैन। प्रश्नवाची सर्वनामको परसर्ग स्थानक-१ -मा *-ton*, *-de*, *-lo* र *-po* आएको छ यसरी नै परसर्ग स्थानक-२ अंशार्थी र रीति (Manner), परसर्ग स्थानक-३ -मा कारक सूचक र परसर्ग स्थानक-४ -मा प्रश्न सूचक हुन्छ।

कुलुङ समापक क्रिया, धातु प्रातिपदिक (Verb stem) -को आधारमा छुट्टिन्छ। अभिलक्षणको आधारमा ती सर्गहरू काल, भाव, पक्ष, ध्रुवीयता (अकरण), फाइफिचर र प्रश्नार्थक हुन्। यी सर्गमध्ये अकरण भूत, उपसर्गको रूपमा आउँछ, अन्य सबै परसर्गमा आउँछ। कुलुङका प्रायः सर्गहरू सम्पृक्त हुन्छन्। उदाहरणार्थ- *-am* परसर्गले प्रथम पुरुष बहुवचन र तृतीय पुरुष अभूत बुझाउँदछ। तसर्थ कुलुङ क्रियात्मक सर्गहरूमा दुई वा दुईभन्दा अधिक अर्थतात्त्विक अभिलक्षणहरू हुन्छन्। कुलुङमा क्रियात्मक सर्गक्रम व्यवस्थालाई स्थानकको आधारमा तालिका ५.४ प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.४: कुलुड क्रियात्मक सर्गक्रम

उपसर्ग स्थानक-१	क्रिया	परसर्ग स्थानक-१	परसर्ग स्थानक-२	परसर्ग स्थानक-३	परसर्ग स्थानक-४	परसर्ग स्थानक-५	परसर्ग स्थानक-६
<i>man-</i> NEG.PST		<i>-mi</i> CAUS	<i>-a</i> PST	<i>-tsi</i> DU <i>-ni</i> PL <i>-tsi</i> 3NSG <i>-tsu</i> DU > 3- <i>num</i> 2PL > 3	<i>-ka</i> EXCL	<i>-no</i> NEG.NPST	<i>-p^ho</i> PROB <i>-wə</i> IMP <i>-nu/wə</i> OPT
			<i>-o:</i> 1SG.NPST <i>-o</i> 1SG.PST <i>-ŋa</i> 1SG.NEG.PST <i>-ja</i> 1PL.NPST <i>-i</i> 1PL.PST <i>-e</i> NON1SG.NPST <i>-na</i> 2SG.PST <i>-ə</i> 3.NPST <i>-s</i> 3DU.NEG.NPST <i>-s</i> 1PL.EXCL.NEG.PST <i>-u</i> 3.PST <i>-jan</i> 1SG > 2.NPST <i>-am</i> 1PL > 3.NPST <i>-um</i> 1PL > 3.PST				<i>-jo</i> Q
			<i>-k^hi</i> TEL <i>-kə</i> PRF <i>-toŋ</i> CONT <i>-wa</i> IRR				

उक्त तालिका तालिका ५.४ -मा क्रिया धातुको उपसर्ग स्थानकमा अकरण भूत *man-* रहेको छ। क्रिया धातुको परसर्गमा पाँचवटासम्म सर्गहरू आएका छन्। परसर्ग स्थानक-१ -मा भूत र अभूतकाल साथै पक्ष र संलयित (कालरहित पुरुष र वचन) रूप छ। यसरी नै परसर्ग स्थानक-२ -मा वचन र संलयित (पुरुष र वचन) छ। परसर्ग स्थानक-३ -मा असमावेशीपछि परसर्ग स्थानक-४ -मा अकरण अभूत रहेको छ। अकरण अभूत *-no* पछि परसर्ग स्थानक-५ -मा भाव र प्रश्नार्थक छ। समग्रमा कुलुड

क्रियात्मक सर्गक्रममा उपसर्गमा अकरण भूत र परसर्गको अन्तमा प्रश्नार्थक सर्गमा भएको पाइन्छ।

उपसर्ग स्थानक-१

<man-> : अकरण भूत रूपिम [NEG.PST]

सिक्किम भेदमा उपसर्ग अकरण भूतको रूप <man-> मात्र हुन्छ भने तोल्स्मा (१९९७: १९९) -को अध्ययनमा <man- ~ mam- ~ maŋ> पाइएको छ।

(२७०)   man-pi-nna
                 NEG.PST-give-2SG.PST
                 'मैले तिमीलाई दिइनँ।'

उपसर्ग <man-> -ले अकरण साथै भूतकाललाई पनि सूचित गरेको हुन्छ।

परसर्ग स्थानक-१

<-mi> प्रेरणार्थक सूचक [CAUS]

परसर्ग <-mi> -ले क्रियाको आकाङ्क्षालाई एउटा अतिरिक्त तर्कपद सामर्थ्य दिनलाई प्रयोग हुन्छ।

(२७१)   an-a   kəŋ buls-mi-j-ɔ
                 2SG-ERG   1SG run-CAUS-EXTNR-1SG.PST
                 'तिमीले मलाई कुदायो।'

पूर्वसर्ग स्थानक-२

<-a> काल सूचक [PST]

काल सूचक <-a> करणको रूप भूतकालमा आउँछ। सम्पृक्त रूपमा भूतकाल सूचक <-i> हुने स्थितिमा <-a> भूतकाल सूचक प्रयोग हुँदैन।

(२७२) (क) per-a
fly-2.PST
'तिमी उड्यौ।'

(ख) per-i
fly-1PL.PST
'हामी उड्यौ।'

उदाहरण (२७२) -मा अभूत अचिहित छ भने भूतकालमा <-a> नआएर <-i> प्रथम पुरुष बहुवचन भूत सूचक प्रयोग भएको छ। करणको रूपमा <-i> -ले भूतकाल सङ्केत गर्दछ।

<-a:> प्रथम पुरुष अभूत प्रकर्ता रूपिम [1SG.NPST]

प्रथम पुरुष अभूत प्रकर्ता सूचक <-a:> -ले प्रथम पुरुष प्रकर्ता अभूतकालमा भएको सङ्केत दिन्छ।

(२७३) sɔksɔbəu pi-ɔ:
book give-1SG.PRS
'म उसलाई किताब दिन्छु।'

माथि उदाहरणमा प्रथम पुरुष <-a:> सूचकले प्रकर्ताको सम्बन्ध अभूतकालसित देखाएको छ। प्रथम पुरुष प्रकर्ता वक्ता बोलेको समय वा भविष्यत्मा भएको सूचित गराएको छ।

<-a> प्रथम पुरुष भूत प्रकर्ता रूपिम (1SG.PST)

प्रथम पुरुष भूत प्रकर्ता सूचक <-a> -ले प्रथम पुरुष प्रकर्ता भूतकालमा भएको सूचना दिन्छ।

(२७४) sɔksɔbəu pi-ɔ
book give-1SG.NPST
'मैले उसलाई किताब दिएँ।'

<-ŋa> प्रथम पुरुष एकवचन अकरण भूत रूपिम [1SG.NEG.PST]

प्रथम पुरुष एकवचन अकरण भूत <-ŋa> सूचक, सम्पृक्त हुनाले यो अकरण भूतको रूप र प्रथम पुरुष एकवचनको रूपमा आउँछ। <-ŋa> सूचकले प्रथम पुरुष अकरणको सङ्केत भूतकालसित देखाउँछ।

(२७५)   sɔksɔbəu   man-pi-ŋa
book   NEG-give-1SG.NEG.PST
'मैले उसलाई किताब दिइनँ।'

<-ja> अभूत प्रथम पुरुष बहुवचन रूपिम [1PL.NPST]

अभूत प्रथम पुरुष बहुवचन सूचक <-ja> -ले प्रथम पुरुष बहुवचन अभूतकालमा भएको घटनाको जानकारी दिन्छ।

(२७६)   k^hat-ja
go-1PL.NPST
'हामीहरू जान्छौं।'

<-i> भूत प्रथम पुरुष बहुवचन रूपिम [1PL.PST]

भूत प्रथम पुरुष बहुवचन <-i ~ -ji> सूचकले प्रथम पुरुष बहुवचन भूतकालमा भएको सङ्केत गराउँदछ।

(२७७)   bə:s-i
scream-1PL.PST
'हामीहरू करायौं।'

<-e> अप्रथम पुरुष एकवचन [N1SG.NPST]

प्रथम पुरुष एकवचनबाहेक अन्यमा एकवचक सूचकको रूपमा <-e> रूपिम प्रयोग हुन्छ।

(२७८) k^hat-e
go-N1SG.NPST
'तिमी जान्छौ।'

(२७९) ges-e
laugh-N1SG.NPST
'ऊ हाँस्यो।'

<-na> भूत प्रथम पुरुष एकवचन रूपिम [2SG.PST]

भूत प्रथम पुरुष एकवचन <na ~ -nna ~ -n> -ले प्रथम पुरुष एकवचन भूतकालमा भएको बुझाउँछ।

(२८०) k^hɔ-n-na
see-EXTNR-2SG.PST
'तिमीले हेर्‍यो।'

<-ə> तृतीय पुरुष अभूत कर्म रूपिम [3.NPST OBJECT]

तृतीय पुरुष अभूत <-ə> -ले तृतीय पुरुष कर्म अभूतकालमा भएको जानकारी गराउँछ।

(२८१) ker-ə
beat-3.NPST
'उसले उसलाई कुट्छ।'

<-s> तृतीय पुरुष बहुवचन अकरण अभूत कर्म रूपिम [3DU.NEG.NPST OBJECT]

तृतीय पुरुष बहुवचन अकरण अभूत <-s> -ले कर्म तृतीय पुरुष अभूतकालमा भएको जानकारी गराउँछ।

(२८२) pi-j-ə-s-no
give-EXTNR-3-PL-NEG.NPST
'तिमीले उनीहरूलाई दियो।'

<-s> प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी अकरण भूत कर्म रूपिम [1PL.EXCL.NEG.PST OBJECT]

प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी अकरण भूत कर्ममा रहँदा <-s> रूपिमले प्रथम पुरुष बहुवचन बुझाउँदछ।

(२८३) man-ge-s-ka
NEG.PST-laugh-1PL-EXCL
'हामी दुईले उसलाई हँसायौं।'

<-u> तृतीय पुरुष भूत कर्म रूपिम [3.PST OBJECT]

तृतीय पुरुष अभूत <-u> रूपिमले तृतीय पुरुष कर्म भूतकालमा भएको जानकारी गराउँछ।

(२८४) ker-u
beat-3.PST
'उसले उसलाई कुट्छ।'

<-jan> प्रथम पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्मको रूपिम [1SG SUBJECT > 2 OBJECT.NPST]

संलयित प्रथम पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्मको रूपिम <-jan> -ले प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुष बिचमा भएको घटना अभूतकालमा देखाउँछ।

(२८५) (क) k^heplem pi-jan
money give-1PL>2.NPST
'म तिमीलाई पैसा दिन्छु।'

(ख) k^heplem pi-jan-tsi
money give-1PL>2-DU.NPST
'म तिमी दुईलाई पैसा दिन्छु।'

(ग) k^heplem pi-jan-ni
money give-1PL>2-PL.NPST
'म तिमीहरूलाई पैसा दिन्छु।'

<-am> [1PL > 3.NPST]

1PL > 3 -को संलयित (Fused) रूप <-am ~ -jam> -ले अभूतकालमा प्रथम पुरुष उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको सकर्मक सम्बन्ध देखाउँछ।

(२८६)   k^heplem pi-jam
                 money give-1PL>3.NPST
                 ‘हामीहरूले उसलाई पैसा दिन्छौं।’

<-um> [1PL > 3.PST]

1PL > 3 -को संलयित रूप <am ~ -jam> -ले भूतकालमा प्रथम पुरुष उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको सकर्मक सम्बन्ध देखाउँछ।

(२८७)   k^heplem   pi-jam
                 money   give-1PL > 3.NPST
                 ‘हामीहरूले उसलाई पैसा दिन्छौं।’

<-k^hi> पूर्णावाची पक्ष [TEL]

घटना अन्त भएको सूचना व्यक्त गर्ने रूपिम <-k^hi> हो।

(२८८)   koŋ cə-k^hi
                 1SG eat-TEL
                 ‘मैले भात खाइसकेँ।’

<-kə> पूर्ण पक्ष [PRF]

घटना सम्पन्न हुने स्थितिलाई व्यक्त गर्ने रूपिम <-kə> हो। यसले घटना पूर्ण भएको बोध गराउँदछ।

(२८९)   k^hat-ə-kə   tu:-a
                 go-3-PRF   be-PST
                 ‘ऊ गएको थियो।’

<-tɔŋ> सातत्य पक्ष [CONT]

सातत्य पक्ष <tɔŋ> रूपिमले घटना सम्पन्न नभएको वा असम्पन्न पक्षलाई व्यक्त गर्दछ।

(२९०)   mə-tɔŋ   tu:-a
do-CONT   be-PST
‘उसले काम गर्दैँन थियो।’

<-wa> सातत्य पक्ष [IRR]

अवास्तविक घटनालाई व्यक्त गर्न <-wa> -को प्रयोग भएको पाइन्छ।

(२९१)   sɔksɔbəu   pi-tsi-wa
book   give-3PL-IRR
‘उनीहरूलाई किताब दिएको भए।’

परसर्ग स्थानक-३

<-tsi> द्विवचन रूपिम [DU]

द्विवचन <-tsi ~ -s> रूपिमले द्विवचन प्रकर्ता सूचित गर्छ। यस सूचकको संरूप <-s> कुनै पनि प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी अकरण भूतमा आउँछ।

(२९२)   an-tsi detsts^ha   tu-tsi-ke
2-PL morning   see-DU-ASS
‘तिमी दुईलाई बिहान देखेको थिएँ है!’

<-ni> तृतीय पुरुष रूपिम [2PL]

द्वितीय पुरुष रूपिम <-ni ~ -nni> -ले द्वितीय पुरुष प्रकर्ता अकर्मक रूपमा भएको बुझाउँछ। सकर्मकमा 1>2PL र 1NS/3>2PL रूपमा आउँछ।

- (२९३) (क) 2PL k^hat-ni
go-2PL
'तिमीहरू जान्छौ ।'
- (ख) 1 > 2PL pi-nni
give-2PL
'म तिमीहरूलाई पैसा दिन्छु ।'
- (ग) 1NS/3 > 2pl ker-ni
beat-2PL
'हामी दुई/हामीहरू/उसले तिमीहरूलाई कुट्छौं/कुट्छ ।'

(क) <-ni> सूचकले द्वितीय पुरुष प्रकर्ताको अकर्मक रूप देखाएको छ। (ख) र (ग) -मा <-ni> -ले प्रथम पुरुष उद्देश्य; अप्रथम पुरुष/तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्म बिचको सकर्मक सम्बन्ध देखाएको छ।

<-tsi> तृतीय पुरुष बहुवचन रूपिम [3NSG]

तृतीय पुरुष बहुवचन <tsi ~ -s> रूपिमले तृतीय पुरुष प्रकर्ताको बहुवचनलाई सूचित गर्छ। यस सूचकको संरूप <-s> द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म (2SG>3NSG); तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म (3NSG>3SG/3NSG) अकरण अभूतमा आउँछ।

<-tsu> द्विवचन र तृतीय पुरुषको संलयित वा सम्पृक्त रूपिम [DU>3]

सम्पृक्त रूपिम <-tsu> -ले द्विवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको सम्बन्धलाई देखाउँछ।

- (२९४) ker-a-tsu
beat-pst-DU>3
'हामी दुईले उसलाई कुट्यौं ।'

<-num> [2PL>3]

2PL>3 -को संयलित <-num> रूपिमले द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको सम्बन्धलाई सङ्केत गर्दछ।

(२९५)   pəi-num
                  talk-2PL>3
                  'तिमी उसँग बोल्छौ।'

परसर्ग स्थानक-४

<-ka> असमावेशी रूपिम [EXCL]

असमावेशी रूपिम <-ka> -ले असमावेशी प्रकर्ताबाहेक प्रथम पुरुष एकवचन/द्विवचन/ बहुवचन समावेशी/तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष (1SG/DU.EXCL/PL.EXCL/ 3>2) चिह्नित हुँदैन। असमावेशी सूचक <-ka> चिह्नित हुने वा नहुने ढाँचालाई निम्न तालिका प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.५: असमावेशी सूचक [±-ka] रहने स्थिति

उद्देश्य/ कर्म	1SG	1DU.EXCL	1PL.EXCL	2SG	2DU	2PL	3SG	3PL
1SG				×	×	×	×	×
1DU.EXCL				✓	✓	✓	✓	✓
1PL.EXCL				✓	✓	✓	✓	✓
2SG	×	×	×				×	×
2DU	×	×	×				×	×
2PL	×	×	×				×	×
3SG	×	✓	✓	×	×	×	×	×
3PL	×	✓	✓	×	×	×	×	×

परसर्ग स्थानक-५

<-no> अभूत अकरण रूपिम [NEG.NPST]

अभूत अकरण <-nɔ> रूपिमले अकरण अभूतकालमा भएको सङ्केत गर्दछ।

(२९६)   sɔksɔbəu   pi-jan-ni-nɔ
book   give-(1>2)-PL-NEG.NPST
‘म तिमीहरूलाई किताब दिन्छु।’

परसर्ग स्थानक-६

भाव (-p^hɔ) सम्भावनार्थक भाव, -wə आज्ञार्थक भाव, <nu ~ -wə> इच्छार्थक भाव आदि)

(२९७)   wa ta-p^hɔ
rain come-prob
‘पानी पर्छ होला।’

(२९८)   tu-wə
sit-IMP
‘तिमी बस।’

(२९९)   tu-nu
sit-OPT
‘म बसूँ।’

यसबाहेक अन्य भावहरूको उदाहरण चौथो अध्यायको भावमा चर्चा गरिएको छ।

<-jɔ> प्रश्नार्थक [Q]

प्रश्नवाची सूचक <-jɔ> क्रियाको अन्तमा आउछ।

(३००)   k^hat-a-tsi-ka-jɔ
go-PST-DU-EXCL-Q
‘हामी दुई गयौँ।’

५.५ सङ्गति

पदसङ्गति दुई पदहरूको अभिलक्षण-महत्ताको मेल हो। उद्देश्यपद र क्रियापदमाझ आएका अभिलक्षणको मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ। यसलाई तर्कपद सङ्केतीकरण पनि भनिन्छ (हेर्नुहोस् भट्टाचार्य २०१८)। उद्देश्यपद र क्रियापद माझको पदसङ्गतिमा

उद्देश्यपदलाई नियन्त्रक भनिन्छ, नियन्त्रकले सङ्गतिका लागि लिएको क्रियापदलाई लक्ष्य भनिन्छ (हेर्नुहोस कोबट २००६)।

नियन्त्रक र लक्ष्यको वाक्यमा वातावरण बुझाउनेलाई पदसङ्गतिको परिधि भनिन्छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमा आएको अभिलक्षण (पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी, आदि) -लाई पदसङ्गतिको अभिलक्षण भनिएको छ। अभिलक्षणको आआफ्नै महत्ता हुन्छ। साधारणतः पदसङ्गति अभिलक्षण-महत्तासँग निर्भर रहेको हुन्छ, नियन्त्रक र लक्ष्यमा आएको अभिलक्षण-महत्ताको मेललाई नै पदसङ्गति भनिन्छ। शब्द संरचनाका आधारमा नियन्त्रकको लक्ष्यसँग सङ्गति हुन्छ तर अभिलक्षणहरूको प्रत्यक्ष रूपमा मेल हुँदैन भने त्यसलाई पदसङ्गति बोधक भनिन्छ (हेर्नुहोस् कोबट २००६: ४)।

हग्जन (१८५६) -ले पुरुष, वचन र समावेशीको सङ्गतिलाई सर्वनामीकरण भनेका छन्। सर्वनामीकरणअन्तर्गत क्रियापदका सर्वनामिक सर्गहरू जसले उद्देश्यपद (तथा कर्मपद) -को पुरुष र वचनलाई सूचित गर्दछ, ती सर्गहरू क्रियापदमा रहेको हुन्छ। किनो (१९०९) -ले सङ्गतिको आधारमा हिमाली क्षेत्रमा बोलिने भोटियाबाहेक अन्य भोट-बर्मेली भाषालाई सर्वनामीकृत तथा असर्वनामीकृत वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। हग्जन र किनो दुवैले सर्वनामीकरणलाई यी भाषाहरूको विशेषता साथै वर्गीकरणको आधार मानेका छन्।

भाषाविज्ञानमा क्रियापदका सर्वनामिक सर्गहरूलाई कलान्त भनी विश्लेषण गरिएको पाइन्छ साथै सङ्गति सूचक भनी विश्लेषण गरिएको पनि पाइन्छ। यही सन्दर्भमा कुलुड क्रियापदमा पाइने पुरुष, वचन र समावेशी सर्गहरू र ती सर्गहरूसित उद्देश्यपद र कर्मपदको सङ्गतिलाई कलान्त कि सङ्गति सूचक हो भनी स्थापित गर्न आवश्यक छ। कलान्त र सर्ग दुवै बद्ध रूप हुन्। शब्दको अघि योग हुने सर्गलाई उपसर्ग र पछिकोलाई परसर्ग भनिन्छ भने पदावली अघिको कलान्तलाई उपकलान्त (Proclitic) र

पछिकोलाई परकलान्त (Enclitic) भनिन्छ। स्मरण रहोस् कलान्त पदावलीसित अनि सर्ग शब्दसित योग हुन्छ। बेकर (२००८: ९८) -को आधारमा क्रियापदमा पाइने सूचक कलान्त र सङ्गति सर्गको भिन्नता छुट्टयाउन निजात्मक वाक्यलाई लिन सकिन्छ।

(३०१)   an-ts-a   am-tsi-fiopŋə   kerl-a-tsi
                   2-DU-ERG   2POSS-DU-REFL   beat-PST-2DU
                   'तिमी दुईले आफैलाई कुट्यौ।'

(३०२)   an-n-a   am-ni-fiop   kerl-a-ni
                   2-PL-ERG   2POSS-PL-REFL   beat-PST-2PL
                   'तिमीहरूले आफैलाई कुट्यौ।'

कुलुडमा निजात्मक सर्वनाम भएको वाक्यमा क्रियाको उद्देश्यपदसित सङ्गति भएको पाइन्छ। कर्मपदमा पनि सोही पुरुष, वचन अनि समावेशीको अभिलक्षणा पाइए तापनि सङ्गतिले केवल उद्देश्यपदसित भएको रूपलाई व्यक्त गर्दछ। यस आधारमा पुरुष, वचन अनि समावेशी सूचित गर्ने सर्ग हुन् भन्ने पुष्टि हुन्छ। यसर्थ कुलुडमा सङ्गति सर्गहरू हुन्छन् (सर्गहरूको विस्तृत चर्चा सर्गक्रम ५.४ -मा गरिएको छ)।

कुलुडमा उद्देश्यपद, उद्देश्यपद र प्रत्यक्ष कर्मपद अनि उद्देश्यपद र अप्रत्यक्ष कर्मपद नियन्त्रक हो अनि क्रियापद लक्ष्य हो। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझको सङ्गति परिधि र नियन्त्रक र लक्ष्यमा आएको अभिलक्षण पुरुष, वचन र समावेशीमा पदसङ्गतिको अभिलक्षण हो। यसलाई आधार लिएर कुलुडको रूपात्मक प्रारूपको भिन्नता काल र ध्रुवीयता साथै बाह्य र आन्तरिक तर्कपदको फाइफिचरलाई चार बोधकअन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको छ- अभूत करण; अभूत अकरण; भूत करण र भूत अकरण।

स्मरण रहोस्, चौथो अध्यायको क्रिया उपखण्डमा क्रियाअन्तर्गत अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मकको चर्चा गरिएको छ। यसको आधारमा विशेष अकर्मक र सकर्मकको पदसङ्गतिलाई विश्लेषण गरिएको छ।

कुलुडमा अकर्मक र सकर्मकको सर्गहरू एकै किसिमको हुन्छ तर सकर्मकमा सर्ग मिश्रित रूपमा पनि पाइन्छ। यस भाषामा स्वीकार्य पदसङ्गति निम्न प्रकारका रहेका छन्।

१. 1/2>3
२. 3>1/2
३. 3>3

मुख्यतः काल र ध्रुवीयताको आधारमा तर्कपद सङ्केतीकरणको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। यसलाई तालिका ५.६ आधारित विश्लेषण गरिएको छ।

तालिका ५.६: तर्कपद सङ्केतीकरण विश्लेषणको आधार

क्रिया	अकर्मक	सकर्मक
काल	भूत	अभूत
ध्रुवीयता	अकरण	करण

५.५.१ अकर्मक

कुलुड करण र अकरण अकर्मक उद्देश्यको अभूत र भूत स्थितिलाई निम्न तालिका ५.७ -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.७: प्रथम पुरुष एकवचन अकर्मक क्रिया

	काल	करण	अकरण
koŋ 1SG	अभूत	(१) ges-ɔ: laugh-1SG.NPST 'म हाँस्छु।'	(३) ges-ɔ:-nɔ laugh-1SG-NPST.NEG 'म हाँस्दिनँ।'
	भूत	(२) ges-ɔ laugh-1SG.PST 'म हाँसेँ।'	(४) man-ge-ŋa PST.NEG-laugh-1SG 'म हाँसिनँ।'

तालिका ५.७ -को उदाहरण (१), (२), (३) -मा धातु प्रकृति ges- 'हाँस्' रूप अभूत

करण र अकरण अनि भूत करणसित छ। भूत करण (४) -मा भने -ge- रूपको प्रयोग भएको छ। प्रथम पुरुष एकवचन अकर्मक *kaŋ* उद्देश्यको अभूत करण र अकरण -o: र -o:-no -ले सूचित गरेको छ। यसमा -no सूचक अकरण सर्गको रूपमा छ। प्रथम पुरुष एकवचन अभूत र भूतमा खण्डेतर व्यतिरेक -o: र -o हुन्छ। करण -o सर्गले प्रथम पुरुष एकवचन प्रकर्ता भूतमा भएको सूचना दिन्छ। भूत अकरणमा -ŋa -ले प्रथम पुरुष एकवचन प्रकर्ता भूतकालमा भएको ज्ञात गराउँदछ। यसमा *man-* भूत अकरण सूचक धातु प्रकृतिमा उपसर्गको रूपमा देखिन्छ।

कुलुङ प्रथम पुरुष द्विवचनमा समावेशी र असमावेशी स्थिति पाइन्छ। धातु प्रकृति *per-* 'उड्' -का आधारमा प्रथम पुरुष द्विवचनको उदाहरण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.८: प्रथम पुरुष द्विवचन अकर्मक क्रिया

पुरुष	काल	करण	अकरण
kas-∅ 1DU.INCL	अभूत	(१) per-tsi fly-1DU.INCL.NPST 'हामी दुई उड्छौं।'	(३) per-tsi-no fly-1DU.INCL.NPST-NEG 'हामी दुई उड्दैनौं।'
	भूत	(२) per-a-tsi fly-1DU.INCL.PST 'हामी दुई उडौं।'	(४) man-per-tsi PST.NEG-fly-1DU.INCL 'हामी उडेनौं।'
kas-ka 1DU.EXCL	अभूत	(५) per-tsi-ka fly-1DU.EXCL.NPST 'हामी दुई उड्छौं।'	(७) per-tsi-ka-no fly-1DU.EXCL.NPST-NEG 'हामी दुई उड्दैनौं।'
	भूत	(६) per-a-tsi-ka fly-1DU.EXCL.PST 'हामी दुई उडौं।'	(८) man-per-s-ka PST.NEG-fly-1DU.EXCL 'हामी दुई उडेनौं।'

प्रथम पुरुष द्विवचन *kas-* -मा समावेशीको रूप शून्य वा -∅ रहेको छ, सूचक -ka -ले असमावेशीको स्थिति बुझाएको छ। परसर्ग -tsi द्विवचनको रूपमा प्रयोग भएको छ।

यसले प्रथम पुरुष द्विवचन प्रकर्तासँग क्रियाको सङ्गति देखाएको छ। करण भूत सूचकको रूपमा *-a* सर्ग छ। भूत अकरणमा *-s* द्विवचन सूचकको रूपमा छ। वचन-असमावेशी बाह्य तर्कपद र पुरुष-समावेशी आन्तरिक तर्कपदमा स्थापित भएको पाइन्छ।

कुलुङ प्रथम पुरुष बहुवचनमा पनि समावेशीको रूप *-∅* अनि असमावेशीको रूप *-ka* हुन्छ। बहुवचन र असमावेशीको बाह्य तर्कपद हुन्छ, प्रथम पुरुष र समावेशी तर्कपद भने आन्तरिक रहन्छ। यसको उदाहरण *ims-* र *-im-* 'सुत्' धातु प्रातिपदिकसित प्रस्तुत तालिका ५.९ -मा देखाइएको छ।

तालिका ५.९: प्रथम पुरुष बहुवचन अकर्मक क्रिया

पुरुष	काल	करण	अकरण
kei-∅ 1PL-INCL	अभूत	(१) <i>ims-ja</i> <i>sleep-1PL.INCL.NPST</i> 'हामीहरू सुत्छौं।'	(३) <i>ims-ja-no</i> <i>sleep-1PL.INCL.NPST.NEG</i> 'हामीहरू सुत्दैनौं।'
	भूत	(२) <i>ims-i</i> <i>sleep-1PL.INCL.PST</i> 'हामीहरू सुतियौं।'	(४) <i>man-im-ji</i> <i>PST.NEG-sleep-1PL.INCL</i> 'हामीहरू सुतेनौं।'
kei-ka 1PL.EXCL	अभूत	(५) <i>ims-ja-ka</i> <i>sleep-1PL.EXCL.NPST</i> 'हामीहरू सुत्छौं।'	(७) <i>ims-ja-ka-no</i> <i>sleep-1PL.EXCL.NPST.NEG</i> 'हामीहरू सुत्दैनौं।'
	भूत	(६) <i>ims-i-ka</i> <i>sleep-1PL.EXCL.PST</i> 'हामीहरू सुतियौं।'	(८) <i>man-im-ji-ka</i> <i>PST.NEG-sleep-1PL.EXCL</i> 'हामीहरू सुतेनौं।'

धातु *<im>* 'सुत्' भूत अकरणसँग छ भने अन्यमा *<ims>* प्रयोग भएको छ। कुलुङमा फाइफिचर, काल र ध्रुवीयताले गर्दा क्रिया धातुको रूप परिवर्तन हुन्छ (हेर्नुहोस् परिशिष्ट ४ र परिशिष्ट ५) प्रथम पुरुष बहुवचन *<-ja>* सूचकले उद्देश्य अभूतकालमा भएको सङ्केत गर्दछ भने *<-i ~ -ji>* बहुवचन सूचकले उद्देश्य भूतकालमा भएको सूचना दिएको छ।

कुलुङ द्वितीय पुरुषमा काल, वचन र ध्रुवीयताको बाह्रवटा तर्कपद सङ्केतीकरण हुन्छन्। धातु <t^har ~ t^hər> 'घुर्' -को आधारमा द्वितीय पुरुषको उदाहरण तल तालिका ५.१० -मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.१०: द्वितीय पुरुष अकर्मक क्रिया

पुरुष	काल	करण	अकरण
an-Ø 2-SG	अभूत	(१) t ^h ar-e snore-2SG.NPST 'तिमी घुछौं।'	(३) t ^h ar-no snore-NPST-NEG 'तिमी घुदैनौं।'
	भूत	(२) t ^h ər-a snore-PST 'तिमी घुच्यौं।'	(४) man-t ^h ər-na PST.NEG-snore-2SG 'तिमी घुरेनौं।'
an-tsi 2-DU	अभूत	(५) t ^h ər-tsi snore-2DU.NPST 'तिमी दुई घुछौं।'	(७) t ^h ər-tsi-no snore-2DU-NPST.NEG 'तिमी दुई घुदैनौं।'
	भूत	(६) t ^h ər-a-tsi snore-PST-2DU 'तिमी दुई घुच्यौं।'	(८) man-t ^h ər-ntsi PST.NEG-snore-2DU 'तिमी दुई घुरेनौं।'
an-ni 2-PL	अभूत	(९) t ^h ər-ni snore-2PL.NPST 'तिमीहरू घुछौं।'	(११) t ^h ər-ni-no snore-2PL-NPST.NEG 'तिमीहरू घुदैनौं।'
	भूत	(१०) t ^h ər-a-ni snore-PST-2PL 'तिमीहरू घुच्यौं।'	(१२) man-t ^h ər-ni PST.NEG-snore-2PL 'तिमीहरू घुरेनौं।'

धातु <t^har> द्वितीय पुरुष एकवचन अभूत करण र अकरण सर्गहरूसँग आएको छ। यस धातुको संरूप <t^hər> अन्य सर्गहरूसित आउँछ। अभूत द्वितीय पुरुष एकवचन -e सूचकले वचनसँग क्रियाको सङ्गति बुझाएको छ। भूत करण परसर्ग -a -ले उद्देश्य भूतकालमा भएको सङ्केत गरेको छ भने भूत अकरणमा -na सूचकले गरेको छ। द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन -tsi र -ni -को रूप नामपद र क्रियापदमा एउटै हुन्छ। विकल्पले भूत अकरणमा बहुवचन <-tsi ~ -ntsi> हुन्छ।

तृतीय पुरुष अकर्मक क्रियापदमा काल मात्र चिह्नित हुन्छ। कुलुङ तृतीय पुरुषको तर्कपद सङ्केतीकरण तल तालिका ५.११ -मा उदाहरणसहित राखिएको छ।

तालिका ५.११: तृतीय पुरुष अकर्मक क्रिया

पुरुष	काल	करण	अकरण
k ^h ə/k ^h əs 3SG/3PL	अभूत	(१) ims-e sleep-NPST 'ऊ/उनीहरू सुत्छ।'	(३) ims-no sleep-NPST-NEG 'ऊ/उनीहरू सुत्दैन।'
	भूत	(२) ims-a sleep-PST 'ऊ/उनीहरू सुत्यो।'	(४) man-im PST.NEG-sleep 'ऊ/उनीहरू सुतेन।'

अभूतकाल र भूतकाल -e र -a करणले चिह्नित गरेको छ। अकरण -no र <man-> -ले तृतीय पुरुष उद्देश्यमा अभूत र भूतकाल बुझाएको छ।

तालिका ५.१२: अकर्मक क्रियारूपका सर्गहरू

तर्कपद	ध्रुवीयता	अभूत	भूत
प्रथम पुरुष एकवचन	करण	Σ -o:	Σ -o
	अकरण	Σ -o:-no	man- Σ -ŋa
प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी	करण	Σ -tsi	Σ -a-tsi
	अकरण	Σ -tsi-no	man- Σ -tsi
प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी	करण	Σ -tsi-ka	Σ -a-tsi-ka
	अकरण	Σ -tsi-ka-no	man- Σ -s-ka
प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी	करण	Σ -ja	Σ -i
	अकरण	Σ -ja-no	man- Σ -i
प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी	करण	Σ -ja-ka	Σ -i-ka
	अकरण	Σ -ja-ka-no	man- Σ -i-ka
द्वितीय पुरुष एकवचन	करण	Σ -e	Σ -tsi
	अकरण	Σ -no	Σ -tsi-no
द्वितीय पुरुष द्विवचन	करण	Σ -tsi	Σ -a-tsi
	अकरण	Σ -tsi-no	man- Σ -tsi
द्वितीय पुरुष बहुवचन	करण	Σ -ni	Σ -a-nni
	अकरण	Σ -ni-no	man- Σ -ni
तृतीय पुरुष	करण	Σ -e	Σ -a
	अकरण	Σ -no	man- Σ

५.५.२ सकर्मक करण भूत

सकर्मक क्रियामा हुने तर्कपदलाई निम्नलिखित तालिकाको आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ। स्मरण रहोस्, सकर्मकमा उद्देश्यपद र प्रत्यक्ष कर्मपदको सङ्गति पाइन्छ, भने द्विकर्मकमा उद्देश्यपद र अप्रत्यक्ष कर्मपदको सङ्गति पाइन्छ। कुलुडमा यी दुवै कर्मत्वको आधारको सङ्गति सूचक एउटै हुन्छ।

तालिका ५.१३: सकर्मक करण भूत

उद्देश्य											
	1SG	1DU.INCL	1DU.EXCL	1PL.INCL	1PL.EXCL	2SG	2DU	2PL	3SG	3PL	
भूत	1SG					Σ-ɔ	Σ-ɔ-tsi	Σ-ɔ-ni	Σ-ɔ	Σ-ɔ	
	1DU.INCL								Σ-a-tsi	Σ-a-tsi	
	1DU.EXCL					Σ-a-tsi-ka	Σ-a-tsi-ka	Σ-a-tsi-ka	Σ-a-tsi-ka	Σ-a-tsi-ka	
	1PL.INCL								Σ-i	Σ-i	
	1PL.EXCL					Σ-i-ka	Σ-i-ka	Σ-i-ka	Σ-i-ka	Σ-i-ka	
	2SG	Σ-C-na Σ-V-nna		Σ-a		Σ-a				Σ-a	Σ-a
	2DU	Σ-C-tsi Σ-V-ntsi		Σ-a-tsi		Σ-a-tsi				Σ-a-tsi	Σ-a-tsi
	2PL	Σ-C-ni Σ-V-nni		Σ-a-nni		Σ-a-nni				Σ-a-nni	Σ-a-nni
	3SG	Σ-u	Σ-a-tsu	Σ-a-tsu-ka	Σ-um	Σ-um-ka	Σ-u	Σ-a-tsu	Σ-a-num	Σ-u	Σ-tsi
	3PL	Σ-u-tsi	Σ-a-tsu	Σ-a-tsu-ka	Σ-um	Σ-um-ka	Σ-tsi	Σ-a-tsu	Σ-a-num		Σ-tsi

उक्त तालिकाको उद्देश्य र कर्मको आधारमा अकर्मक क्रियाको तर्कपदको वर्णन गरिएको छ।

1SG>2SG (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्मबिच भूतमा भएको घटना <na ~ -nna> परसर्गले चिह्नित गर्छ।

(३०३)   je:-nna
                  hear-2SG.PST
                  ‘मैले तिम्रो कुरा सुनें।’

यसमा परसर्ग <na ~ -nna> द्वितीय पुरुष एकवचनको सङ्गति हो। यस्तै प्रकारले प्रथम पुरुष एकवचनसित द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन तर्कपदमा रहँदा क्रियापदमा क्रमैले <-tsi ~ -ntsi> र <-ni ~ -nni> प्रारूप हुन्छ।

1SG>2DU (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३०४)   je:-ntsi
                  hear-2DU.PST
                  ‘मैले तिम्री दुईको कुरा सुनें।’

1SG>2PL (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३०५)   je:-nni
                  hear-2PL.PST
                  ‘मैले तिमिहरूको कुरा सुनें।’

माथि दुवै उदाहरणमा द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचनको सङ्गति देखिन्छ।

1SG>3SG (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

(३०६) ker-u
beat-3.PST
'मैले उसलाई कुटें।'

क्रियापदमा आएको -u -ले प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म भूतकालमा भएको सूचना दिएको छ। परसर्ग -u कर्म पुरुषको सङ्गति देखाएको छ। यस सर्गमा -tsi जोडिँदा तर्कपदमा प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म हुन्छ।

1SG>3PL (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३०७) ker-u-tsi
beat-3.PST-PL
'मैले उनीहरूलाई कुटें।'

यसमा कर्मको तृतीय पुरुष र वचनको सङ्गति भएको छ।

1DU.INCL>3 (प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३०८) ker-a-tsu
beat-PST-DU>3
'हामी दुईले उस/उनीहरूलाई कुट्यौं।'

भूतकाल सूचक -a -ले तर्कपदमा रहेको प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको सम्बन्ध भूतकालमा देखाएको छ। परसर्ग -tsu द्विवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको सङ्गतिको रूपमा आएको छ।

1DU.EXCL>2SG (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

(३०९) ker-a
beat-PST
'हामी दुईले तिमीलाई कुट्यौं।'

यसमा भूतकालको मात्र सङ्गति रहेको छ। प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्यसित द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन कर्म रहँदा क्रमैले क्रियापदमा भूतकाल सूचक *-a* -सित वचन सूचक *-tsi* र *-ni* आउँछ।

1DU.EXCL>2DU (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३१०) ker-a-tsi
beat-PST-DU
'हामी दुईले तिमी दुईलाई कुट्यौं।'

1DU.EXCL>2PL (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३११) ker-a-ni
beat-PST-PL
'हामी दुईले तिमीहरूलाई कुट्यौं।'

माथिको उदाहरणमा *-tsi* र *-ni* सग्ले द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन कर्मको सङ्गति निर्दिष्ट गर्दछ।

1DU.EXCL>3 (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३१२) ker-a-tsu-ka
beat-PST-DU>3-EXCL
'हामी दुईले उस/उनीहरूलाई कुट्यौं।'

क्रियापदमा भूतकाल सूचक *-a*, द्विवचन उद्देश्य सूचक र तृतीय पुरुष कर्मको मिश्रित रूप *-tsu* अनि असमावेशी सूचक *-ka* क्रमबद्ध छन्। यसमा उद्देश्यको वचन र असमावेशी अनि

तृतीय पुरुष कर्मको सङ्गति पाइन्छ।

1PL.INCL>3 (प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको तर्कपदमा बहुवचन र तृतीय पुरुषको मिश्रित रूप *-um* धातुको परसर्गमा आउँछ। समावेशीको रूप शून्य रहन्छ।

(३१३)   *ker-um-∅*
                 beat-PL>3.PST-INCL
                 ‘हामीहरूले उस/उनीहरूलाई कुट्यौं।’

परसर्ग *-um* -ले प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म बिच भएको घटनालाई भूतकालमा सूचित गर्दछ। यस परसर्गमा *-ka* जोडिँदा प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म तर्कपदमा रहन्छ।

1PL.EXCL>3 (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३१४)   *ker-um-ka*
                 beat-PL>3.PST-EXCL
                 ‘हामीहरूले उस/उनीहरूलाई कुट्यौं।’

बहुवचन-असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म सङ्गति रहेको छ।

1PL.EXCL>2SG (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

(३१५)   *ker-a*
                 beat-PST
                 ‘हामीहरूले तिमीलाई कुट्यौं।’

यसमा भूतकाल मात्र प्रकट भएको छ। प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्यसित द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन तर्कपदमा रहँदा क्रियामा क्रमैले *-a-tsi* र *-a-nni* हुन्छ।

यसमा भूतकाल साथै कर्मको वचन चिह्नित भएको छ।

1PL.EXCL> 2DU (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३१६) ker-a-tsi
beat-PST-DU
'हामीहरूले तिमी दुईलाई कुट्यौं।'

1PL.EXCL> 2PL (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३१७) ker-a-nni
beat-PST-PL
'हामीहरूले तिमीहरूलाई कुट्यौं।'

उदाहरणमा *-tsi* र *-nni* द्विवचन र बहुवचन कर्मको सङ्गति भएको छ।

2SG>1SG (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद भएको स्थितिमा धातुमा *-o* सर्ग जोडिन्छ।

(३१८) ker-o
beat-1SG.PST
'तिमीले मलाई कुट्यौं।'

परसर्ग *-o* -ले उक्त तर्कपद भूतकालमा रहेको जानकारी गराउँदछ। यसले प्रथम पुरुष एकवचन सङ्गति बुझाएको छ। द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन उद्देश्यसित प्रथम पुरुष एकवचन कर्म हुने स्थितिमा क्रियापदमा *-o* -मा *-tsi* र *-ni* जोडिन्छ।

2DU>1SG (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(३१९) ker-o-tsi
beat-1SG.PST-DU
'तिमी दुईले मलाई कुट्यौं।'

2PL>1SG (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(३२०) ker-o-ni
beat-1SG.PST-PL
'तिमीले मलाई कुट्यौ।'

प्रथम पुरुष कर्म र द्विवचन अनि बहुवचन उद्देश्यको सङ्गति भएको छ।

2SG>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म तर्कपदमा रहेको स्थितिमा सर्गहरूको क्रम निम्न प्रकारको हुन्छ।

(३२१) ker-a-tsi-ka
beat-PST-DU-EXCL
'तिमीले हामी दुईलाई कुट्यौ।'

क्रियापदमा धातु प्रातिपदिकको परसर्गमा *-a* भूतकाल, *-tsi* द्विवचन र *-ka* असमावेशी सूचक कर्मबद्ध छन्। यसमा उक्त तर्कपद भूतकालमा रहेको सङ्केत गरेको छ। प्रथम पुरुष द्विवचन र असमावेशी कर्मको सङ्गति पाइन्छ। द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन; र तृतीय पुरुष एकवचन र बहुवचन उद्देश्यसित प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म रहँदा ठिक क्रियाको यस्तै रूप रहन्छ।

2DU>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३२२) ker-a-tsi-ka
beat-PST-DU-EXCL
'तिमी दुईले हामी दुईलाई कुट्यौ।'

2PL>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३२३) ker-a-tsi-ka
beat-PST-DU-EXCL
'तिमीहरूले हामी दुईलाई कुट्यौ।'

3>1DU.EXCL (तृतीय पुरुष एकवचन/बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३२४) ker-a-tsi-ka
beat-PST-DU-EXCL
'उस/उनीहरूले हामी दुईलाई कुट्यौ।'

2SG>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)
द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म तर्कपदमा हुँदा क्रियामा -इ सम्पृक्त रूपमा आउँछ।

(३२५) ker-i-ka
beat-1PL.PST-EXCL
'तिमीले हामीहरूलाई कुट्यौ।'

क्रियापदको -इ सर्गले भूतकाल साथै प्रथम पुरुष बहुवचन र असमावेशीको पनि सङ्गति देखाउँछ। द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन; र तृतीय पुरुष एकवचन र बहुवचन उद्देश्यसित प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म तर्कपदमा रहँदा ठिक क्रियाको उस्तै रूप रहन्छ।

2DU>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(३२६) ker-i-ka
beat-1PL.PST-EXCL
'तिमी दुईले हामीहरूलाई कुट्यौ।'

2PL>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(३२७) ker-i-ka
beat-1PL.PST-EXCL
'तिमीहरूले हामीहरूलाई कुट्यौ।'

3>1PL.EXCL (तृतीय पुरुष एकवचन वा बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(३२८) ker-i-ka
beat-1PL.PST-EXCL
'उस/उनीहरूले हामीहरूलाई कुट्यौ।'

2SG>3SG (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद हुँदा धातुमा -u सर्ग जोडिन्छ।

(३२९) ker-u
beat-3.PST
'तिमीले उसलाई कुट्यौ।'

सम्पृक्त रूपमा आएको -u -सर्गले भूतकाल साथै तृतीय पुरुष कर्मको सङ्गति देखाउँछ। यस सर्गको पछि -tsi जोडिँदा द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म बिच अभूतकालमा भएको घटनाको सङ्केत दिँदछ। विशेषतः परसर्ग -tsi -ले कर्मको तृतीय पुरुष बहुवचन सङ्गति देखाउँछ।

2SG>3PL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३३०) ker-u-tsi
beat-3.PST
'तिमीले उनीहरूलाई कुट्यौ।'

2DU>3 (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३३१) ker-a-tsu
beat-PST-DU> 3
'तिमी दुईले उस/उनीहरूलाई कुट्यौ।'

भूतकाल -a -ले चिह्नित गरेको छ भने अन्य स्थिति अभूतकाल जस्तै रहेको छ।

2PL>3 (तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म तर्कपद भए भूतकाल सूचक -a -सित -num परसर्ग आउँछ।

(३३२) pi-a-num
give-PST-PL> 3
'तिमीहरूले उस/उनीहरूलाई दियो।'

द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको मिश्रित रूप -num -ले बहुवचन उद्देश्य र पुरुष कर्मको सङ्गति देखाएको छ।

3>1SG (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

परसर्ग -o -ले तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्मबिच भएको घटना भूतकालमा गर्दछ।

(३३३) pi-o
give-1SG.PST
'उस वा उनीहरूले मलाई दिए।'

प्रथम पुरुष एकवचन कर्मको सङ्गति देखिन्छ।

3>1DU.INCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी कर्म)

तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी कर्म रहँदा क्रियापदमा भूतकाल

सूचक -a -सित -tsi आउँछ।

- (३३४) pi-a-tsi-Ø
give-PST-DU
'उस वा उनीहरूले हामी दुईलाई दिए।'

परसर्ग -tsi र -Ø -ले द्विवचन र समावेशीको सङ्गति देखाएको छ।

3>1DU.EXCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

उस्तै कार्य र प्रारूप हुन्छ (हेर्नुहोस्- द्वितीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

- (३३५) pi-a-tsi-ka
give-PST-DU-EXCL
'उस/उनीहरूले हामी दुईलाई दिए।'

3>1PL.INCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी कर्म)

- (३३६) pi-ji
give-PL.PST
'उस/उनीहरूले हामीहरूलाई दिए।'

यसमा <-i ~ -ji> उक्त उद्देश्य र कर्म भूतकालमा भएको सूचना दिनका साथै प्रथम पुरुष बहुवचन कर्मको सङ्गति देखाएको छ।

3>1PL.EXCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

उस्तै कार्य र प्रारूप हुन्छ (हेर्नुहोस्- द्वितीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

- (३३७) pi-ji-ka
give-PST-PL-EXCL
'उस/उनीहरूले हामीहरूलाई दिए।'

3> 2SG (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

क्रियाको उस्तै रूपावली हुन्छ (हेर्नुहोस्- प्रथम पुरुषबाहेक अन्य रहल पुरुष कर्म र द्वितीय पुरुष कर्म रहँदा)

(३३८) pi-a
give-PST
'उस/उनीहरूले तिमीलाई दिए।'

3>2DU (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३३९) pi-a-tsi
give-PST-DU
'उस/उनीहरूले तिमी दुईलाई दिए।'

3>2PL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३४०) pi-a-ni
give-PST-DU
'उस/उनीहरूले तिमीहरूलाई दिए।'

3SG > 3SG (तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद हुँदा क्रियामा सम्पृक्त रूप -u जोडिएर आउँछ। यसले उद्देश्य र कर्मबिचको कार्य भूतकालमा बुझाउँनका साथै तृतीय पुरुष कर्मको सङ्गति देखाउँछ।

(३४१) pi-u
give-PST
'उसले उसलाई दियो।'

3PL > 3SG/ 3PL (तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन/बहुवचन कर्म)

तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन/बहुवचन कर्म तर्कपद हुँदा सम्पृक्त रूप -u -मा -tsi परसर्ग आउँछ।

(३४२) pi-u-tsi
give-PST-PL
'उनीहरूले उस/उनीहरूलाई दिए।'

यसमा -tsi परसर्गले तृतीय पुरुष उद्देश्यको बहुवचन सङ्गति निर्दिष्ट गरेको छ।

भूत सकर्मकमा अभूत सकर्मक भन्दा फरक क्रिया सर्गको रूप पाइन्छ। अभूतको रूप समान रहने स्थितिमा त्यस रूपको अघि -a -ले भूतकाल बुझाउँछ। यो सर्ग भूतकाल बुझाउने सूचक हो। रूप परिवर्तन नहुने स्थितिमा यस सर्गको प्रयोग हुँदैन। प्रथम पुरुष बहुवचन सर्ग -ja -को रूप भूतमा -i हुन्छ।

५.५.३ सकर्मक करण अभूत

क्रियात्मक सर्गहरूको विश्लेषणमा सकर्मक सर्गहरूको प्रायः चर्चा भइसकेको छ। तसर्थ उद्देश्य र कर्मको तर्कपदलाई मात्र विश्लेषण गरिएको छ। सकर्मक करण अभूतको समग्र रूपावलीलाई निम्न तालिका ५.१४ -मा प्रस्तुत गरिन्छ।

तालिका ५.१४: सकर्मक करण अभूत

		उद्देश्य									
कर्म		1SG	1DU.INCL	1DU.EXCL	1PL.INCL	1PL.EXCL	2SG	2DU	2PL	3SG	3PL
	1SG						Σ-ɔ:	Σ-ɔ:-tsi	Σ-ɔ:-ni	Σ-ɔ:	Σ-ɔ:
	1DU.INCL									Σ-tsi	Σ-tsi
	1DU.EXCL						Σ-tsi-ka	Σ-tsi-ka	Σ-tsi-ka	Σ-tsi-ka	Σ-tsi-ka
	1PL.INCL									Σ-ja	Σ-ja
	1PL.EXCL						Σ-ja-ka	Σ-ja-ka	Σ-ja-ka	Σ-ja-ka	Σ-ja-ka
	2SG	Σ-jan		Σ-e		Σ-e				Σ-e	Σ-e
	2DU	Σ-jan-tsi		Σ-tsi		Σ-tsi				Σ-tsi	Σ-tsi
	2PL	Σ-jan-ni		Σ-ni		Σ-ni				Σ-ni	Σ-ni
	3SG	Σ-ɔ:	Σ-tsu	Σ-tsu-ka	Σ-am	Σ-am-ka	Σ-ə	Σ-tsu	Σ-num	Σ-ə	Σ-ə-tsi
	3PL	Σ-ɔ:-tsi	Σ-tsu	Σ-tsu-ka	Σ-am	Σ-am-ka	Σ-ə-tsi	Σ-tsu	Σ-num		Σ-ə-tsi

तालिका ५.१४ -को आधारमा करण अभूत सकर्मकको तर्कपदको वर्णन गरिएको छ।

1SG>2SG (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म अभूतकालमा भएको ज्ञात *-jan* सूचकले गराउँदछ। यो सूचक प्रथम पुरुष एकवचन र द्वितीय पुरुष एकवचनको सङ्गतिमा देखापर्ने सर्ग हो।

(३४३)   *kəŋ*   *an-∅* (*səksəbəu*)   *pi-jan-∅*
1SG   2-SG (book)   give-1SG>2
'म तिमीलाई (किताब) दिन्छु।'

धातु *pi-* मा आएको *-jan* प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्मको मिश्रित रूप हो। वचनको सङ्गति शून्य *-∅* रहन्छ। यस वाक्यमा *səksəbəu* सङ्कथन शीर्ष हो।

1SG>2DU (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्मको मिश्रित रूप *-jan* मा *-tsi* परसर्ग जोडिएर प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म तर्कपदको अभूत क्रियापद बनिन्छ। विशेषतः *-tsi* सूचकले द्विवचन कर्म चिह्नित गर्दछ।

(३४४)   *kəŋ*   *an-tsi* *səksəbəu*   *pi-jan-tsi*
1SG   2-DU book   give-1SG>2-DU
'म तिमी दुईलाई (किताब) दिन्छु।'

1SG>2PL (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

परसर्ग *-jan* मा *-ni* जोडिएर प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म अभूतकालमा भएको सूचना दिन्छ।

(३४५)   *kəŋ*   *an-ni* *səksəbəu*   *pi-jan-ni*
1SG   2-PL book   give-1SG>2-PL
'म तिमीहरूलाई किताब दिन्छु।'

यसमा *-jan* -ले उद्देश्य र कर्मको पुरुष चिह्नित गरेको छ र *-ni* -ले कर्मको वचन चिह्नित गरेको पाइन्छ।

1SG>3SG (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

धातुमा *-ɔ:* जोडिँदा प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्मबिच भएको घटना अभूतकालमा बुझाउँदछ।

(३४६)   *kɔŋ   kʰə   ker-ɔ:*
                 1SG   3SG   beat-1SG
                 ‘म उसलाई कुट्छु।’

क्रियामा उद्देश्यबाट सम्पृक्त रूप *-ɔ:* आएको हो। जसले अभूतकाल र प्रथमपुरुष एकवचन जनाउँछ।

1SG>3PL (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म)

प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म तर्कपदको सङ्गतिमा धातुमा *-ɔ:* र *-tsi* दुईवटा परसर्ग जोडिन पुग्छ। जसले अभूतकाल साथै उद्देश्य र कर्मको पुरुष-वचन सङ्गतिलाई इङ्गित गर्दछ।

(३४७)   *kɔŋ   kʰə-tsi   ker-ɔ:-tsi*
                 1SG   3-PL   beat-1SG-3PL
                 ‘म उनीहरूलाई कुट्छु।’

क्रियामा आएका दुवै परसर्ग *-ɔ:* र *-tsi* सम्पृक्त हुन्। क्रियाको सङ्गति पहिलो सर्गले उद्देश्यसित पुरुष र वचन र दोस्रो सर्गले कर्मसँग पुरुष र वचन देखाएको छ।

1DU.INCL>3 (प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म रहँदा क्रियापदमा *-tsu* -सर्ग आउँछ।

(३४८)   jen-tsu-Ø
              hear-DU>3.NPST
              ‘हामी दुई उसको/उनीहरूको (कुरा) सुन्छौं।’

मिश्रित वा सम्पृक्त रूप *-tsu* -ले उद्देश्यको वचन र कर्मको पुरुषसँगको सङ्गति देखाएको छ। यसमा समावेशीको सङ्गति अप्रकट (Covert) रहन्छ।

1DU.EXCL>3 (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म रहँदा क्रियापदमा *-tsu* सर्गसित *-ka* जोडिएर आउँछ। क्रियापदको संरचना Σ -*tsu-ka* यस्तो हुन्छ।

(३४९)   jen-tsu-ka
              hear-DU>3.NPST-EXCL
              ‘हामी दुई उसको/उनीहरूको (कुरा) सुन्छौं।’

-tsu -सूचकले उही समावेशी भएको कुरालाई जनाउँछ। यसमा थपिएको *-ka* चाँहि उद्देश्य असमावेशी सङ्गति हो।

1DU.EXCL>2 (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्म)

प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्यसित द्वितीय पुरुष कर्म रहँदा क्रियापदमा द्वितीय पुरुषको वचन चिह्नित हुन्छ। द्वितीय पुरुष एकवचन, द्विवचन र बहुवचन क्रमैले यसका सूचकहरू *-e*, *-tsi* र *-ni* कर्मको वचन सङ्गति रहन्छ।

(३५०)   jen-e
              hear-2SG
              ‘हामी दुई तिमीलाई सुन्छौं।’

(३५१)   jen-tsi
              hear-2DU
              ‘हामी दुई तिमी दुईलाई सुन्छौं।’

(३५२) jen-ni
hear-2PL
'हामी दुई तिमीहरूलाई सुन्छौं।'

क्रिया *-jen* -मा *-e*, *-tsi* र *-ni* परसर्गको रूपमा आएको सूचकले द्वितीय पुरुष कर्मको वचन सङ्गति देखाएको छ। तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी स्थानमा रहँदा उही क्रियापद संरचना हुन्छ। द्वितीय पुरुष कर्मको वचन सङ्गति हुन्छ।

3>2 (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्म)

(३५३) jen-e
hear-2SG
'उसले तिमीलाई सुन्छ।'

(३५४) jen-tsi
hear-2DU
'उसले तिमी दुईलाई सुन्छ।'

(३५५) jen-ni
hear-2PL
'उसले तिमीहरूलाई सुन्छ।'

1PL.EXCL>2 (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष कर्म)

(३५६) jen-e
hear-2SG
'हामीहरू तिमीलाई सुन्छौं।'

(३५७) jen-tsi
hear-2DU
'हामीहरू तिमी दुईलाई सुन्छौं।'

(३५८) jen-ni
hear-2PL
'हामीहरू तिमीहरूलाई सुन्छौं।'

1PL.INCL>3 (प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म तर्कपदमा हुँदा क्रियापदमा धातुमा *-am* परसर्ग जोडिएर आउँछ। समावेशीको सङ्गति अव्यक्त *-Ø* रहन्छ।

(३५९)   *pəi-am-Ø*
              tell-1PL>3-INCL
              ‘हामीहरूले उसलाई भन्छौं।’

क्रियापदमा आएको *-am* सर्ग प्रथम पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको संलयित रूप हो। यसले उद्देश्यको पुरुष-वचन र कर्मको वचन सङ्गति भएको बुझाउँछ।

1PL.EXCL>3 (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

परसर्ग *-am* -मा असमावेशी सूचक *-ka* जोडिएर उद्देश्यको असमावेशीसितको सङ्गति देखाउँछ।

(३६०)   *pəi-am-ka*
              tell-1PL>3-EXCL
              ‘हामीहरूले उसलाई भन्छौं।’

2SG>1SG (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद हुने स्थितिमा क्रियापदमा धातु प्रकृतिमा *-a:* परसर्ग आउँछ।

(३६१)   *pəi-a:-Ø*
              tell-1SG.NPST-SG
              ‘तिमीले मलाई भन्छौं।’

परसर्ग *-a:* -ले प्रथम पुरुष एकवचन कर्मको सङ्गति बुझाएको छ। यसमा *-tsi* र *-ni* -ले द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन उद्देश्यको सङ्गति बताउँछ।

2DU>1SG (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(३६२)   pəi-ɔ:-tsi
tell-1SG.NPST-DU
‘तिमी दुईले मलाई भन्छौ।’

2PL>1SG (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(३६३)   pəi-ɔ:-ni
tell-1SG.NPST-PL
‘तिमीहरूले मलाई भन्छौ।’

2SG>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

क्रियासित कर्मको वचन-असमावेशी सङ्गति हुन्छ।

(३६४)   pəi-tsi-ka
tell-DU-EXCL
‘तिमीले हामी दुईलाई भन्छौ।’

धातु सर्गमा आएको परसर्ग *-tsi* र *-ka* -ले कर्मको द्विवचन र असमावेशीलाई निर्दिष्ट गरेको छ। तसर्थ वचन र असमावेशीको सङ्गति रहेको देखिन्छ। अन्य तर्कपद सूचकाङ्कमा प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म रहेको खण्डमा उक्त किसिमको प्रारूप क्रियापदमा पाइन्छ।

2DU>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३६५)   pəi-tsi-ka
tell-DU-EXCL
‘तिमी दुईले हामी दुईलाई भन्छौ।’

2PL>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३६६)   pəi-tsi-ka
                 tell-DU-EXCL
                 ‘तिमीहरूले हामी दुईलाई भन्छौ।’

3>1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३६७)   pəi-tsi-ka
                 tell-DU-EXCL
                 ‘उसले हामी दुईलाई भन्छ।’

2SG>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

क्रियासित कर्मको वचन-असमावेशी सङ्गति हुन्छ।

(३६८)   pəi-ja-ka
                 tell-1PL-EXCL
                 ‘तिमीहरूले हामी दुईलाई भन्छौ।’

परसर्ग *-ja* र *-ka* -ले कर्मको बहुवचन र असमावेशीलाई सङ्केत गर्छ। अन्य तर्कपद सूचकाङ्कमा प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म रहे उक्त किसिमको प्रारूप क्रियापदमा पाइन्छ।

2DU>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(३६९)   pəi-ja-ka
                 tell-PL-EXCL
                 ‘तिमी दुईले हामीहरूलाई भन्छौ।’

2PL>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(३७०)   pəi-ja-ka
                 tell-PL-EXCL
                 ‘तिमीहरूले हामीहरूलाई भन्छौ।’

3>1PL.EXCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(३७१)   pəi-ja-ka
                 tell-PL-EXCL
                 ‘उसले हामीहरूलाई भन्छ।’

क्रियासित कर्मको वचन-असमावेशी सङ्गति भएको छ।

2SG>3SG (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म तर्कपदमा धातु प्रकृतिमा -ə सङ्गतिको रूपमा आउँछ।

(३७२)   pəi-ə-∅
                 tell-3.NPST-SG
                 ‘तिमीले उसलाई भन्छौ।’

परसर्ग -ə -ले कर्मको पुरुषसँगको सङ्गति बुझाउँछ। यसको परसर्ग -tsi -ले तृतीय पुरुष कर्मको वचन सङ्गति हुन्छ।

2SG>3PL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३७३)   pəi-ə-tsi
                 tell-3.NPST-3PL
                 ‘तिमीले उनीहरूलाई भन्छौ।’

तर्कपदमा कर्मको पुरुषसित तृतीय पुरुषको बहुवचन व्यक्त हुन्छ।

2DU>3 (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

क्रियापदमा *-tsu* परसर्गले उद्देश्यको द्विवचन र कर्मको तृतीय पुरुष सङ्गति भएको जनाउँछ।

(३७४)   ker-tsu
              beat-DU>3.NPST
              ‘तिमी दुईले उसलाई कुट्छौ।’

यसमा उद्देश्यको वचन र कर्म पुरुषको सङ्गति भएको छ।

2PL>3 (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

क्रियापदमा *-num* परसर्गले उद्देश्यको बहुवचन र कर्मको तृतीय पुरुष सङ्गति सूचित गर्दछ।

(३७५)   ker-num
              beat-PL>3.NPST
              ‘तिमीहरूले उसलाई कुट्छौ।’

उद्देश्यको वचन र कर्म पुरुषको सङ्गति भएको पाइन्छ।

3>1SG (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन)

तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद हुँदा क्रियामा *-o:* सर्ग हुन्छ।

(३७६)   ker-o:
              beat-1SG.NPST
              ‘उसले मलाई कुट्छ।’

यसमा *-o:* सम्पृक्त रूप हो। प्रथम पुरुष एकवचन अभूत कर्मको सङ्गति देखाएको छ।

3>1DU.INCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी कर्म)

तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी कर्मको क्रियासित सङ्गति हुँदा

क्रियापदमा द्विवचन सूचक *-tsi* आउँछ। समावेशी शून्य रहन्छ।

(३७७)   *pəi-tsi-Ø*
tell-NPST.DU-INCL
'उसले हामी दुईलाई भन्छ।'

कर्मको वचन-समावेशी सङ्गति भएको छ।

3>1PL.INCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी कर्म)

क्रियापदमा बहुवचन सूचक *-ja* आउँछ। समावेशी शून्य रहन्छ।

(३७८)   *pəi-ja-Ø*
tell-NPST.PL-INCL
'उसले हामीहरूलाई भन्छ।'

कर्मको वचन-समावेशी सङ्गति भएको छ। कर्मको बहुवचन सूचक *-ja* -ले तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी कर्म बिच अभूतकालमा भएको घटना सूचित गर्दछ।

3SG>3SG (तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्मको सङ्गतिमा क्रियापदमा *-ə* सर्ग देखापर्छ।

(३७९)   *pi-ə*
give-3.NPST
'उसले उसलाई (फूल) दिन्छ।'

तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म अभूतकालमा भएको जानकारी *-ə* सर्गले दिन्छ। यसलाई कर्म पुरुषको सङ्गति मानिन्छ।

3PL>3SG/PL (तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन/बहुवचन कर्म)
यस किसिमको तर्कपदमा क्रियापदमा -ə सर्गको पछि -tsi परसर्ग जोडिएर आउँछ।

(३८०) pi-ə-tsi
give-3.NPST-PL
'उनीहरूले उस वा उनीहरूलाई (फूल) दिन्छन्।'

क्रियापदमा -ə रूपिमले तृतीय पुरुष कर्म र -tsi सर्गले तृतीय पुरुष उद्देश्यको वचन सङ्गितलाई देखाएको छ।

५.५.४ सकर्मक अकरण भूत

सकर्मक भूत अकरणलाई *man-* परसर्गले चिह्नित गर्छ। यो उपसर्ग भएर उद्देश्य र कर्मबिचको अकरण सम्बन्ध भूतकालमा देखाउँछ।

तालिका ५.१५: सकर्मक अकरण भूत

		उद्देश्य									
		1SG	1DU.INCL	1DU.EXCL	1PL.INCL	1PL.EXCL	2SG	2DU	2PL	3SG	3PL
कर्म	1SG						man-Σ-ηa	man-Σ-ηa-tsi	man-Σ-ηa-ni	man-Σ-ηa	man-Σ-ηa
	1DU.INCL									man-Σ-tsi	man-Σ-tsi
	1DU.EXCL						man-Σ-s-ka	man-Σ-s-ka	man-Σ-s-ka	man-Σ-s-ka	man-Σ-s-ka
	1PL.INCL									man-Σ-i	man-Σ-i
	1PL.EXCL						man-Σ-i-ka	man-Σ-i-ka	man-Σ-i-ka	man-Σ-i-ka	man-Σ-i-ka
	2SG	man-Σ-nna		man-Σ-na		man-Σ-na				man-Σ-na	man-Σ-na
	2DU	man-Σ-ntsi		man-Σ-tsi		man-Σ-tsi				man-Σ-tsi	man-Σ-tsi
	2PL	man-Σ-nni		man-Σ-ni		man-Σ-ni				man-Σ-ni	man-Σ-ni
	3SG	man-Σ-ηa	man-Σ-tsi	man-Σ-s-ka	man-Σ-i	man-Σ-i-ka	man-Σ-na	man-Σ-n-tsi	man-Σ-ni	man-Σ	man-Σ-tsi
	3PL	man-Σ-ηa	man-Σ-tsi	man-Σ-s-ka	man-Σ-i	man-Σ-i-ka	man-Σ-na	man-Σ-n-tsi	man-Σ-ni		man-Σ-tsi

1SG>2SG (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

अकरण भूतमा प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म हुँदाको स्वरूप
करण भूत जस्तै रहन्छ।

(३८१) man-je:-nna
NEG.PST-hear-2SG.PST
'मैले तिम्रो कुरा सुनिँँ।'

यस्तै प्रकारले प्रथम पुरुष एकवचनसित द्वितीय पुरुष द्विवचन र बहुवचन तर्कपदमा रहँदा
क्रियापदमा करण भूतमा जस्तै <-tsi ~ -ntsi> र <-ni ~ -nni> प्रारूप हुन्छ।

1SG>2DU (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३८२) man-je:-ntsi
NEG.PST-hear-2DU.PST
'मैले तिम्री दुईको कुरा सुनिँँ।'

1SG>2PL (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३८३) man-je:-nni
NEG.PST-hear-2PL.PST
'मैले तिमिहरूको कुरा सुनिँँ।'

1SG>3 (प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

(३८४) man-ker-ŋa
NEG.PST-beat-3.PST
'मैले उसलाई कुटिँँ।'

क्रियापदमा आएको -ŋa -ले प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन
कर्मबिच भएको कार्य भूतकालमा भएको सूचना दिएको छ। परसर्ग -ŋa -ले प्रथम पुरुष
एकवचनको सङ्गति देखाउँछ।

1DU.INCL>3 (प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३८५) man-ker-tsi
NEG.PST-beat-DU
'हामी दुईले उस/उनीहरूलाई कुटेनौं।'

यसमा आएको परसर्ग *-tsi* -ले द्विवचन उद्देश्यको सङ्गति देखाएको छ।

1DU.EXCL>2SG (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म रहेको स्थितिमा उपसर्गमा *man-* र परसर्गमा *-na* देखिन्छ।

(३८६) man-ker-na
NEG.PST-beat-2SG.PST
'हामी दुईले तिमीलाई कुटेनौं।'

परसर्ग *-na* प्रथम पुरुष एकवचन सङ्गति हो। उद्देश्य र कर्मको कार्य भूतकालमा भएको सङ्केत गर्दछ।

1DU.EXCL>2DU (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३८७) man-ker-tsi
NEG.PST-beat-DU
'हामी दुईले तिमी दुईलाई कुटेनौं।'

सकर्मक अकरण भूत क्रियामा आएको *-tsi* परसर्ग प्रथम पुरुष द्विवचन कर्मको सङ्गति हो।

1DU.EXCL>2PL (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३८८) man-ker-ni
NEG.PST-beat-PL
'हामी दुईले तिमीहरूलाई कुटेनौं।'

सकर्मक अकरण भूत क्रियामा आएको *-ni* परसर्ग प्रथम पुरुष बहुवचन कर्म सङ्गति हो।

1DU.EXCL>3 (प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३८९)   man-ker-s-ka
                      NEG.PST-beat-DU-EXCL
                      ‘हामी दुईले उस/उनीहरूलाई कुटेनौं।’

यसमा *-s* द्विवचन र *-ka* असमावेशी उद्देश्य सङ्गति पाइन्छ।

1PL.INCL>3 (प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको तर्कपदमा *-i* धातु प्रकृतिको परसर्गमा आएर बहुवचन उद्देश्यको सङ्गति देखाउँछ।

(३९०)   man-ker-i-Ø
                      NEG.PST-beat-PL-INCL
                      ‘हामीहरूले उस/उनीहरूलाई कुटेनौं।’

परसर्ग *-i* -ले प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मबिच भएको घटनालाई भूतकालमा सूचित गर्दछ। यस परसर्गमा *-ka* जोडिँदा प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म तर्कपदमा रहन्छ।

1PL.EXCL>3 (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(३९१)   man-ker-i-ka
                      NEG.PST-beat-PL-EXCL
                      ‘हामीहरूले उस वा उनीहरूलाई कुटेनौं।’

बहुवचन-असमावेशी उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म सङ्गति रहेको छ।

1PL.EXCL> 2SG (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

यदि उद्देश्यमा अरू पुरुषसित द्वितीय पुरुष कर्म रह्यो भने क्रियामा द्वितीय पुरुषको वचन

चिह्नित हुन्छ। जस्तै द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म *-na*; द्वितीय द्विवचन पुरुष कर्म *-ntsi*;
द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म *-nni* चिह्नित हुन्छ (हेर्नुहोस् तेस्रो अध्याय)।

(३९२) man-ker-na
NEG.PST-beat-2SG.PST
'हामीहरूले तिमीलाई कुटेनौं।'

1PL.EXCL > 2DU (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(३९३) man-ker-ntsi
NEG.PST-beat-DU
'हामीहरूले तिमी दुईलाई कुटेनौं।'

1PL.EXCL > 2PL (प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(३९४) man-ker-nni
NEG.PST-beat-PST-PL
'हामीहरूले तिमीहरूलाई कुटेनौं।'

2SG > 1SG (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

प्रथम पुरुष एकवचन कर्मसित द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य रहँदा कर्मको वचन अव्यक्त हुन्छ, द्विवचन र बहुवचन भने व्यक्त हुन्छ।

(३९५) man-ker-ŋa
NEG.PST-BEAT-1SG.PST
'तिमीले मलाई कुटेनौं।'

2DU > 1SG (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(३९६) man-ker-ŋa-tsi
NEG.PST-beat-1SG.PST-DU
'तिमी दुईले मलाई कुटेनौं।'

2PL > 1SG (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(३९७) man-ker-ŋa-ni
NEG.PST-beat-1SG.PST-PL
'तिमीले मलाई कुटेनौं।'

प्रथम पुरुष कर्म र द्विवचन र बहुवचन उद्देश्य सङ्गति भएको छ।

2SG > 1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

भूत अकरणमा प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशीको रूप -s हुन्छ।

(३९८) man-ker-s-ka
NEG.PST-beat-DU-EXCL
'तिमीले हामी दुईलाई कुटेनौं।'

यसमा द्विवचन र असमावेशी कर्मको चिह्नित छ। द्वितीय पुरुषको अन्य स्थितिमा पनि उस्तै हुन्छ।

2DU > 1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(३९९) man-ker-s-ka
NEG.PST-beat-DU-EXCL
'तिमी दुईले हामी दुईलाई कुटेनौं।'

2PL > 1DU.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(४००) man-ker-s-ka
NEG.PST-beat-DU-EXCL
'तिमीहरूले हामी दुईलाई कुटेनौं।'

तृतीय पुरुष उद्देश्य रहेको स्थितिमा पनि उस्तै हुन्छ।

3>1DU.EXCL (तृतीय पुरुष एकवचन वा बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(४०१) man-ker-s-ka
NEG.PST-beat-DU-EXCL
'उस वा उनीहरूले हामी दुईलाई कुटेनौं।'

2SG> 1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)
द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म तर्कपदमा हुँदा क्रियामा *-i* रूपसित असमावेशी सूचक *-ka* जोडिएर आउँछ।

(४०२) man-ker-i-ka
NEG.PST-beat-1PL.PST-EXCL
'तिमीले हामीहरूलाई कुटेनौं।'

भूत अकरणमा द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषमा यस्तै क्रियाको संरचना रहन्छ।

2DU>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(४०३) man-ker-i-ka
NEG.PST-beat-1PL.PST-EXCL
'तिमी दुईले हामीहरूलाई कुटेनौं।'

2PL>1PL.EXCL (द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(४०४) man-ker-i-ka
NEG.PST-beat-1PL.PST-EXCL
'तिमीहरूले हामीहरूलाई कुटेनौं।'

3>1PL.EXCL (तृतीय पुरुष एकवचन वा बहुवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(४०५) man-ker-i-ka
NEG.PST-beat-1PL.PST-EXCL
'उस वा उनीहरूले हामीहरूलाई कुटेनौं।'

परसर्ग *-i* र *-ka* -ले प्रथम पुरुष बहुवचन र असमावेशीको सङ्गति सूचित गर्छ।

2SG>3 (द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद रहँदा क्रियाको समान संरचना रहन्छ (हेर्नुहोस्- भूत अकरण द्वितीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन-बहुवचन असमावेशी कर्म)।

(४०६) man-ker-na
NEG.PST-beat-2SG.PST
'तिमीले उसलाई कुटेनौं।'

2DU >3 (द्वितीय पुरुष द्विवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

(४०७) man-ker-ntsi
NEG.PST-beat-2DU
'तिमी दुईले उस वा उनीहरूलाई कुटेनौं।'

भूतकाल *-a* -ले चिह्नित गरेको छ भने अन्य स्थिति अभूतकाल जस्तै रहेको छ।

2PL > 3 (तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म)

तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्म तर्कपद भए भूतकाल सूचक *-a* -सित *-num* परसर्ग जोडिएर आउँछ।

(४०८) man-ker-nni
NEG.PST-beat-2PL
'तिमीहरूले उस वा उनीहरूलाई कुटेनौं।'

द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष कर्मको मिश्रित रूप *-num* -ले बहुवचन

उद्देश्य र पुरुष कर्मको सङ्गति देखाएको छ।

3>1SG (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

उस्तै संरचना हुन्छ (हेर्नुहोस्- भूत अकरण द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र प्रथम पुरुष एकवचन कर्म)

(४०९) man-pi-ŋa
NEG.PST-give-1SG.PST
‘उस वा उनीहरूले मलाई दिएन।’

प्रथम पुरुष एकवचन कर्मको सङ्गति देखिन्छ।

3> 1DU.INCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशी कर्म)

(४१०) man-pi-tsi-∅
NEG.PST-give-DU-INCL
‘उस वा उनीहरूले हामी दुईलाई दिएन।’

परसर्ग -tsi र -∅ -ले द्विवचन र समावेशीको सङ्गति देखाएको छ।

3> 1DU.EXCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

उस्तै कार्य र प्रारूप हुन्छ (हेर्नुहोस्- भूत अकरण द्वितीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष द्विवचन असमावेशी कर्म)

(४११) man-pi-s-ka
NEG.PST-give-DU-EXCL
‘उस वा उनीहरूले हामी दुईलाई दिएन।’

3>1PL.INCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन समावेशी कर्म)

(४१२) man-pi-ji
NEG.PST-give-PL.PST
‘उस वा उनीहरूले हामीहरूलाई दिएन।’

यसमा -ji उक्त उद्देश्य र कर्म बिच घटना भूतकालमा भएको सूचना दिनका साथै प्रथम पुरुष बहुवचन कर्मको सङ्गति देखाएको छ।

3>1PL.EXCL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

उस्तै कार्य र प्रारूप हुन्छ (हेर्नुहोस्- द्वितीय पुरुष उद्देश्य र प्रथम पुरुष बहुवचन असमावेशी कर्म)

(४१३)   man-pi-ji-ka
                  NEG.PST-give-PL.PST-EXCL
                  ‘उस वा उनीहरूले हामीहरूलाई दिएन।’

3>2SG (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष एकवचन कर्म)

क्रियाको उस्तै रूपावली हुन्छ (हेर्नुहोस्- प्रथम पुरुषबाहेक अन्य रहल पुरुष कर्म र द्वितीय पुरुष कर्म रहँदा)

(४१४)   man-pi-na
                  NEG.PST-give-2SG.PST
                  ‘उस वा उनीहरूले तिमीलाई दिएन।’

3>2DU (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष द्विवचन कर्म)

(४१५)   man-pi-ntsi
                  NEG.PST-give-2.DU
                  ‘उस वा उनीहरूले तिमी दुईलाई दिए।’

3 > 2PL (तृतीय पुरुष उद्देश्य र द्वितीय पुरुष बहुवचन कर्म)

(४१६)   man-pi-nni
                  NEG.PST-give-2.PL
                  ‘उस वा उनीहरूले तिमीहरूलाई दिएन।’

3SG > 3SG (तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म)

तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन कर्म तर्कपद हुँदा क्रियामा भूत

अकरण मात्र चिह्नित हुन्छ।

(४१७)   man-pi
                  NEG.PST-give
                  ‘उसले उसलाई दिएन।’

3PL > 3SG/ 3PL (तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन/बहुवचन कर्म)
तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन वा बहुवचन कर्म तर्कपद हुँदा धातु
प्रकृतिमा बहुवचन सूचक -tsi जोडिन्छ।

(४१८)   man-pi-tsi
                  NEG.PST-give-PL
                  ‘उनीहरूले उस वा उनीहरूलाई दिएन।’

यसमा -tsi परसर्गले तृतीय पुरुष उद्देश्यको बहुवचन सङ्गति देखाएको छ।

५.५.५ सकर्मक अकरण अभूत

अकरणलाई -no परसर्गले चिह्नित गर्छ। अकरण अभूत सूचक क्रियाको अन्त्यमा जोडिन्छ। अकरण अभूतमा तृतीय पुरुष उद्देश्य र कर्मबाहेक अन्यमा क्रिया रूपावली अभूत करणमा उस्तै रहन्छ। सकर्मक अकरण अभूत क्रिया रूपावलीलाई निम्नलिखित तालिका ५.१६ -मा प्रस्तुत गरिन्छ।

तालिका ५.१६: सकर्मक अकरण अभूत

	उद्देश्य										
	1SG	1DU.INCL	1DU.EXCL	1PL.INCL	1PL.EXCL	2SG	2DU	2PL	3SG	3PL	
कर्म	1SG					Σ-ɔ:-nɔ	Σ-ɔ:-tsi-nɔ	Σ-ɔ:-ni-nɔ	Σ-ɔ:-nɔ	Σ-ɔ:-nɔ	
	1DU.INCL								Σ-tsi-nɔ	Σ-tsi-nɔ	
	1DU.EXCL					Σ-tsi-ka-nɔ	Σ-tsi-ka-nɔ	Σ-tsi-ka-nɔ	Σ-tsi-ka-nɔ	Σ-tsi-ka-nɔ	
	1PL.INCL								Σ-ja-nɔ	Σ-ja-nɔ	
	1PL.EXCL					Σ-ja-ka-nɔ	Σ-ja-ka-nɔ	Σ-ja-ka-nɔ	Σ-ja-ka-nɔ	Σ-ja-ka-nɔ	
	2SG	Σ-jan-nɔ		Σ-e-nɔ		Σ-e-nɔ			Σ-e-nɔ	Σ-e-nɔ	
	2DU	Σ-jan-tsi-nɔ		Σ-tsi-nɔ		Σ-tsi-nɔ			Σ-tsi-nɔ	Σ-tsi-nɔ	
	2PL	Σ-jan-ni-nɔ		Σ-ni-nɔ		Σ-ni-nɔ			Σ-ni-nɔ	Σ-ni-nɔ	
	3SG	Σ-ɔ:-nɔ	Σ-tsu-nɔ	Σ-tsu-ka-nɔ	Σ-am-nɔ	Σ-am-ka-nɔ	Σ-ə-nɔ	Σ-tsu-nɔ	Σ-num-nɔ	Σ-ə-nɔ	Σ-ə-s-nɔ
	3PL	Σ-ɔ:-tsi-nɔ	Σ-tsu-nɔ	Σ-tsu-ka-nɔ	Σ-am-nɔ	Σ-am-ka-nɔ	Σ-ə-s-nɔ	Σ-tsu-nɔ	Σ-num-nɔ		Σ-ə-s-nɔ

3PL > 3SG/ 3PL (तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन वा बहुवचन कर्म)

तृतीय पुरुष बहुवचन उद्देश्य र तृतीय पुरुष एकवचन वा बहुवचन कर्म तर्कपद हुँदा बहुवचन अभूत करण सूचक *-tsi* अकरणमा *-s* हुन्छ।

(४१९)   pi-a-s-no
                 give-3-DU-PST.NEG
                 ‘उनीहरूले उस/उनीहरूलाई दिए।’

परसर्ग *-a* तृतीय पुरुष कर्म र बहुवचन सूचन *-s* उद्देश्यसित सङ्गति भएको छ। माथिका तालिकामा कतिपय स्थान रिक्त छन्। विशेषः प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्य र कर्म, द्वितीय पुरुष उद्देश्य र कर्म, तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्य र बहुवचन, समावेशी र द्वितीय पुरुषमा सङ्गति रहँदैन। यस भाषा समान पुरुष अर्थात् प्रथम-प्रथम र द्वितीय-द्वितीय पुरुषमा रूप पाइँदैन। यस स्थितिमा समान पुरुष सहभागी रहेकाले द्वितीय पुरुष क्रियापदमा चिह्नित वा सङ्गति हुन सक्दैन। समावेशीमा द्वितीय पुरुषको सहभागिता रहेका कारण यसको पनि रूप हुँदैन। तृतीय-तृतीय पुरुषको सङ्गतिमा वचनको सङ्गति बहुवचन उद्देश्यबाट मात्र हुनसक्छ, यसैले तृतीय पुरुष एकवचन उद्देश्यसित बहुवचन कर्मको सङ्गति हुँदैन।

असमावेशी कर्मबाहेक, उद्देश्य र कर्ममा द्वितीय पुरुष रहँदा द्वितीय पुरुषको वचन क्रियामा चिह्नित हुन्छ। समावेशिताको अन्य स्थितिमा त्यसैको वचन साथै समावेशी-असमावेशी चिह्नित हुन्छ। तृतीय पुरुष कर्म र उद्देश्य रहने स्थितिमा कर्मको वचन चिह्नित हुन्छ।

पुरुषलाई तहगत रूपले अध्ययन गर्दा प्रथम पुरुष एकवचन सबै स्थितिमा क्रियापदमा चिह्नित भएको छ अनि मिश्रित रूपमा भए पनि आएको छ। द्वितीय पुरुष प्रथम पुरुष एकवचनसित मात्र मिश्रित रूपमा आएको छ। अन्य स्थितिमा द्वितीय पुरुषको

वचन मात्र चिह्नित भएको छ। तृतीय पुरुष कर्म रहँदा सबै क्रियापदमा तृतीय पुरुष वा असहभागीको सङ्गति पाइन्छ। यस आधारमा कुलुङ पुरुषको तहगत प्रणालीलाई यस सूत्रमा राख्न सकिन्छ।

प्रथम पुरुष>तृतीय पुरुष>द्वितीय पुरुष

उद्देश्यपद र क्रियापदमाझको पदसङ्गति कुलुङमा अकर्मक क्रियामा मात्र पाइन्छ। कुलुङ सकर्मकमा उद्देश्यपद साथै प्रत्यक्ष कर्मपदसित र द्विकर्मकमा उद्देश्यपद र अप्रत्यक्ष कर्मपदसित पनि क्रियाको सङ्गति हुन्छ। यसअन्तर्गत कुलुङमा क्रियागत आधारमा उद्देश्यपद, उद्देश्यपद र प्रत्यक्ष कर्मपद अनि उद्देश्यपद र अप्रत्यक्ष कर्मपद नियन्त्रक हुन्छ भने क्रियापद लक्ष्य हो। यस प्रकारको सङ्गतिलाई ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट भनिन्छ (हेर्नुहोस् नेविन्स २०११)। नेविन्सले ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट केवल वचनसित मात्र पाइन्छ भनेका छन्। प्रिमिन्जर (२०१४) -ले पुरुषसित पनि हुन्छ भनेका छन्। मुरुगेसन (२०२१) -ले मुण्डारी भाषामा पुरुष, वचन र लिङ्गसित ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट हुन्छ भनेका छन्। तलका उदाहरणमा कुलुङमा ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट पुरुष (§५.५.६), वचन (§५.५.७) र समावेशी-असमावेशी (§५.५.८) -मा हुन्छ भन्ने तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ।

५.५.६ पुरुष सङ्गति

कुलुङ भाषामा पुरुष सङ्गति सम्पृक्त रूपले जनाउँदछ। प्रथम पुरुष एकवचन -o सूचक र तृतीय पुरुष सूचक -u -ले पुरुष सङ्गति जनाउँदछ।

(४२०)	(क)	kəŋ-a	k ^h ə	ker-o
		1SG-ERG	3SG	beat-1SG.PST
		‘मैले उसलाई कुटेँ।’		
	(ख)	an-a	k ^h ə	ker-u
		2SG-ERG	3SG	beat-3.PST
		‘तिमीले उसलाई कुट्यौँ।’		

माथिको उदाहरण (४२०क) -मा -o -ले उद्देश्यपदको पुरुष र वचनको सङ्गति क्रियासित देखाएको छ भने (४२०ख) -मा -u तृतीय पुरुष कर्मको सङ्गति हो।

५.५.७ वचन सङ्गति

क्रियाको उद्देश्यमा वचनसँग हुने सङ्गतिलाई वचन सङ्गति भनिन्छ। कुलुङ भाषामा प्रथम पुरुष एकवचनलाई -o: सूचकले सङ्केत गर्दछ। यस अतिरिक्त वचन सूचकहरूको चर्चा चौथो अध्यायको फाइफिचर (§४.२.२) -मा गरिएको छ।

(४२१)   koŋ   tel   k^hat-o:
                  1SG   village go-1SG.NPST
                  ‘म गाउँ जान्छु।’

उदाहरण (४२१) -मा -o: -ले क्रियापदमा प्रथम पुरुष एकवचन उद्देश्यको सङ्गति देखाएको छ।

(४२२)   an-ni   tel   k^hat-ni
                  2-PL   village go-PL
                  ‘तिमीहरू गाँउ जान्छौ।’

उदाहरण (४२२) -मा -ni द्वितीय पुरुष बहुवचन उद्देश्यको सङ्गति हो।

५.५.८ समावेशिता सङ्गति

स्मरण रहोस् कुलुङमा समावेशी-असमावेशी व्यवस्था प्रथम पुरुष द्विवचन र बहुवचनमा मात्र हुन्छ (हेर्नुहोस् §४.२.२.४ समावेशी-असमावेशी)। यस स्थितिमा वचन र समावेशी-असमावेशीको सङ्गति क्रियासित हुन्छ।

(४२३)   ese   kas-∅   sogo   k^hat-tsi-∅
                  today 1DU-INCL   jungle go-NPST.DU-INCL
                  ‘आज हामी दुई जङ्गल जान्छौ।’

(४२४)   espa   kas-ka   sogɔ   k^hat-a-tsi-ka
 yestarday   1DU-EXCL   jungle go-PST-DU-EXCL
 'हिज हामी दुई जङ्गल गर्यौं।'

उक्त उदाहरणको समावेशी र असमावेशीमा -tsi-ले वचनसित क्रियाको सङ्गति बुझाएको छ भने समावेशी -∅ र असमावेशीलाई -ka व्यक्त गरेको छ। समावेशी र असमावेशीको रूप उद्देश्यपद र क्रियापदको समान रहेको छ। प्रथम पुरुष असमावेशीको उदाहरण निम्नलिखित प्रस्तुत गरिएको छ।

(४२५)   kei-ka   dza tsai-ni-ka
 1PL-EXCL   rice eat.CONT-PL-EXCL
 'हिज हामी दुई जङ्गल गर्यौं।'

कुलुडमा पाइने ओमिनवरोस एग्रिमेन्टमा पुरुष, वचन र समावेशी अभिलक्षणहरू संलग्न हुन्छ। कुनै पनि भाषिक एकाई (रूप, शब्द र पद) -मा एकै प्रकारको रूपतात्त्विक अभिलक्षण दुई वा दुईभन्दा धेरै वाक्यहरू अर्थ भेद नभई प्रकट भए त्यसलाई वाक्यात्मक द्वित्व भनिन्छ (बार्वियस २०१३)। यसर्थ कुलुडमा पुरुष, वचन र समावेशीको रूपतात्त्विक द्वित्व पाइन्छ।

कुलुड क्रिया एकलै विधेयमा आउन सक्छ अनि तर्कपदहरूको बोध क्रियापदमा आएका सर्गहरूले जनाउँदछ। कुलुड न्याडिकल प्रो-ड्रप भाषा भएकाले यस प्रक्रियाले कुलुडलाई येलीनेक (१९८४) -को सर्वनामिक तर्कपद प्राक्कल्पनालाई सङ्केत गर्दै बेकर (१९९६) -को बहुसंश्लेषण मापदण्ड (Polysynthesis Parameter) -लाई पनि सङ्केत गर्दछ।

येलीनेकको अवधारणाअन्तर्गत क्रियापदका सर्गहरू (सर्वनामिक सर्गहरू) वास्तविक क्रियाका तर्कपद हुन् अनि वाक्यमा व्यक्त सर्वनाम तर्कपदहरू शीर्षक, आकर्षण आदि हुन् (हेर्नुहोस् उही)। यही सन्दर्भमा कुलुडमा द्विकर्मक क्रियाको प्रत्यक्ष कर्मको क्रियापदमा सङ्गति पाइँदैन। यस आधारमा कुलुड भाषाले बहुसंश्लेषणात्मक भाषा

(Polysynthetic language) -को मूल प्रवृत्ति सबै तर्कपदको क्रियापदसित सङ्गितलाई उल्लङ्घन गर्दछ (हेर्नुहोस् बेकर १९९६: ८९)। यसर्थ भाषिक प्रकारगत आधारमा कुलुङ बहुसंश्लेषणात्मक भाषा होइन तर अवश्यै न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा र समतलीय भाषा हो।

५.६ निष्कर्ष

समग्रमा यस अध्यायमा पदक्रमान्तर्गत अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मकलाई लिई चर्चा गरिएको छ। कुलुङमा आधारभूत पदक्रम उद्देश्य, कर्म र क्रिया रहेको छ। सङ्कथनको आधारमा उद्देश्य सर्वनाम र कर्म सर्वनाम लोप हुने स्थितिलाई पनि देखाइएको छ। कुलुङमा द्विकर्मक क्रियाको प्रत्यक्ष कर्म पनि लोप हुन सक्छ, यसलाई नल सब्जेक्ट अथवा प्रो-ड्रूप भनी चर्चा गरिएको छ। प्रो-ड्रूपको प्रक्रियाअन्तर्गत बृहत् पदसङ्गति र नल शीर्षकको चर्चा गर्दै कुलुङ भाषालाई प्रो-ड्रूपको अवधारणाअन्तर्गत न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा हो भनी पुष्टि गरिएको छ। कुलुङ पदसङ्गतिमा वचन-पुरुष पुरुष-पुरुष संलयित भएको पाइन्छ। यसलाई योगात्मक तथा संलयित भएको भनिएको छ। यस अतिरिक्त पदक्रम तथा तर्कपद लोपको आधारमा कुलुङलाई समतलीय भाषा मानिएको छ। यसरी नै वाक्यात्मक घटक पदावली र उपवाक्यको विभिन्न प्रकारबारे विश्लेषण गरिएको छ भने वाक्यात्मक विविधताअन्तर्गत संरचना र अर्थको आधारमा वाक्यहरूको चर्चा गरिएको छ। नाम, सर्वनाम र क्रिया पदावलीअन्तर्गत कुलुङ भाषाका सर्गहरूलाई छुट्ट्याइएको छ। यसमध्ये क्रियात्मक सर्गहरूको विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ। सङ्गतिको चर्चाको क्रममा अकर्मक र सकर्मक (द्विकर्मक) मूलभूत रूपमा राखिएको छ। कुलुङमा पाइने ओमिनवरोस एग्रिमेन्ट, सर्वनामिक र द्वित्व जस्ता सङ्गति व्यवस्थाको पनि सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ। यसर्थ भाषिक प्रकारगत आधारमा कुलुङलाई न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा र समतलीय भाषा हो भन्न सकिन्छ तर बहुसंश्लेषणात्मक भाषा होइन।

छैटौं अध्याय

उपसंहार र निष्कर्ष

यस अध्यायमा पहिलो अध्यायदेखि पाँचौं अध्यायसम्मको अध्यायगत उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ। शोधप्रबन्धबाट प्राप्त अभिप्रासिहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

६.१ उपसंहार

यो शोधप्रबन्ध सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषाको वर्णनात्मक व्याकरण हो। यसमा प्रस्तुत गरिएको कुलुङ जातिको सामाजिक र भाषिक अध्ययनले केही हदसम्म कुलुङ समुदायप्रतिको ज्ञानतर्फ ध्यानाकर्षण गराउनेछ। राई भाषा (बान्तवा) र राईका थरमा आधारित अन्य भाषाहरूबारे निश्चय नै यस अध्ययनले प्रस्ट पार्नेछ। राईका थर अनेक छन् र भाषा पनि, यी सबै भाषामाथि ध्यानाकर्षण गराउन आवश्यक छ। तीमध्ये यस शोधप्रबन्धमा कुलुङ भाषाको अध्ययन शोधको केन्द्रबिन्दु रहन गएको छ। कुलुङ भाषा जस्तै लुसप्रायः स्थितिमा रहेका अन्य राई भाषाहरू साथै अन्य सङ्कटमय भाषा जस्तै सुनुवार, भुजेल आदिप्रति पनि सचेतताको सन्देश पुग्न सकोस् भन्ने आशय यस शोधको मूल उद्देश्य रहेको छ। भाषाको अध्ययन क्रममा बेसिक् लिङ्गिग्विस्टिक थ्योरीलाई अपनाई भाषाको विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ। यहाँ कुलुङ भाषाको व्याकरणलाई वर्णनात्मक स्वरूप दिने कार्य गरिएको छ।

पहिलो अध्यायमा 'शोध परिचय' -अन्तर्गत सिक्किमको कुलुङ भाषामा केन्द्रित शोधप्रबन्धको विषय कुलुङ भाषाको व्याकरण विषयसम्बन्धित परिचय दिने क्रममा कुलुङ भाषा राईको छुट्टै भाषा हो भनी जानकारी गराइएको छ। औपचारिक रूपमा कुलुङ भाषा सिक्किम राज्यको मान्य भाषा नभए तापनि यो जातीय भाषा हुनका साथै स्थानीय भाषा पनि हो भन्ने कुरालाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ। पूर्व-हिमाली जैव विविधता समृद्ध क्षेत्रअन्तर्गत सिक्किमका विभिन्न भाषाहरू पनि विलुप्त श्रेणीमा आएको कुरालाई यहाँ

राखिएको छ। यस सन्दर्भमा सिक्किममा कुलुड भाषा लगभग दस पुस्तासम्म व्यवहारमा आएको भाषा भए तापनि वर्तमानमा यस भाषाको स्थिति सोचनीय छ। यसले आगामी दुई पुस्तापछि भाषा नरहने सम्भावनालाई दर्साउँदछ। यसको मूलभूत कारण आधुनिक शिक्षाको माध्यम, स्थानीय र जातिगत भाषाको अवहेलना तथा त्यसबाटको निर्मित व्यवस्था अनि अन्य भाषी झैं कुलुड भाषीहरूको भाषिक अपसरण भएकाले हो भन्ने कुरा अवगत गराइएको छ।

कुलुड भाषाको ध्वनिदेखि वाक्यसम्मको अध्ययनलाई समेट्ने तीनवटा समस्याहरू र उद्देश्यहरू स्थापित गरिएका छन्। प्रस्तुत विषयसम्बन्धी नेपाल र भारतबाट पूर्वकार्य गरिएको छ। आधुनिक वर्णनात्मक व्याकरण लेखनको बेसिक् लिङ्ग्विस्टिक थ्योरी (डिक्सन २०१०, २०१०, २०१२) -को ढाँचालाई यस कुलुड व्याकरणको आधार बनाइएको छ। व्याकरण लेखनका निम्ति विशेषतः पेन (२००७) -को शैलीलाई अपनाएको जानकारी गराइएको छ। शोध विषयसम्बन्धी सामग्री सङ्कलन अन्तर्वार्ता, मुक्त-बद्ध प्रश्नावली र स्वराङ्कन प्राथमिक सामग्री स्रोतमा लिएको जानकारी गराइएको छ। यस अतिरिक्त स्रोतलाई द्वितीय स्रोतमा लिइएको छ। कुलुड भाषाको विश्लेषण गर्ने क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्विक वर्णमाला (अध्वव २०१५), लाइप्टिक ग्लसिड रुल्स, जेनेरिक स्ट्याल रुल्स, प्रयोगात्मक शब्दकोश (अधिकारी र भट्टराई २०१४), भाषाविज्ञान शब्दावली (रेग्मी २०१५) र भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोष (सिन्हा २००४) प्रयोग गरिएको अवगत गराइएको छ। ध्वनिको तकनिकी अध्ययनका निम्ति फ्लेक्स (FleX: v 9.0.13) र प्रात (Praat: v 6.1.16, 6.0.36) -को प्रयोग गरिएको जानकारी गराइएको छ। अध्ययनको सीमा क्षेत्र सिक्किम (जूम, आसाम लिङ्गजे, सङ्गनाथ र चुङ्थाङ) समेटिएको अवगत गराइएको छ। अन्तमा शोधप्रबन्धका निम्ति चयन गरिएको शोधकार्यको अध्ययन सङ्गठनअन्तर्गत अध्याय विभाजन प्रस्तुत गरिएको छ।

दोस्रो अध्यायको शीर्षक 'कुलुङ जाति र भाषा परिचय' रहेको छ। यसको पृष्ठभूमिमा कुलुङ भाषा र जातिलाई चिनाउने क्रममा नेपाली, किरात र राई भाषा र जातिको पनि उल्लेख गरिएको छ। किरात भाषाको थालनी ब्राइन होगन हरजनबाट सुरु भएको तथ्यलाई विशेष चर्चा वा स्तुतिको रूपमा राखिएको छ। कुलुङ भाषाको आनुवंशिक सम्बद्धता देखाउने क्रममा ब्रेडली (१९९७) अनि भेन ड्रिम (२००१) -ले गरेको भाषा वर्गीकरणअनुसार हिमाली शाखाको भोट-बर्मेली वा ट्रान्स हिमालयन भाषा परिवारभित्र पर्दछ भन्ने तथ्यलाई चर्चा गर्दै ब्रेडली (१९९७, २००१) -ले वर्गीकृत गरेका भोट-बर्मेली भाषा परिवारअन्तर्गत कुलुङ भाषाको स्थानलाई देखाइएको छ। कुलुङ शब्दावली उत्पत्तिबारे थोमरोस (२०१७) -ले प्रस्तुत गरेको लोककथालाई पनि राखिएको छ। कुलुङ (राई) जातिमा मुन्दुम र तीन ढुङ्गाको चुल्हाको विशेषता देखाउने क्रममा अस्थायीदेखि आध्यात्मिकसम्मको चर्चा गरिएको छ। कुलुङमा साधारण भाषा र मुन्दुमको भाषा अलग हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि जनाइएको छ। कुलुङ समाजमा रहेका संस्कार र संस्कृतिलाई पनि यहाँ समेटिएको छ। यस सन्दर्भमा कुलुङ जातिले जन्मदेखि मृत्युसम्म व्यतित गरेका जीवनलाई देखाउने कार्य गरिएको छ। वंश र पाछ्यागत आधारमा पनि कुलुङलाई पहिचान गराइएको छ।

भौगोलिक क्षेत्रअन्तर्गत कुलुङ जाति बसोबास गरेका नेपाल, भारत र भूटानलाई समेटिएको छ। कुलुङ भारत (दार्जिलिङ र सिक्किम) -का बासिन्दा हुन्। सिक्किममा प्रायः चारै जिल्ला (पूर्व, पश्चिम, उत्तर र दक्षिण) -मा कुलुङको बसोबास भएको तथ्यलाई उल्लेख गरिएको छ। सिक्किमका सन्दर्भमा कुलुङको भाषिक समुदाय जूम, आसाम लिङ्गजे, सङ्गनाथ, चुङ्थाङ, नामथाङ, दाम्थाङ आदि स्थानमा रहेका जानकारी उपलब्ध गराइएको छ।

कुलुङ लिपिको विकास नभएकाले यस भाषाका निम्ति आजसम्म प्रायः देवनागरी र केही मात्रामा राई (बान्तवा) अनि श्रीजङ्गा लिपि प्रयोग गरिएको कुरालाई राखिएको

छ। भाषा विलुप्तीकरणअन्तर्गत सिक्किम विश्वविद्यालयको लुप्तप्रायः भाषा केन्द्र (२०१७), वत्सगोपाल (२००४), राई (२०१३, २०१५), सिन्हा (२०१४, २०१७), भूजेल (२०१४, २०१६), भारत-सिक्किमका भाषिक सर्वेक्षण (१९९४-२०००, २००८), भारतका जन-भाषिक सर्वेक्षण (२०१७), टुरिन (२०१२) -लाई चर्चा गरी सिक्किमका कतिपय भाषा लुप्तप्रायः स्थितिमा पुगेको देखाइएको छ। सिक्किममा नेपाली भाषा प्रमुख भाषाका रूपमा अग्रसारित वा प्रथम स्तर रहेकाले अन्य भाषी अधिकतम रूपले नेपाली भाषातर्फ अपसरण भएको जानकारी गराइएको छ। भाषा अपसरण हुनमा विविध राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि कारणको संलग्नता रहेको अवगत गराइएको छ। भाषा एउटा सामाजिक वस्तु भएकाले भाषा लोप हुँदा जाति विशेषको लोकज्ञान र संस्कृति पनि मरेर जान्छ भन्ने कुराप्रति सचेत गराइएको छ। क्रौस (१९९२) -ले प्रस्तुत गरेको सन् २००१ -को गणनामा सात हजार भिन्न भाषाहरू विश्व स्तरमा बोलिन्थ्यो भने आज कतिपय भाषा लुप्त हुँदै गइरहेका कुरालाई यहाँ राखिएको छ। विश्व स्तर एसिया, अफ्रिका आदिदेखि पूर्वेली हिमाली भूभागका नेपाल, पश्चिम बङ्गाल, सिक्किम, भूटान आदि क्षेत्रहरूसम्मको सन्दर्भलाई लिई भाषाहरू लोप हुँदै गइरहेको जानकारी गराइएको छ। लिङ्गिग्वस्टिक सर्भे अफ इन्डिया (२०१२), सिक्किममा कुलुड भाषा पनि सङ्कटमय देखिन्छ भन्ने कुरालाई अवगत गराइएको छ।

सिक्किममा कुलुड राईका सङ्घ सङ्स्थाद्वारा कुलुड भाषा अनि संस्कृति जगेडा गरी पुनरुत्थान गर्ने कार्यमा अग्रसर भएको जानकारीलाई उल्लेख गरिएको छ। सिक्किममा आसाम लिङ्गजे र पबिक नाइताम पूर्व सिक्किममा निपुण कुलुड भाषीद्वारा गैरसरकारी तौरमा कुलुड भाषाको पठन-पाठन गर्ने कार्य सन् २०१९ देखि भइरहेको जानकारी पनि गराइएको छ। शिक्षाको माध्यम नेपाली-कुलुड भाषा र देवनागरी लिपि प्रयोग गरिएको पाइन्छ। अखिल किरात राई सङ्घ, सिक्किमबाट कुलुड त्रैमासिक (सिल्वस्को) पत्रिका, अङ्ग्रेजी-हिन्दी शब्दसूची (२०१७) कुलुड भाषामा अनुदित पुस्तक आदिलाई पनि कुलुड

सङ्घ-सङ्स्थाको पहल स्वरूप चर्चा गरिएको छ। नेपाल र भारतको संसर्गमा कुलुङ भाषा माध्यमबाट रेडियोमा कार्यक्रम प्रसारण हुन थालेको तथ्यलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। अन्य मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रममा पनि कुलुङ भाषा प्रयोगमा आएको जानकारी गराइएको छ। सन् २०२० -देखि सिक्किमको लुसप्रायः भाषा दस्तावेजीकरण परियोजना, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयबाट कुलुङ भाषा (साथै बान्तवा र लिम्बू) -मा कार्य भइरहेको अवगत गराइएको छ।

तेस्रो अध्यायको 'कुलुङ ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञान' -अन्तर्गत विशेष ध्वनि र वर्णको वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ। व्यञ्जन वर्णअन्तर्गत कुलुङमा प्राप्त बाइसवटा व्यञ्जन ध्वनिहरू स्पर्शी /p/, /p^h/, /b/, /t/, /t^h/, /d/, /k/, /k^h/, /g/ र /ŋ/, सङ्घर्षी /s/ र /ʃ/, स्पर्शी-सङ्घर्षी /ts/, /ts^h/ र /dz/, नासिक्य /m/, /n/ र /ŋ/, प्रकम्पित /r/, अन्तःस्थ /j/ र /w/ र पार्श्विक अन्तःस्थ /l/ व्यञ्जनहरू वर्णन गरिएको छ। ती व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई लघुतम युग्मद्वारा व्यञ्जन वर्ण हो भनी पुष्टि गरिएको छ। सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषामा अन्य घोष महाप्राण व्यञ्जनहरू [b^h], [g^h], [d^h] र [dz^h] पाइएको तथ्यलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यी व्यञ्जनहरू मुक्त वितरण [b~b^h], [g~g^h], [d~d^h~d^h] र [dz~dz^h] -को रूपमा पाइएको छ। यस किसिमको व्यञ्जन नेपालको कुलुङमा पाइएको छैन भन्ने कुरालाई अघि राखिएको छ। व्यञ्जन वर्णहरूको स्थानीय वितरण पदादि, पदमध्य र अन्तमा देखाइएको छ। व्यञ्जन वर्णका गुच्छमा तृवर्णसम्म रहन सक्ने देखाइएको छ। कुलुङमा स्वर जिब्रोको पश्चताको आधारमा अग्र /e/ र /a/, केन्द्र /i/ र /ə/, र पश्च /u/ र /o/ -मा पाइएको फरकलाई देखाइएको छ। ओठको आकारको आधारमा अगोलित /e/, /a/, /i/, /ə/ र गोलित /u/, /o/ -मा पनि फरक हुन्छ। यसरी नै जिब्रोको उचाइअन्तर्गत संवृत्त /i/ र /u/; अर्ध-संवृत्त /e/ र /ə/; अर्ध-विवृत्त /o/; र विवृत्त /a/ -को भिन्नता देखिन्छ। ह्रस्व र दीर्घमा पाइने फरक /e/ र /e:/; /i/ र /i:/; /ə/ र /ə:/; /a/ र /a:/, /u/ र /u:/; /o/ र /o:/ मात्राको हो। यी स्वरहरू व्यतिरेकी हुन्छ भन्ने पुष्टि गरिएको छ। यसलाई कुलुङ एकस्वरमा पाइने वर्ण

व्यतिरेकअन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको छ। एकस्वर वर्ण वितरण पदादि, पदमध्ये र पदान्तमा देखाइएको छ। एकस्वर प्रायः सबै स्थानमा सम्भावित रहेको देखाइएको छ। कुलुङ द्विस्वर केन्द्र र पञ्चमा भएको देखाइएको छ। द्विस्वरको वितरण पदादिमा पाँचवटा द्विस्वर /ei/, /ui/, /ai/, /əi/, /ou/ पदमध्यमा आठवटा द्विस्वर /ei/, /ui/, /ai/, /əi/, /ou/, /iu/, /au/, /ou/ र पदान्तमा सबै द्विस्वरहरू /ei/, /ui/, /ai/, /əi/, /oi/, /eu/, /iu/, /au/, /ou/, /əu / पाइएको स्पष्ट गराइएको छ। चम्स्की र ह्याले (१९६८) -को विभेदक अभिलक्षणको आधारमा व्यञ्जन र स्वरहरू विभेदक अभिलक्षणको मूल्यमा उपस्थिति जनाउनलाई प्लस (+) र अनुपस्थितिलाई माइनस् (-) चिह्न प्रयोग गरी देखाइएको छ। कुलुङमा एकाक्षरी, दुई अक्षरी, तीन अक्षरी र अधिकतम चार अक्षरी शब्दहरू साथै सात प्रकारको अक्षर ढाँचाहरूको चर्चा गरिएको छ। अक्षर भारअन्तर्गत क्षीणाक्षर (ह्रस्व स्वर अक्षरको अन्त हुने) र भारी अक्षरांश (अक्षरको अन्त दीर्घ स्वर वा द्विस्वर अथवा व्यञ्जन) -को आधारमा अक्षरको अध्ययनलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

यस आधारमा क्षीणाक्षरमा मुक्त अक्षर र भारी अक्षरांशमा अन्त दुवै वा मुक्त र बद्ध अक्षरलाई राखिएको छ। क्षीणाक्षर र भारी अक्षरांशको भिन्नतालाई [$\pm$ heavy] -को आधारमा अक्षरिक अभिलक्षणमा वर्गीकरण गरिएको छ। क्षीणाक्षर र भारी अक्षरांशको सम्बन्ध मोरासित देखाउँदै मोराइक सिद्धान्तको आधारमा क्षीणाक्षर एक मोरा अनि भारी अक्षरांशको दुई मोरा हुन्छ भनी जानकारी गराएको छ। कुलुङमा मात्राता व्यतिरेकी भएकाले दीर्घमा दुई मोरा र ह्रस्वमा एक मोरा भनी विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै द्विस्वरमा दुई मोरा अनि संयुक्त व्यञ्जनले एउटा मोरा लिएको चर्चा गरिएको छ। कुलुङ भाषामा एकाक्षरी (तृतीय पुरुषको सम्बन्ध कारक सूचक) /m/ -लाई एक मोरा मानी विश्लेषण गरिएको छ। कुलुङमा रूपवर्णअन्तर्गत समीकरण (एउटा ध्वनिदेखि अर्को ध्वनिमा परिवर्तन हुनु), अतिव्यापन र व्यञ्जन अन्तर्निवेश (आगम हुने स्थिति) गरी तीन किसिमको रूपवर्ण प्रक्रियाको चर्चा गरिएको छ।

चौथो अध्यायको 'रूपविज्ञान र शब्दनिर्माण पद्धति'-मा वाक्यतात्त्विक, रूपतात्त्विक र अर्थतात्त्विक आधारमा कुलुङ व्याकरणिक कोटिको निर्धारण गरी दुई प्रकारका कोटिको शाब्दिक र अशाब्दिकमा छुट्ट्याएर चर्चा गरिएको छ। शाब्दिक कोटिहरूमध्ये नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिकको चर्चा गरिएको छ। यी शाब्दिक कोटिहरूलाई अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा पनि वर्गीकरण गरिएको छ। नामअन्तर्गत विशेषतः कुलुङ सम्बन्धपरक नाममा स्थानसित विभिन्न एक्सिलपार्ट लागेर हुने व्यवस्थालाई देखाइएको छ। विशेषणअन्तर्गत उद्देश्य र विधेय अनि कर्मत्वका आधारमा अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मकको विश्लेषण गरिएको छ। परस्थानिकलाई सिनोनियस (२००४, २००७) -को स्प्लिट-परस्थानिकअन्तर्गत पथ, स्थान र एक्सिलपार्टका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यसमा पारम्परिक अधिकरण, अपादान र बहिरार्थी कारक सूचकलाई एक्सिलपार्ट सूचकको रूपमा लिई चर्चा गरिएको छ।

अशाब्दिक कोटिअन्तर्गत सर्वनाम, फाइफिचर, काल-भाव-पक्ष-ध्रुवीयता र कारकको चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ। पुरुष, वचन, लिङ्ग, समावेशी, आदरार्थी सूचक र आयामको द्विचर अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा सिक्किमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ। कुलुङमा लिङ्ग र आदरको व्याकरणिक व्यवस्था पाइँदैन भनी जानकारी गराइएको छ। यसरी नै काल (भूत र अभूत), पक्ष (सम्पन्न र असम्पन्न), भाव र ध्रुवीयता (करण र अकरण) -को द्विचर अभिलक्षण-महत्ता छुट्ट्याएर विश्लेषण गरिएको छ। यस अतिरिक्त सहायक क्रिया, कृदन्त, योजिका, संयोजक, कोटिकार, निपात, शीर्षक-आकर्षण सूचक, प्रश्नार्थक, पदनिर्माण पद्धति, समास, द्विरुक्ति, आगन्तुक, रूपायन र व्युत्पादनको चर्चा गरिएको छ।

पाँचौं अध्यायको शीर्षक 'वाक्यविज्ञान र वाक्य संरचना' रहेको छ। यसमा पदक्रमअन्तर्गत अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मकलाई लिई चर्चा गरिएको छ। कुलुङमा आधारभूत पदक्रम उद्देश्य, कर्म र क्रिया (SOV) वा क्रिया अन्त्य (OV) पदक्रम हुने

व्यवस्थालाई देखाइएको छ। कुलुडमा पदावली पूरक अतिरिक्त वाक्यात्मक पूरक पनि लोप हुन्छ। मुख्य उपवाक्यमा अन्तःस्थापित उपवाक्य जोडिएर उपवाक्य पूरक संरचित हुँदा वाक्यात्मक पूरक भएमा आधारभूत पदक्रम (SVO) हुने स्थितिलाई स्पष्ट गराइएको छ। कुलुड सकर्मक र द्विकर्मक उपवाक्यमा नाम तर्कपद लोप हुन नसक्ने तर सर्वनाम तर्कपदमा लोप हुन सक्ने स्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ। सङ्कथनका आधारमा उद्देश्य सर्वनाम र कर्म सर्वनाम लोप हुने स्थितिलाई पनि देखाइएको छ। कुलुडमा द्विकर्मक क्रियाको प्रत्यक्ष कर्म पनि लोप हुन सक्छ, यसलाई नल सब्जेक्ट अथवा प्रो-ड्रूप भनी चर्चा गरिएको छ। प्रो-ड्रूपको प्रक्रियाअन्तर्गत बृहत् पदसङ्गति र नल शीर्षकको चर्चा गर्दै कुलुड भाषालाई प्रो-ड्रूपको अवधारणाअन्तर्गत न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा हो भनी पुष्टि गरिएको छ। कुलुड पदसङ्गतिमा वचन-पुरुष र पुरुष-पुरुष संलयित भएको पाइन्छ। यसलाई योगात्मक तथा संलयित भनिएको छ। यस अतिरिक्त पदक्रम तथा तर्कपद लोपका आधारमा कुलुडलाई समतलीय भाषा मानिएको छ। पदावलीका आन्तरिक संरचनामा विशेषण पदावली, सङ्ख्यावाची पदावली, नाम पदावली, निर्धारक पदावली, परस्थानिक पदावली र परस्थानिक पदावलीको चर्चा गरिएको छ साथै सङ्केतार्थक उपवाक्य, क्रिया विशेषणपद र क्रियापदलाई पनि समावेश गरिएको छ। विभिन्न वाक्यहरूमध्ये सरल वाक्य, संयुक्त वाक्य, मिश्र वाक्य, मिलित वाक्य, सामान्यार्थक वाक्य, प्रश्नार्थक वाक्य, आज्ञार्थक वाक्य र विस्मयादिबोधक वाक्यको चर्चा गरिएको छ।

कुलुड सर्गक्रम अध्ययनका निमित्त भेन ड्रिम (१९९०) र पेन (२००६) -को स्थानक अवधारणाअन्तर्गत सर्गहरूलाई पूर्वसर्ग स्थानक र परसर्ग स्थानकमा विभाजन गरी राखिएको छ। सर्गक्रमअन्तर्गत नाम, सर्वनाम र क्रियात्मक सर्गक्रमलाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। विशेष क्रियात्मक सर्गहरूलाई विस्तारमा विश्लेषण गरिएको छ। सङ्गतिका घटकहरू तर्कपद सङ्केतीकरण, नियन्त्रक, लक्ष्य, परिधि आदिको चर्चा गरिएको छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमा आएको अभिलक्षण (पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी, आदि)

-लाई पदसङ्गतिको अभिलक्षण भनी जानकारी गराइएको छ। कुलुडमा पाइने ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट, सर्वनामिक र द्वित्वजस्ता सङ्गति व्यवस्थाको पनि सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ। भाषिक प्रकारगत आधारमा कुलुडलाई न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा र समतलीय भाषा हो भन्न सकिने तर बहुसंश्लेषणात्मक भाषा होइन भनी पुष्टि गरिएको छ।

भाषाविज्ञानअन्तर्गत क्रियापदका सर्वनामिक सर्गहरूलाई कलान्त भनी विश्लेषण गरिएको आधारमा कुलुड क्रियापदमा पाइने पुरुष, वचन र समावेशी सर्गहरू सङ्गति सूचकहरू भनी चर्चा गरिएको छ। सङ्गतिको चर्चाको क्रममा अकर्मक र सकर्मक (द्विकर्मक) मूलभूत रूपमा राखिएको छ। यसलाई आधार लिएर कुलुडको रूपात्मक प्रारूपको भिन्नता काल र ध्रुवीयता साथै बाह्य र आन्तरिक तर्कपदको फाइफिचरलाई चार बोधकअन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको छ- अभूत करण; अभूत अकरण; भूत करण र भूत अकरण। यस आधारमा कुलुड पदसङ्गतिको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। कुलुडमा अकर्मक र सकर्मकको सर्गहरू एकै किसिमको हुन्छ तर सकर्मकमा सर्ग मिश्रित रूपमा हुन्छ भन्ने आधारलाई देखाइएको छ। कुलुड भाषामा स्वीकार्य पदसङ्गति १/२>३, ३>१/२ र ३>३ हो भनी पुष्टि गरिएको छ।

छैटौँ अध्यायको स्वरूप 'उपसंहार र निष्कर्ष' रहेको छ। सिक्किममा बोलिने कुलुड भाषाको व्याकरण अध्ययन गर्ने क्रममा कुलुड भाषाको विश्लेषणद्वारा प्राप्त तथ्यहरूलाई निचोडको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ साथै शोधमा आएका समस्याहरूलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

६.२ निष्कर्ष

कुलुड भाषामा बाइसवटा व्यञ्जन, छवटा ह्रस्व स्वर, छवटा दीर्घ स्वर, पाँचवटा केन्द्र र पाँचवटा पञ्च द्विस्वर हुन्छ। व्यञ्जन वर्णको ढाँचामा अघोष अल्पप्राण, घोष अल्पप्राण र अघोष महाप्राण जस्तै- /p/, /b/ र /p^h/; /t/, /d/ र /t^h/; /k/, /g/ र /k^h/; र /ts/, /dz/ र /ts^h/

हुन्छ। नासिक्य वर्णको शृङ्खलामा /m/, /n/ र /ŋ/ आउँछ। अन्य /s/, /h/, /j/ र /w/ वर्णहरू हुन्छन्। यसको पदान्त वितरणमा घोष अल्पप्राण र अघोष महाप्राण पाइँदैन। अघोष अल्पप्राण र /j/ -बाहेक अन्य मुखरित व्यञ्जनहरू पदादि, पदमध्य र पदान्त तीनै स्थानमा वितरण हुन्छ। कुलुङ भाषामा संयुक्त व्यञ्जनको वितरण पदादि र पदान्तमा भन्दा पदमध्यमा हुन्छ। द्विवर्ण विशेषतः नौवटा वर्णहरू /-dd-/, /-kk-/, /-tt-/, /tsts/, /-ŋŋ-/, /-mm-/, /-nn-/, /-ss-/, /-ll-/-मा हुन्छ। तृवर्ण संयुक्त व्यञ्जन गुच्छ प्रायः पदमध्यमा रहेको छ। यस किसिमको गुच्छ केही मात्रामा पदान्तमा पनि हुन्छ। एकस्वरको वितरण सबै स्थानमा हुन्छ भने द्विस्वरको वितरण सबै स्थानमा पाइँदैन। सात भिन्न प्रकारको अक्षर संरचना पाइएको छ।

मोराइक सिद्धान्तका आधारमा कुलुङ अक्षर क्षीणाक्षर र भारी अक्षरांश गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। क्षीणाक्षरअन्तर्गत कुलुङको मुक्त अक्षर (एकस्वर वा ह्रस्वमा अन्त हुने) पर्दछ भने मुक्त (द्विस्वर र दीर्घ) र बद्ध अक्षरलाई भारी अक्षरांश मानिएको छ। कुलुङ भाषामा पाइने द्वयोष्ठ्य नासिक्य आक्षरिक व्यञ्जन /m/ -लाई एक मोरा मानिएको छ। रूपवर्ण प्रक्रियामा विलोपन र आगमको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।

कुलुङमा शाब्दिक कोटिहरूमध्ये नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिक हुन्छ। यी नामअन्तर्गत विशेषतः सम्बन्धपरक नाममा स्थानसित विभिन्न एक्सियलपार्ट मिलेर आउँदा यसको व्यवस्था जटिल रहेको हुन्छ। एक किसिमको जटिल सम्बन्धपरक नाममा स्थानसित एक्सियलपार्ट रहन्छ भने अर्को प्रकारको सम्बन्धपरक नाममा स्थानसित दुई प्रकारका एक्सियलपार्टले संरचित हुन्छ। यस किसिमको व्यवस्था परस्थानिकमा पनि हुन्छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा विशेषणमाथि पर्याप्त तथ्याङ्क नजुटेकाले यसको गहन अध्ययन गर्न आवश्यक छ। कर्मत्वका आधारमा क्रियाका तीन भेद अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मक हुन्छन्। पूर्व अध्ययनमा आत्मवाची क्रियाको चर्चा पाइए तापनि सिक्किमबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा यसको स्पष्ट ढाँचा नदेखिएकाले यस अध्ययनलाई लिइएको छैन। यी

क्रियाहरू फाइफिचर र ध्रुवीयतासित सम्बन्धित रहेको हुन्छ।

कुलुड अशाब्दिक कोटिमा सर्वनाम, फाइफिचर, काल-भाव-पक्ष-ध्रुवीयता र कारक आउँदछ। कुलुड फाइफिचरमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी र आयामको द्विचर अभिलक्षण-महत्ताका हुन्छ। लिङ्ग र आदरको भने व्याकरणिक व्यवस्था पाइँदैन। यस अतिरिक्त सहायक क्रिया, कृदन्त, योजिका, संयोजक, कोटिकार, निपात, शीर्षक-आकर्षण सूचक, प्रश्नार्थक, पदनिर्माण पद्धति, समास, द्विरुक्ति, आगान्तुक, रूपायन र व्युत्पादनको अध्ययन सङ्क्षेप गरिएको छ।

कुलुडमा आधारभूत पदक्रम उद्देश्य, कर्म र क्रिया भए तापनि यसको पदक्रम स्थिर हुँदैन। यसको आधारभूत पदक्रमलाई यताउता गर्दा पनि अर्थ लाग्दछ। कुलुडमा सर्वनाम उद्देश्य र सर्वनाम कर्मलाई लोप गराउँदा पनि क्रियापदले मात्र वाक्यको अर्थ दिन्छ। कुलुडमा पाइने यस किसिमको विशेषतालाई न्याडिकल प्रो-ड्रूप भनिन्छ। क्रियापदमा पाइने अर्को विशेषता संलयित हो। तर्कपद लोपको आधारमा कुलुडलाई समतलीय भाषा मान्न सकिन्छ। वाक्यात्मक घटकमध्ये पदावलीलाई हेर्दा- विशेषण पदावलीमा उद्देश्य विशेषण अग्र नामिक हुन्छ अनि विधेय विशेषण वाक्यको विधेयमा विशेषण पदावलीअन्तर्गत पाइन्छ, सङ्ख्यावाची पदावलीमा क्रमैले सङ्ख्या र कोटिकार सर्ग आएको हुन्छ, निर्धारक पदावलीमा पुरुषवाची, दर्शक, प्रश्नवाचक, सम्बन्धवाचक र निजात्मक सर्वनाम तथा व्यक्तिवाचक नाम निर्धारक पदावलीको शीर्ष हुन्छ, परस्थानिक पदावलीमा परस्थानिकपद पश्च नामिक हुन्छ, नाम पदावलीमा नामपद शीर्ष रहन्छ। क्रिया विशेषणपद, क्रियापद र सङ्केतार्थक उपवाक्यको संरचना पनि पाइएको छ। कुलुडमा वाक्यका विभिन्न संरचनाहरू पनि रहेका हुन्छन्।

कुलुड सर्गक्रमको नाम व्यवस्थामा नाम धातुको उपसर्ग स्थानक-१ -मा सम्बन्ध वाचक हुन्छ भने परसर्गहरू पाँच स्थानकसम्म रहन्छ। ती क्रमैले परसर्ग स्थानक-१

-मा अल्पार्थक र आदर सर्ग, परसर्ग स्थानक-२ -मा वचन, परसर्ग स्थानक-३ -मा आत्मवाची, परसर्ग स्थानक-४ -मा शीर्ष र परसर्ग स्थानक-५ -मा कारक सूचक हुन्छ। उपसर्ग सम्बन्ध वाचक, नाम धातु, अल्पार्थक परसर्ग, वचन परसर्ग र शीर्ष परसर्ग मिलेर एक पद हुन्छ तर यस क्रममा अन्त्यमा शीर्ष आए कारक सूचक आउने सम्भावना हुँदैन। यस क्रममा शीर्षलाई हटाए कारक हुन सक्छ। उपसर्ग स्थानक-१, नाम धातु, परसर्ग स्थानक-३ र कारक सूचक मिलेर पनि पदको निर्माण हुन्छ। यसक्रममा उपसर्ग स्थानक-१ र परसर्ग स्थानक-३ अर्थात् नाम धातु नरही पनि पद निर्माण सम्भव रहन्छ। नाम धातुसित मात्र आउने परसर्ग स्थानक-१ -को आदर सर्ग -*au* हो।

सर्वनामको सर्गक्रममा उपसर्गमा स्थानक एक र परसर्गमा स्थानक चारसम्म रहन सक्छ। दर्शकवाची सर्वनामको उपसर्गमा निकटवर्ती र दूरवर्ती सर्ग हुन्छ। प्रथम पुरुषको संलयित (पुरुष र वचन) रूप हुन्छ। तसर्थ सर्वनाम धातुमा राखिएको छ। पुरुषवाची सर्वमानमा दुईवटा क्रम आउने सम्भव हुन्छ, पहिलो परसर्ग स्थानक-१ र परसर्ग स्थानक-२ अनि दोस्रोमा परसर्ग स्थानक-१ र परसर्ग स्थानक-३। सर्वनाममा पनि शीर्ष -*ka* आए पछि कारक सूचक आउन सक्दैन। प्रश्नवाची सर्वनामको परसर्ग स्थानक -१ -मा -*ton*, -*de*, -*lo* र -*po* आएको हुन्छ यसरी नै परसर्ग स्थानक-२ अंशार्थी र रीति, परसर्ग स्थानक-३ -मा कारक सूचक र परसर्ग स्थानक-४ -मा प्रश्न सूचक हुन्छ।

क्रियात्मक सर्गक्रममा क्रिया धातुको उपसर्ग स्थानकमा अकरण भूत *man-* रहन्छ। क्रिया धातुको परसर्गमा पाँचवटासम्म सर्गहरू आउँछन्। परसर्ग स्थानक-१ -मा भूत र अभूतकाल साथै पक्ष र संलयित (कालरहित पुरुष र वचन) रूप हुन्छ भने परसर्ग स्थानक-२ -मा वचन र संलयित (पुरुष र वचन) रहन्छ। परसर्ग स्थानक-३ -मा असमावेशीपछि परसर्ग स्थानक-४-मा अकरण अभूत रहेको हुन्छ। अकरण अभूत -*no* पछि परसर्ग स्थानक-५ -मा भाव र प्रश्नार्थक रहन्छ। समग्रमा कुलुड क्रियात्मक

सर्गक्रममा उपसर्गमा अकरण भूत र परसर्गको अन्तमा प्रश्नार्थक सर्गमा हुन्छ।

कुलुङ पदसङ्गतिमा पाइने विशेषता भाषिक विश्लेषण ढाँचा अनुरूप सर्वनामीकरण, द्वित्व र ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट हो। क्रियापदमा पाइने सर्गहरू सङ्गति सूचकहरू हुन्। ती सूचकहरू उद्देश्य र कर्मपदसितको सङ्गतिले गर्दा देखा परेको हुन्छ। भाषिक प्रकारगत आधारमा कुलुङलाई न्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा र समतलीय भाषा मानिएको छ तर बहु संश्लेषात्मक भाषा होइन।

६.३ शोधको प्राप्ति

प्रायः सबै अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको जानकारी शोधको प्राप्ति भए तापनि मूलभूत रूपमा शोधको प्राप्तिहरूलाई बुदाँगत रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।

- (१) कुलुङ अकर्मक क्रियामा उद्देश्यको सङ्गति हुन्छ, सकर्मकमा उद्देश्य र प्रत्यक्ष कर्मको सङ्गति हुन्छ भने द्विकर्मक क्रियामा उद्देश्य र अप्रत्यक्ष कर्मको मात्र सङ्गति रहन्छ।
- (२) कुलुङमा कालको स्थिति भूत र अभूत हुन्छ। कुलुङमा /-a/ -ले भूतकाल र सम्पन्न पक्षलाई बोध गराएको हुन्छ। अभूतकाल शून्य वा सम्पृक्त रूपमा आएको हुन्छ।
- (३) द्वयोष्ठ्य नासिक्य एकाक्षरीमा व्यञ्जन /m/ प्राप्त भएको छ। जसलाई एक मोरा मानिएको छ।
- (४) रूपवर्ण प्रक्रियाअन्तर्गत अध्ययन गर्दा कुलुङ समीकरण मुख्यतः अक्षरको अन्त स्वरमा हुने स्थितिमा [ʔ], [j] र [n] आवश्यकताले आगम हुन्छ। यी ध्वनिहरू कुलुङका विस्तारक हुन्।
- (५) कुलुङ भाषाको फाइफिचरमा पुरुष, वचन, आदर, समावेशी, लिङ्ग र आयाम

हुन्छ। यसमध्ये आदर सम्बोधनको रूपमा मात्र प्रयोग हुन्छ भने लिङ्गको भेद शाब्दिक रूपमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग मात्र पाइन्छ। पुरुषको तीन भेद प्रथम, द्वितीय र तृतीय हुन्छ। वचनको आधारमा प्रथम पुरुषको तीन वचन भेद शाब्दिक आधार छुट्टिन्छ। प्रथम पुरुष एकवचन *kaŋ*, द्विवचन *kas* र बहुवचन *keŋ* हुन्छ। द्वितीय पुरुषको रूप *an* हो, यसमा *-Ø*, *-tsi* र *-ni* लाग्दा क्रमैले एकवचन, द्विवचन र बहुवचन हुन्छ। तृतीय पुरुषको रूप *kʰə* -मा *-Ø* र *-tsi* ~ *-s* सूचक परसर्गमा रहँदा एकवचन र बहुवचन बुझाउँछ। यसको क्रियापदमा *-tsi* र *-ni* -को रूप पाइएको छ। यसबाट तृतीय पुरुषमा पनि द्विवचन व्यवस्था हुन्छ कि भन्ने शङ्का उत्पन्न भएको छ। वक्ताको भनाइअनुसार *-tsi* र *-ni* -ले तृतीय पुरुषको बहुवचन स्थितिलाई सूचित गर्दछ। यसको गहन अध्ययन हुन आवश्यक छ। कुलुडमा प्रथम पुरुष द्विवचन र बहुवचनमा समावेशीको विशेषता पाइएको छ। समावेशीलाई *-Ø* रूपले सूचित गर्दछ भने *-ka* सूचकले असमावेशीलाई सङ्केत गरेको हुन्छ। कुलुडमा निकटवर्ती, दूरवर्ती र सुदूरवर्ती गरी आयामको तीन भेद हुन्छ।

- (६) कुलुड भाषा वाक्यमा शीर्षक-आकर्षण सूचक प्रयुक्त भएको भाषा हो।
- (७) क्रियात्मक आधारमा कुलुडमा वचन-पुरुष र पुरुष-पुरुषको संलयित विशेषता रहेको छ।
- (८) पदक्रम तथा तर्कपद लोपका आधारमा हेर्दा कुलुड समतलीय भाषा हो। बृहत् पदसङ्गतिका आधारमा कुलुड शीर्ष चिह्नित भाषाको रूपमा पाइन्छ भने व्यक्तिवाचक सर्वनामको योगात्मक तथा संलयित सूचकका आधारमा आश्रित चिह्नित भाषाको रूपमा देखिन्छ। यस्ता शीर्ष चिह्नित र आश्रित चिह्नित पद्धति भएको व्यवस्थालाई द्विचिह्नित भाषा भनिन्छ। कुलुड भाषा यस्ता भाषिक प्रकारगतभिन्न पर्दछ।

(९) द्विकर्मक क्रियाको प्रत्यक्ष कर्म लोप हुनाले कुलुड भाषामा नल सब्जेक्ट अथवा प्रो-ड्रूपजस्ता विशेषता पाइएको छ। मूलतः प्रो-ड्रूपको प्रक्रियाअन्तर्गत बृहत् पदसङ्गति र नल शीर्षक अवधारणाअन्तर्गत कुलुड भाषा ज्याडिकल प्रो-ड्रूप भाषा हो।

(१०) कुलुड भाषा द्वित्व र सर्वनामिक भाषा हो, यसलाई बृहत् रूपमा ओम्निवरोस पदसङ्गति भनिएको छ।

(११) कुलुड निर्देशी युक्त भाषा हो, जसले स्थान र दिशा निर्दिष्ट गर्दछ। समयलाई निर्दिष्ट गर्ने केही तथ्याङ्ग प्राप्त भएकाले यसको अध्ययनलाई शोधप्रबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छैन।

(१२) द्विकर्मकमा उद्देश्य र अप्रत्यक्ष मात्र सङ्गति रहने र प्रत्यक्ष कर्मको सङ्गति नरहने हुनाले कुलुड भाषा बहुसंश्लेषात्मक भाषा होइन।

कुलुड व्याकरणसित सम्बन्धित कार्य वा शोध गर्ने धेरै उपयुक्त विषयहरू छन्। शोधप्रबन्धमा समावेश गरिएका प्रायः सबै विषयहरूमा गहन अध्ययन हुन आवश्यक छ। यस अतिरिक्त मूलभूत रूपमा सम्भावित भावी शोधका विषयहरूलाई प्रस्तुत गरिएका छन्-

(१) कुलुड भाषा परस्थानिक वा स्थानवाची निर्देशन (Spatial Deixis) युक्त भाषा भएकाले यस विषयमा केन्द्रित भई शोधकार्य गर्न सक्ने पुनः सम्भावना छ।

(२) कुलुडमा समास व्यवस्था जटिल रहेकाले यसको अध्ययन कार्य संक्षेपमा मात्र भएको छ। यस विषयमा पनि केन्द्रित भएर शोधकार्य गर्न सकिन्छ।

(३) कुलुड भाषामा कतिपय सासाना भाषिक विषयहरू छन् जसलाई सङ्कलित तथ्याङ्कद्वारा पुष्टि गर्न सकिएको छैन। ती विषयहरूलाई खुट्ट्याउन व्यापक

परिपाटी अथवा आरेख तथ्याङ्कलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता कतिपय छुटेका विषयहरूमा पनि शोध गर्न सकिन्छ।

लुसप्रायः स्थितिमा पुगेको भाषामा शोध गर्न कठिन हुन्छ भन्ने अनुभव मैले यस शोधप्रबन्धको अध्ययन गर्दा भोगेकी छु। कुलुङ वक्ता बहुभाषी भएकाले कतिपय तथ्याङ्क सोझो नेपाली भाषाको अनूदित रूपमा प्राप्त हुने स्थितिमा तथ्याङ्क छनोट गर्न अति गाह्रो परेको छ। शोधको विषय सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषाको व्याकरण लेखनको मात्र विषय नभएर लुस हुँदै गइरहेको भाषालाई दस्तावेजीकरणको स्वरूप दिने लक्ष्य राखेर शोधकार्य गरेकी हुँ। भविष्यमा यस्ता दस्तावेजी तथ्याङ्कहरूद्वारा भाषालाई पुनरुत्थान गर्न सहयोग पुग्ने अनि शैक्षणिक तत्त्व विकास गर्नमा पनि प्रस्तुत शोधप्रबन्धले सहयोग पुऱ्याउने छ भन्न आशा रहेको छ। साथै सिक्किममा बोलिने कुलुङ भाषाको तथ्याङ्कले भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा विभिन्न प्रक्रिया र भाषिक परिदृश्य (जस्तै ओम्निवरोस एग्रिमेन्ट) -प्रति योगदान दिनेछ भन्ने पनि विचार रहेको छ। यस शोध लेखनलाई यस्ता लक्ष्यतिर सानो प्रयास मानेकी छु। विशेषतः प्रस्तुत शोधप्रबन्ध कुलुङ भाषाको आधारभूत अध्ययन मात्र हो भन्दै यस विषयसम्बन्धी गहन अध्ययन हुन आवश्यक छ भन्ने विचारलाई पुनः व्यक्त गर्दछु।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कुलुड राई, तीलक शंकर. १९४४. *किराँत मुन्धुम सम्मृद्धी इतिहास वंशवाली*. दो सं. भद्रपुर रोड: बुद्ध प्रिन्टिङ्ग प्रेश।
- खम्बु, सि एम. (सम्पा). २००४. *सिल्वास्को*. वर्ष २ अङ्क २. सिक्किम: अखिल किराँत राई सङ्घ।
- खम्बु, सि एम .२००८. (सम्पा), *सिल्वास्को*, वर्ष १ अङ्क ३. अखिल किराँत राई सङ्घ, सिक्किम केन्द्रीय कार्यालय, गान्तोक।
- खम्बु, सी एम. २००५. *राई को हुन्?*. दक्षिण सिक्किम: सङ्घनाथ भवन, नाम्ची।
- चामलिङ, पी एम. २००९. *रिदुम थाप्सड*. जोरथाड (दक्षिण सिक्किम): रिजा प्रिन्टर्स।
- छेत्री, नवराज. २०२०. *पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली बाइबलको व्याकरणिक अध्ययन*. सिक्किम: नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय (एमफिल लघुशोधप्रबन्ध.)
- छेत्री, सृजना. २०१७. *नेपाली सम्बन्धपरक नाम कारक सूचक र परस्थानिक वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन*. सिक्किम: नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय (एमफिल लघुशोधप्रबन्ध.)
- तिवारी, दीपक. २०१३. *सिक्किमको नेपाली साहित्यिक इतिहास परम्परा: स्वरूप र प्रवृत्ति*. रमा तिवारी (प्रका), दक्षिण सिक्किम: नाम्ची।
- थोमरोस, भुपध्वज. (सम्पा). १९९९. *सुकतूम*. वर्ष ६ अङ्क ५. काठमाडौं: सुकतूम प्रकाशन।
- थोमरोस, भुपध्वज. (सम्पा). २००७. *सोत्तो-कुलुचीम् सुक्तुम्*. (सोताड- कुलुड वंशावली) काठमाडौं: प्रिन्टर्स वर्ल्ड पब्लिसिङ्ग, डिल्ली बजार।
- थोमरोस, भुपध्वज. (सम्पा). २०१३. *छेलास्तुम्*. वर्ष ११ अङ्क १. काठमाडौं: भद्रकाली अप्सेट प्रेस, पुतली सडक।
- थोमरोस, भुपध्वज. (सम्पा). २०१८. *छेलास्तुम्*. वर्ष १६ अङ्क १. काठमाडौं: भद्रकाली अप्सेट प्रेस, पुतली सडक।

निरौला, निर्मल. २०२०. दार्जिलिङ्गे नेपालीमा आदरार्थी. टी बी छेत्री (सम्पा.), सिक्किमका भाषा दशा एवम् दिशा, गान्तोक: नेपाली साहित्य परिषद।

पुमा, प्रवीण. २०१५. बढोहोड मुन्दुम: परिचय, पाठ र विश्लेषण. लाल-श्याँकारेलु रापचा (सम्पा), ललितपुर: जावलाखेल नेपाल सरकार, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान केन्द्रीय कार्यालय।

पोखरेल, बालकृष्ण. १९९८. खस जातिको इतिहास. बिराटनगर: उदात्त अनुसन्धान।

पोखरेल, माधवप्रसाद. २०००. ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि-परिचय. नेपाल: राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

पोखरेल, माधवप्रसाद. १९९७. नेपाली वाक्य व्याकरण. काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

यादव, योगेन्द्रप्रशाद र भीमनारायण रेग्मी. २००१. भाषाविज्ञान. कीर्तिपुर: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज।

राई, कृपा शल्याण. १९८९. राई अक्षरको वर्णमाला. पूर्व सिक्किम: अखिल किराँत राई सङ्घ, आसाम लिङ्गे।

राई, तारामणि र चाम्लिङ, भोगीराज (सम्पा). १०१८. किरात र सुसुलुड: सांस्कृतिक संस्था चुलासम्बन्धी अध्ययन. काठमाडौँ: नेपाल सरकार, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, सानेपा, ललितपुर।

राई, तीलक शंकर. १९९६. किराँत मुन्धुम सम्मृद्धी इतिहास बंशवाली. नेपाल: नरबहादुर राई (प्रका)।

राई, प्रेमचन्द्र (सम्पा). २०१५. कुलु नेइम्, कक्षा २: पाठ्य पुस्तक. ललितपुर: नेपाल सरकार आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान जावलाखेल।

राई, भक्त. २०१४. सम्पाड पहिचानमा लोकगीतको भूमिका. नेपाल: काठमाडौँ, नेपाली डायपोरा वाङ्मय प्रतिष्ठान।

राई, रीना. २०१६. कार्यपत्र प्रस्तुति: कुलुड भाषाको वर्तमान अवस्था, राज्यस्तरीय भाषा सङ्गोष्ठी, सिक्किम साहित्य परिषद्।

राई, रीना. २०२०. सिक्किमको सन्दर्भमा भाषा विलुप्तीकरण: कुलुड भाषाको अध्ययन. टेकबहादुर छेत्री (सम्पा), सिक्किमका भाषा: दशा एवम् दिशा. वर्ष १ अङ्क १. गान्तोक: नेपाली साहित्य परिषद।

- रेग्मी, भीम नारायण (सम्पा). २०१५. *भाषाविज्ञान शब्दावली*. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. २००७. *आधुनिक भाषाविज्ञान*. दो सं. भोटाहिटी (काठमाडौं): विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- सिंह, जी पी. १९९०. *प्राचीन भारतमा किराँतहरू*. टी बी राई (अनु), नाम्ची (दक्षिण सिक्किम): निर्माण प्रकाशन।
- सिन्हा, गोकुल, २००४. *भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोष*. दार्जिलिङ: रड्बुल।
- सिन्हा, गोकुल. २०२१. *भाषा भाष्कर*. रड्बुल दार्जिलिङ : पाइन्स प्रकाशन।
- सिन्हा, गोकुल. २०२१. *भाषा भारती*. रड्बुल दार्जिलिङ : पाइन्स प्रकाशन।
- सिन्हा, गोकुल. २०२१. *अङ्ककोष*. रड्बुल दार्जिलिङ : पाइन्स प्रकाशन।
- सिवाहाड, जय. २०११. *किरात मुन्धुमभिन्नको विज्ञान: बौद्धिक तथा व्यावहारिक ज्ञान*. ललितपुर: नेपाल सरकार, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।
- राई, सी एम. २००४. *सिक्वास्को*. वर्ष १ अङ्क २. गान्तोक: अखिल भारत किराँत राई सङ्घ, सिक्किम।
- Abbi, Anvita. 2001. *A Manual Of linguistic field work and structures of Indian languages*. LINCOM EUROPA : Freibadstr. 3 D-81543 Muenchen.
- Abney, Stephen. 1987. *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*. MIT. (Doctoral dissertation.)
- Adger, David. 2002. *Core syntax: A minimalist approach*.
- Adger, David. and Svenonius, Peter. 2010. *Features in Minimalist Syntax*. CASTL: University of Tromsø
- Aikhenvald Alexandra Y. 2012. *The languages of the Amazon*. New York: Oxford University Press.
- Allen, J.R. 1997. *A sketch of Thulung grammar*. New York: Cornell University.
- Austin, Peter K and Sallabank, Julia (eds.). 2011. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. New York: Cambridge University Press.
- Baker, Mark C. 1996. *The Polysynthesis Parameter*. New York: Oxford University Press.

- Baker, Mark. 2008. On the Nature of the Anti-Agreement Effect: Evidence from Wh-in-Situ in Ibibio. *Linguistic Inquiry* 39: 615-632. (Pre-publication version)
- Barbiers, Sjef. 2013. *Introduction to Doubling and to Dutch*. Meertens Institute and Utrecht University.
- Barbiers, S. 2014. Syntactic doubling and deletion as a source of variation. In M. C. Picallo (ed.), *Linguistic variation in the Minimalist Framework*, 197-223. Oxford: Oxford University Press.
- Barthes, Roland. 1997 (1961). *Toward a psychosociology of contemporary food consumption*. In Carole Counihan & Penny Van Esterik (eds.), *Food and Culture*, New York: Routledge. pp. 22-24.
- Bauman, James J. 1975. Pronominal Verb of Morphology in Tibeto-Burman. *Linguistics of Tibeto-Burman Area*, vol.1(1), Berkeley: University of California,
- Bejar, S. 2003. *Phi-Syntax: A theory of agreement*. University of Toronto. (Doctoral dissertation.)
- Bejar, S. 2008. Conditions on Phi-Agree. In D. Harbour, D. Adger & S. Bejar (eds.), *Phi-Theory: Phi- Features across Interfaces and Modules*. Oxford: Oxford University Press.
- Benedict, Paul. 1972. *Sino-Tibetan: A Conspectus*. Cambridge: Cambridge.
- Bhattacharya, Tanmoy. 2018. *The syntax of argument indexation in the languages of India: A case of Macro- or Micro- variation?*. A paper presented on the Workshop on Grammatical Variation and Analysis. Sikkim University: Centre for Endangered Language.
- Bhujel, Bishnu Lal. 2014. *Sikkimko Bhujel Jaatiko Bhashik Aabhivriti*. Gangtok: Nepali Department, Sikkim University. (Master of Arts dissertation.)
- Bhujel, Bishnu Lal. 2016. *Bhujel bhasa: Aabhivriti ra punarutthan yojanako adhyaan*. Gangtok: Nepali Department, Sikkim University. (Master of Philosophy dissertation.)
- Blake, Barry J. 2004. *Case*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University.
- Bradley, David. 1997. Tibeto-Burman languages and classification. In David Bradley (ed.), *Tibeto-Burman Languages of the Himalayas*: 1-72. Papers in Southeast Asian Linguistics, No.14. Pacific Linguistics, Series A-86. Canberra: Australian National University.
- Bradley, David. 2002. The subgrouping of Tibeto-Burman. In Beckwith, Christopher I. (ed.), *Medieval Tibeto-Burman languages (PIATS 2000: Proceedings of the ninth seminar of the International Association for Tibetan Studies, Leiden 2000)*, 73-112. Leiden: Brill.
- Carnie, A. 2006. *Syntax: A Generative Introduction*. Wiley-Blackwell, MA: Malden.

- Carnie, A. 2010. *Constituent Structure*. 2nd ed. Oxford University Press.
- Chandra, Pritha, et. al. 2016 *Ergativity, Unergatives and Phases*. Indian Institute of Technology (IIT) Delhi.
- Chatterji, Suniti Kumar. 1951. *Kirata- Jana- Krti: the Indo-Mongoloids: their contribution to the history and culture of India*. Calcutta: Royal Asiatic Society of Bengal.
- Chemjong, Iman Singh. 2003. *History and culture of Kirat people*. Nepal: Kirat Yakthum Chumlung, Lalitpur.
- Cinque, Guglielmo. 1999. *The Syntax of Adverbs*. Oxford: Oxford University Press.
- Cinque, Guglielmo. 2005. Deriving Greenberg's Universal 20 and its exceptions. *Linguistic Inquiry* 36(3). 315–332.
- Corbett, Greville G. 1991. *Gender*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Corbett, Greville. 2000. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, Greville. 2006. *Agreement*. New York: Cambridge university press.
- Crystal, David. 2000. *Language Death*. Cambridge: Cambridge.
- Das, A.R. 1995. Socio-linguistic Survey of the Darjeeling Himalayan Area. In Raha, M. K. (ed.), *The People of the Himalyas*, 305-330. Calcutta: Anthropological Society of India.
- Dasgupta, Probal. 1999. Towards a Green Linguistics. *South Asian Language Review*. 9(1&2). 17-33.
- De Saussure, Ferdinand. 1916. Nature of the linguistic sign. *Course in General Linguistics*, 65-70.
- Delancey, Scott. 1997. Grammaticalization and the gradience of categories: Relator nouns and postpositions in Tibetan and Burmese. In J. Bybee, J. Haiman, and S.A. Thompson (eds.), *Essays on Language Function and Language*, 51-69.
- Delancey, Scott. 2010. Towards a History of Verb Agreement in Tibeto-Burman. *Himalayan Linguistics*, 9(1). (<https://escholarship.org/uc/item/0gj660hg>)
(Accessed 2021-02-22.)
- Dhungel, Ramesh K. 2006. *The long-ago fight for Kirant identity*. (<https://www.himalmag.com/the-long-ago-fight-for-kirant-identity/>)
(Accessed 2021-02-22.)
- Dixon, R M W. 2010, *Basic Linguistic Theory*. Methodology, vol. 1. New York: Oxford University Press.
- Dixon, R M W. 2010, *Basic Linguistic Theory*. Grammatical Topics, vol. 2. New York: Oxford University Press.

- Dixon, R M W. 2012, *Basic Linguistic Theory*. Further Grammatical Topics, vol. 3. New York: Oxford University Press.
- Doornenbal, Marius. 2009. *A Grammar of Bantawa*. The Netherlands: LOT.
- Dryer, Mathew S. 2007. *Word Order*. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*, vol. I, 224-275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ebert, Karen H. 1994. *The Structures of Kiranti Languages: Comparative*.
- Ebert, K. 1997. *Camling*. Munchen: LINCOM EUROPA.
- Elbert, Karen H. 1997. *Athpare Grammar*. Munich: Lincom.
- Elbert, Karen H. 2003, 2007. *Kiranti Languages: An overview*. In Graham Thurgood and Randy J. Lapolla (eds.). *The Sino-Tibetan Languages*, London and New York: Routledge.
- Emonds, Joseph E. 1985. *A unified theory of syntactic categories* (Studies in Generative Grammar 19). Dordrecht/Cinnaminson: Foris Publications.
- Erteschik-Shir, Nomi. 2007. *Information Structure: The Syntax-Discourse Interface*. New York: Oxford University Press.
- Fill, Alwin & Mühlhäusler, Peter. 2001. *The Ecolinguistics Reader*. London: Continuum.
- Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Gaenzsle, Martin. 2000. *Origins and migrations; kinship mythology and ethnic identity among the Mewahang Rai of East Nepal*. Nepal: Mandala book point, Kathmandu.
- Gaenzsle, Martin. 2005. Brian Hodgson -a biographical sketch. In David M Waterhouse (ed.), *The Origins of Himalayan Studies: Brian Houghton Hodgson in Nepal and darjeeling 1820-1858*. New York and London: Routledge Curzon Taylor and Francis Group.
- Grierson, George Abraham. 1909. *Linguistic Survey of India*. Vol. III (I). 366-367 (Tibeto-Burman Family: Tibetan Dialects, the Himalayan Dialects and the North Assam Group). Calcutta: Superintendent of Government Printing, India.
- Hale, Kenneth. 1983. *Warlpiri and the Grammar of Non-Configurational Languages*. NLLT 1, 5-74.
- Halliday, Michael. 1992. *New ways of meaning: the challenge to applied linguistics*. 175-202.

- Hasegawa, Nobuko. 1984/85. "On the so-called "zero pronouns" in Japanese," *The Linguistic Review* 4. 289-341.
- Hayes, Bruce. 1989. *Compensatory Lengthening in Moraic Phonology*. (Source: downloadable pdf Accessed 2021-04-11.)
- Hima, Ktien & Narayan R, Karthick. 2020. Rokdung (Sikkim, India) - Language Snapshot. In Peter K. Austin (ed.) *Language Documentation and Description*, vol 19. (<http://www.elpublishing.org/PID/209>) (Accessed 2021-03-16.)
- Hodgson, Brian Houghton. 1880. *Miscellaneous Essay Relating to Indian*.
- Hodgson, Brian Houghton. 1874. *Essays on the Languages, Literature and Religion of Nepal and Tibet*. London: Trubner and Co.
- Hodgson, Brian Houghton. 1992. *Miscellaneous Essays Relating to Indian Subject*. Vol. I. New Delhi: GP offset printers.
- Holzhausen, Anna. 1973. *Kulung Rai Clause Types (Collected Papers on Khaling, Kulung, Darai, Newar and Chitawan Tharu)*. In Austin Hale (ed.). Kathmandu: Summer Institute of Linguistic, Institute of Nepal and Asian Studies, Tribhuvan University.
- Huang, J. 1984. On the Distribution and Reference of Empty Pronouns. *Linguistic Inquiry* 15. 531-74.
- Hyman, L. 1985. *A Theory of Phonological Weight*. Dordrecht: Foris.
- Hyman, L.1984. On the Weightlessness of Syllable Onsets. In C. Brugman and M. Macaulay (eds.), *Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, Berkeley: University of California.
- Jakobson, R. 1960. Linguistics and Poetics. In T. Sebeok (ed.) *Style in Language*.. 350-377. Cambridge, MA: MIT. Press:
- Jelinek, Eloise. 1984. Empty Categories, Case, and Configurationality. *Natural Language and Linguistic Theory* 2: 39-76.
- Kharel, Sunita & Bhutia, Jigme Wangchuk (eds.). 2013. *Gazeteer of Sikkim*. Gangtok: Home Department, Government of Sikkim.
- Konow, Sten. 1909. Tibeto-Burman Languages. In G A Grierson (ed.), *Linguistic Survey of India*, vol. III. Calcutta: Office of the Superintendent of Government Printing.
- Krauss, Michael, E. 1992. The world's languages in crisis. *Language*, vol. 68(1), Linguistic Society of America: University of Alaska, Fair banks.
- Kulung, Prem Chandra. 2013. *Verbal agreement in Kulung*. Lalitpur: The Government of Nepal National Foundation for Development of Indigenous Nationalities.

- Lakoff, G. 1987. Cognitive models and prototype theory. In U. Neisser (ed.), *Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization*, pp. 63–100. Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 1996. Relativity in spatial conception and description. In John J. Gumperz & Stephen C. Levinson (eds.), *Rethinking Linguistic Relativity*, 177-202. Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, Charles N. & Thompson, Sandra. 1974. *Co-verbs in Mandarin Chinese: verbs or prepositions?*. *Journal of Chinese Linguistics* 2. 257-278.
- Li, Charles N. and Thompson, Sandra A. 1976. Subject and topic: a new typology of language. In Charles N. Li (ed.), *Subject and Topic*, New York: Academic Press.
- Matisoff, James A. 1997. Proto-Tibeto-Burman. In Leanne Hinton, Larry Hyman, Pamela Munro, William Shipley, Sandra Thompson (eds.), vol 135. *London: University of California Press Berkeley*.
- McCarthy, John J & Prince, Alan S. 1986. *Prosodic Morphology*. Blackwell reference online.
- McCarthy, J. 1965. Clause chaining in Kanite. *Anthropological Linguistics* 7. 59-70.
- McDougal, Charles. (1973): *Structure and division in Kulunge Rai society*. *Kailash*, I(3): 205-224.
- McDougal, Charles. 1979. *The Kulung Rai*. Kathmandu: Sahayogi Press, Tripureshwar.
- Michailovsky, Boyd. 1996. *L'inférentiel du Népal*. In Guentchéva. In Zlatka (ed.), *L'énonciation médiatisée*, 109-124. Louvain / Paris: Peeters.
- Michailovsky, Boyd. 1975. Notes on Kiranti Verb. *Linguistics of the Tibeto- Burman Area*. 2.2. 183-218.
- Michailovsky, Boyd. 1988. *La Langue Hayu*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS).
- Mühlhäusler, Peter. 2002. Why one cannot preserve languages (but can preserve language ecologies). In David & Maya Bradley (eds.), *Language Endangerment and Language Maintenance*. 34-39. London: Routledge Curzon.
- Murugesan, Gurujegan. 2021. *Omnivorous Person, Number, and Gender: The view from Mundari*. Indira Gandhi National Tribal University. ([https:// lingbuzz z.net/lingbuzz/005663](https://lingbuzz.z.net/lingbuzz/005663)) (Accessed 2021-09-01)
- Narahara, Tomiko. 2002. *The Japanese Copula: Forms and Functions*. New York: Palgrave Macmillan.
- Neeleman, Ad & Szendrői, Kriszta. 2006. *Radical Pro Drop and the Morphology of Pronouns*. London: Department of Phonetics and Linguistics UCL Gower Street.

- Nettle, Daniel & Romaine, Suzanne. 2000. *Vanishing Voices*. New York: Oxford University Press.
- Nettle, Daniel. 1999. *Linguistic Diversity*. New York: Oxford University Press.
- Nevins, Andrew Ira. 2011. Multiple Agree with clitics: person complementarity vs. omnivorous number. *Natural Language & Linguistic Theory* 29. 939–971.
- Nichols, Johanna. 1986. Head-marking and dependent-marking grammar. *Language* 62. 56–119.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax: a guide for field linguists*. Cambridge University Press.
- Payne, Thomas E. 2007. *Perspectives on grammar writing* [Benjamins Current Topics 11] . In Thomas E. Payne & David J. Weber (eds.), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, Philadelphia.
- Perlmutter, David M. 1971. *Deep and Surface Structure Constraints in Syntax*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Perlmutter, David M. 1991. *Prosodic vs. segmental structure: A moraic theory of American Sign Language syllable structure*. University of California. (ms.)
- Perlmutter, David M. 1992. *Sonority & syllable structure in American Sign Language*. *Linguistic Inquiry* 23. 407-42.
- Perlmutter, D. 1978. Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. Proceedings of the 4th Berkeley Linguistics Society, *Philosophy of Sino-Tibetan Reconstruction* 157-189. Berkeley: University of California Press.
- Pradhan, Kumar. 2009. *The Gorkha Conquests: The process and consequences of the unification of Nepal, with particular reference to Eastern Nepal*. 2nd edn. Kathmandu: Himal Books.
- Prapannacharya, Swami. 1981. *Vedma ke chha?*. Prayag: Chirinjivi Dharma.
- Preminger, Omer. 2014. Agreement and its failures. *Linguistic Inquiry Monographs* 68.
- Radford, Andrew. 1997. *Syntactic Theory and the Structure of English: A Minimalist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rai, Balaram. 2008. *Khambus (RAIS) their retold accounts*, Namchi (South Sikkim): Nirman Prakashan.
- Rai, Chahak Mani. 2010. *Pronominal system in Kulung language*. Maharashtra: Decan College, University of Pune. (Master of Arts dissertation.)
- Rai, Netra Mani. 2017. *A Grammar of Dumi*. LINCOM: Language of the World Materials 509.

- Rai, Novel K. 1985. *A Descriptive Study of Bantawa*. Maharashtra: Deccan College, University of Pune. (Doctoral dissertation.)
- Rai, Reena. (ms 2012, 2015, 2018b, 2019b, 2020). *Field report - Sikkim*. Nepali Department, Sikkim University.
- Rai, Reena. 2013. *Kulung khandiya ra khandetar adhyan* (Kulung segmental and suprasegmental: A Study). Gangtok: Department of Nepali, Sikkim University. (Master of Arts dissertation.)
- Rai, Reena. 2015. *Kulung bhasako ruptatwik addhyan*. Gangtok: Department of Nepali, Sikkim University. (Master of Philosophy dissertation.)
- Rai, Reena. 2016a. *Adposition and Case marker in Kulung*. Paper presented in 37th Linguistic Society of Nepal (LSN) Conference, Kathmandu: Tribhuvan University.
- Rai, Reena. 2016b. *Phi-feature in Kulung*. Paper presented in 22nd HLS Conference, Guwahati: IIT-Guwahati.
- Rai, Reena. 2018a. *Language Endangerment in Sikkim: A Study of Kulung*. Paper presented in Endangered and Lesser Known Languages (ELKL-6), Mysuru: Central Institute of Indian Languages (CIIL).
- Rai, Reena. 2018b. *Doubling in Kulung*. Paper presented in 38th LSN Conference, Nepal: Tribhuvan University, Kathmandu.
- Rai, Reena. 2018c. Kulung Bhasa. In Devy, G. N. & Pandey, Balaram (eds.), *People's Linguistic Survey of India, The Languages of Sikkim* (Nepali edn.), vol. 16 (3). Delhi: Orient Blackswan.
- Rai, Reena. 2018d. The Kulung. In Devy, G. N. & Pandey, Balaram (eds.), *People's Linguistic Survey of India, The Languages of Sikkim* (English edn.), vol. 26 (2). Delhi: Orient Blackswan.
- Rai, Reena. 2019. *A Script of Kulung: thoughts and practices*. Paper presented in 25th Himalayan Languages Symposium, Australia: University of Sydney.
- Rai, Reena. 2019. *Issues of Kulung Language*. Presented in International Mother Language Day, Sikkim University: Centre for Endangered Languages.
- Rai, Reena. 2019. *Phi-feature and Agreement in Kulung*. Paper presented in workshop on Grammatical Variation: Tibeto-Burman Agree(ment) system (TiBAS2019), Sikkim University: Centre for Endangered Languages.
- Rai, Reena. 2020. *A case of affirmative argument indexation in Kulung*. Paper presented in National Webinar on Endangered Language of Northeast India, Rajiv Gandhi University: Centre for Endangered Languages.
- Rai, Tara Mani. 2015. *A Grammar of Koyee*. Nepal: Tribhuvan University. (Doctoral dissertation.)

- Rai, V. S. 2013. *A Grammar of Chamling*. Switzerland: University of Bern. (Doctoral dissertation.)
- Rai, V. S. 2014. Language of the Mundhum in the Chamling community. In Krishna Prasad Parajuli (ed.), *Nepalese Linguistics*, vol. 29, Kathmandu: Linguistic Society of Nepal.
- Rapacha, Lal Shyākarelu. 2005. *A Descriptive Grammar of Kiranti-Köits*. A PhD Dissertation, Jawaharlal Nehru University, New Delhi.
- Regmi, Dan Raj. 2007. *The Bhujel Language*. Nepal: Tribhuvan University. (Doctoral dissertation.)
- Reichenbach, H. 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York: Dover Publications.
- Rizzi, L. 1982. *Issues in Italian syntax*. Dordrecht: Foris
- Rizzi, L. 1986. Null Objects in Italian and the Theory of *pro*. *Linguistic Inquiry* 17. 501-57.
- Rutgers, Roland. 1998. *Yamphu: Grammar, Texts and Lexicon*. Leiden: Research CNWS, School of Asian, African and Amerindian Studies, University of Leiden.
- Schackow, Diana. 2015. *A grammar of Yakkha*. Berlin: Language Science Press.
- Shafer, Robert. 1966. *Introduction to Sino-Tibetan*. Part I. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Singh, G P. 1990. *The Kiratas in Ancient India*. New Delhi: Gian Publishing House.
- Sinha, A C & Subba, T B (eds.). 2003. *The Nepalis in Northeast India: A Community in Search of Indian Identity*. New Delhi: Indus Publishing Company.
- Sinha, Samar & Thapa, Tapasya. 2009. *With us or With them*. Source: *Lingua parasitica*. (<http://samarsinha.blogspot.com/2009/10/darjeeling-sikkim-himalayas-linguistic.html>) (Accessed 2021-02-22.)
- Sinha, Samar, Pandey, Balaram & Majhi, I P. 2018. Majhi. In Balaram Pandey (ed.), *The Languages of Sikkim*, vol 26(2). New Delhi: Orient Blackswan.
- Sinha, Samar. 2006. Nepali Speech Community and its Internal Dynamics. In *Contributions to Nepalese Studies*. Vol. 32(2). 137-152.
- Sinha, Samar. 2009. The Darjeeling-Sikkim Himalayas: A Linguistic Biodiversity Hotspot. Source: *Linguaparasitica* (<http://samarsinha.blogspot.com/2009/10/darjeeling-sikkim-himalayas-linguistic.html>) (Accessed 2021-02-17)
- Sinha, Samar. 2012. *A Grammar of Indian Sign Language*. Delhi: Jawaharlal Nehru University. (Doctoral dissertation.)

- Sinha, Samar. 2014. Don't lose sight of the forest for the trees: Language vitality and other adventures in the Darjeeling-Sikkim Himalayas. Paper presented in *A National Workshop on Revitalising Endangered languages: Objectives, Issues and Strategies*, Delhi: Jawaharlal Nehru University.
- Sinha, Samar. 2017. *Saving Peoples' Languages: A Study of Linguistic Ecology of the Darjeeling-Sikkim Himalayas*. Paper presented in an *International Conference of Darjeeling and the Eastern Himalayas*, Sonada: Salesian College.
- Sinha, Samar. 2019a. *Fowl, Fire and Friendly Things: what categories reveal about the identity*. UGC-HRDC, NEHU, Shillong: Refresher Course on *Folkloristics and Semiotics*.
- Sinha, Samar. 2019b. A proposal (OxfordSymposium) on A way to be a Rai is through its cuisine.
- Sinha, Samar. 2020a. *Food and Identity: Wachipa*. National webinar on Gorkha food and culture, Nutrition month and World Tourism Day.
- Sinha, Samar. 2020b. *North Bengal and Sikkim: a study in language endangerment*. National Seminar on An Intertemporal Discourse upon the Society, Culture, Polity and Economy of North-eastern and Eastern India. Cooch Behar: Acharya Brojendra Nath Seal College.
- Starosta, Stanley. 1985. *Relator nouns as a cause of case inflection*. In Acson, Venetta Z. & Leed, Richard L. (eds.), *For Gordon H. Fairbanks (Oceanic linguistics special publication 20)*, 111-133. Honolulu: University of Hawaii.
- Stockel, Marina. & Annegrit Vroberg. 2008. *Kulung*. University of Leipzig, Institute of Linguistics.
- Subba, Jash Raj. 2016. *History, Culture and Customs of Sikkim*. New Delhi: Gyan Publishing House.
- Subba, Josh Raj. 2015. *History of the Kirata Empire: The Third Most Ancient Empire of the World Rediscovery and Reconstruction*, vol. I. Gangtok: Sukhim Yakthung Sapsok Songjumbho (Sikkim Limboo Literary Society).
- Subba, Josh Raj. 2015. *History of the Kirata Empire: The Third Most Ancient Empire of the World Rediscovery and Reconstruction*, vol. II. Gangtok: Sukhim Yakthung Sapsok Songjumbho (Sikkim Limboo Literary Society).
- Subba, Tanka Bahadur. 1999. *Politics of culture: a study of three Kirata communities in the eastern Himalayas*. Orient Blackswan.
- Svenonius, Peter. 2004. Adpositions, particles, and the arguments they introduce. CASTL: University of Tromsø.
- Svenonius, Peter. 2006. The Emergence of Axial Parts. In P. Svenonius & M. Pantcheva, eds., *Adpositions*. Special issue of *Nordlyd*: Tromsø Working papers in Linguistics 49-77. (www.ub.uit.no/munin/nordlyd/).

- Svenonius, Peter. 2007. *Projections of P*. CASTL: University of Tromsø.
- Svenonius, Peter. 2007. *Spatial P in English*. CASTL: University of Tromsø.
- Svenonius, Peter. 2010. *Spatial P in English*. In *Cartography of Syntactic Structures*, G. Cinque & L. Rizzi (eds.), Oxford University Press.
- Talmy, Leonard. 1983. How Language structures space. In H. Pick, & L. Acredolo, (eds.), *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. New York: Plenum Press.
- Tamang, Jyoti Prakash and Namrata Thapa. 2014. Some nonfermented ethnic foods of Sikkim in India. (*Journal of Ethnic Foods*, journal homepage: <http://journalofethnicfoods.net>.)
- Tamang, Jyoti Prakash. 2016. *Ethnic Fermented Foods and Alcoholic Beverages of Asia*. New Delhi: Springer.
- Taraldsen, Tarald. 1980. *On the NIC, vacuous application and the that-trace filter*. Indiana University Linguistics.
- Thomros, Bhupa Dhoj. 2017. *Kulung: A brief introduction*. Lalitpur: National Foundation for Development of Indigenous Nationalities (NFDIN).
- Toba, Sueyoshi 1984. *Khaling*. Tokyo: ILCAA
- Tolsma, Gerard Jacobus. 1997. *A grammar of Kulung*. Leiden: Himalaya-Talen Project.
- Tolsma, Gerard Jacobus. 1997. *A study of Kulung verbal morphology*. Tatsuo Nishida.
- Turin, Mark. 2012. Results from the linguistic survey of Sikkim: mother tongues in education. In Alex McKay & Anna Balikci-Denjongpa (eds.), *Buddhist Himalaya: Studies in Religion, History and Culture*, vol. II, 127-142. Gangtok: Namgyal Institute of Tibetology.
- van der Hulst, H. 1984. *Syllable Structure and Stress in Dutch*. Dordrecht: Foris.
- van Driem, George. 2001. *Languages of the Himalayas: An Ethnolinguistic Handbook of the Greater Himalayan Region, containing an Introduction to the Symbiotic Theory of Language*, vol. II, Leiden: Brill.
- van Driem, George. 1987. *A Grammar of Limbu*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- van Driem, George. 1993. *A Grammar of Dumi*. Berlin: Mütou de Gruter.
- van Driem, George. 1990. An exploration of Proto-Kiranti verbal morphology, *Acta Linguistica Hafniensia* 22. 27-48.
- van Driem, George. 1993. *A Grammar of Dumi*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- van Driem, George. 2005. Hodgson's Tibeto-Burman and Tibeto-Burman Today. *The Origins of Himalayan Studies: Brian Houghton Hodgson in Nepal and dar*

- jeeling 1820-1858*. In David M Waterhouse (ed.), Routledge Curzon Taylor and Francis Group, New York and London.
- van Driem, George. 2013. Trans-Himalayan. *Trans-Himalayan Linguistics*. In De Gruyter Mouton (ed.), 11-40.
- Vatsagopal (ed.). 2004. *Sikkimka 11 Rajya Bhasaharuko Samasya ani Sambhavyata mathi Duidine Seminar* (Proceedings of Seminar on Problems and Prospects of 11 State Languages of Sikkim). Gangtok: Sikkim Akademi.
- Vendler, Z. 1957. Verbs and Times, *Philosophical Review* 66. 143-160.
- Waterhouse, David. 2005. Brian Hodgson as ethnographer and ethnologist. In David M Waterhouse (ed), *The Origins of Himalayan Studies: Brian Houghton Hodgson in Nepal and darjeeling 1820-1858*, New York and London: Routledge Curzon Taylor and Francis Group.
- Winter, Werner. 1986. *Bantawa: An exercise in internal and comparative reconstruction*. In Dieter Kastovsky and Aleksander Szwedek (eds.), *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries: Linguistic Theory and Historical Linguistics*, vol.1, Berlin: De Gruyter Mouton.
- Yliniemi, Juha. 2019. *A Descriptive Grammar of Denjongke* (Sikkimese Bhutia). University of Helsinki (with Sikkim University): Department of Modern Languages. (Doctoral dissertation.)
2014. The Generic Style Rules for Linguistics: Toward discipline-wide text-structure style rules.
2015. The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses. (updates will be managed by the Committee of Editors of Linguistics Journals).
2008. Human Ecology and Statutory Status of Ethnic Entities in Sikkim. Report of the Commission for review of Environmental and Social sector Policies, Plans and Programmes (CRESP), Government of Sikkim.
- 1995-2000, 2008. Linguistic survey of India-Sikkim
2011. *Atlas of the world's languages in danger*. Paris: UNESCO
2017. *English-Hindi wordlist translated into Kulung* (based on census 2011, India). All India Kulung-Sotang Association, Sikkim (edn.).
- 2017a. Centre for endangered language report: Field survey of *Bhujel* language: 15- 27th June. Centre for Endangered Language, Sikkim University.
- 2017b. Centre for endangered language report: Field survey of *Gurung* Language: 3rd-20th July. Centre for Endangered Language, Sikkim University.

- 2017c. Centre for endangered language report: Field survey of *Magar* language: 23rd July-10th August. Centre for Endangered Language, Sikkim University.
- 2017d. Centre for endangered language report: Field survey of *Sherpa* language: 6th-17th November. Centre for Endangered Language, Sikkim University.
- 2017e. Centre for Endangered Language Report: Field survey of *Rokdung* (Rai) Language: 18th-28th December. Centre for Endangered Language, Sikkim University
- Annual Report 2017-2018, 2018 (Publication no.1). Centre for Endangered Languages, Sikkim University.
- Annual Report 2018-2019, 2019 (Publication no.3). Centre for Endangered Languages, Sikkim University.
- Atlas of the World's Languages in Danger*. 2011. Paris: UNESCO
- CRESP. 2008. Report of the Commission for Review of Environmental and Social Sector Policies, Plans and Programmes (CRESP).
- Grammatical and Ethnolinguistic Field Work of *Rokdung* 2017 (at Language, East-Sikkim: Rolep), Centre for Endangered Languages, Sikkim University.
- Grammatical and Ethnolinguistic Field Work of *Rokdung* 2018 (at Language, East-Sikkim: Rolep), Centre for Endangered Languages, Sikkim University.
- Grammatical and Ethnolinguistic Field Work of *Rokdung* 2019 (at Language, East-Sikkim: Rolep), Centre for Endangered Languages, Sikkim University.
- Grammatical and Ethnolinguistic Field Work of *Rokdung* 2020 (at Language, East-Sikkim: Rolep), Centre for Endangered Languages, Sikkim University.
- Ethnologue: Languages of the World*. 2017. Vol. 3 17th edition, SIL International, United State.
- Linguistic Survey of India Sikkim Part-I*. 2011. New Delhi: Language Division, Office of the Registrar General, India.
- Linguistic Survey of India Sikkim Part-II*. 2011. New Delhi: Language Division, Office of the Registrar General, India.
- UNESCO. 2003. *Language Vitality and Endangerment*. International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages, Paris.
- UNESCO. 2019. *Atlas of the World's Languages in Danger* (interactive online edition). Accessed <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/> UNESCO/ International Year of Indigenous Languages. University Press.

परिशिष्ट १

पाछा र दप्सिनड (अनुवंश)

गोत्रा (पाछा)	दप्सिनड
कुबेती	सान्दोखा दोरोक्खा
गान्खु	वासोबो सानिया तोतोबो तानिया
डोपोचोस्	१. ज्वालो रुथोमा दिबुलु वपाइमा/ ताइमा
	२. ज्वालो रुथोमा निनाम्मा दाङ्गिमा
	३. ज्वालो रुथोमा दिबुलु ताइमे पुइमे
तोमोछा	मुलुलु थिनीसा दिबुलु नाछक्ता
थोम्रोस्	छान्दुलु कुरीप्पा मोलूलू दुमखिम्मा खापचिमि लामलइमि
बाङ्देल	
वार्सी	१. तदुसे मोलोखा मामूसी
	२. तदुसे मोलोखा सूरीसी
	३. तदुसे मोलोखा जन्तसी
मोरोखु	सापखेलु फनीमा दिबुलु वापाइमा
मोरोमूल	जूनजूलू कुरीक्सा
राजीती पिल्मो	छातीली पिल्मो छातीसी तोमोछा
रिन्हो	
लवाती	
वालाखाम	१. खम्दुलु खापुता सम्बुलु सुलोमा
	२. खम्दुलु खापुता लुम्दुसी होलइमा
	३. खम्दुलु खापुता वितर्सी होलइमा
सुर्बा	
होङ्गेलु	नारालु छामदिमा
	बोहोलु हुनाममा
होनेती	

परिशिष्ट २

साइनो सम्बन्धी शब्दवली

कुलुङ (बोलाउने)	सम्बोधन गरिने	नेपाली
p ^h ɔ-əu	p ^h ɔpa	बाजे
mum-əu	məma	बोजू
pa-əu	papa	आमा
ma-əu	mama	बाबा
dep-əu	depde	बडा
demd-əu	demde	बडी
bɔ-əu	bɔbɔ	काका
ts ^h ɔŋm-əu	ts ^h ɔŋma	काकी/ छ्यामा/सानी आमा
ni-əu	nini	फुपू
pusəi	pusəi	फुपा
kɔkp-əu	kɔkpaa	मामा
ni-əu	nini	माइजू
buw-əu	bubu	दाजु
buteme	buteme	भौजू
na-əu	nana	दिदी
budeldzu	budeldzu	भेना
nets ^h ɔ	nets ^h ɔ	भाइ
telme/namme	telme/namme	बुहारी
nets ^h ɔ	nets ^h ɔ	बहिनी
mɔks	mɔks	जवाँइ
rewa	rew	सोल्टि
rewme	rew	सोल्टिनी
sapa	sapa	(सोल्टि) पुरुष=पुरुष

ŋəmme	ŋəmme	(सोलिटनी) महिला=महिला
fielpa	fielpa	सम्धी
fielma	fielma	सम्धिनी
ts ^h urme	ts ^h urme	सासू/ससूरा
ŋap	ŋap	सालो/जेठान
ŋam	ŋam	साली
natelme	natelme	जेठी सासू
ts ^h a	ts ^h a	छोरा-छोरी
tsas	tsas	नाता-नातिनी
jəjə	jəjə	पलाति-पलातिनी
pepe	pepe	खलाति-खलातिनी
nukts ^h a		न्वरान नभएको नानी
ts ^h ats ^h apa		बालक
ts ^h ats ^h ama		बालिक
sɔɔ		युवा
sɔɔme		युवती
k ^h ɔwəbup		वृद्ध
k ^h ɔwəbum		वृद्धा
bɔme		द्विजिउ

परिशिष्ट ३

कुलुड भाषीहरू (वक्ताहरू) -को मेटा डाटा

क्र.सं	नाम	वक्ता कोर्ड	उमेर	लिंग	दिनांक	ठेगाना
१	नरमति राई	K1/W/2018	५७	महिला	११.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
२	सुकराम राई	K2/W/2018	४५	पुरुष	११.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
३	लितकभुषण राई	K3/W/2018	७३	पुरुष	१२.०१.२०१८	मालबाँसे, जूम
४	शेरबहादुर राई	K4/W/2018	६८	पुरुष	१२.०१.२०१८	मालबाँसे, जूम
५	हर्कामाया राई	K5/W/2018	७८	महिला	१२.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
६	देवकुमारी राई	K6/W/2018	४२	महिला	१२.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
७	आइकुमार राई	K7/W/2018	५७	पुरुष	१३.०१.२०१८	अक्कर जूम
८	चन्द्रबहादुर राई	K8/W/2018	८३	पुरुष	१८.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
९	माया राई	K9/W/2018	४०	महिला	१८.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
१०	बममाया राई	K10/W/2018	६५	महिला	२३.०१.२०१८	अक्कर जूम
११	दलकुमार राई	K11/W/2018	५२	पुरुष	२४.०१.२०१८	खालिङ गाउँ, जूम
१२	मकरधोज राई	K12/W/2018	६९	पुरुष	०१.०२.२०१८	नामरिक, जूम
१३	अम्बीरमान राई	K13/E/2018	६९	पुरुष	१९.०५.२०१८	खोलागाउँ, आसाम लिङ्जे
१४	गगन राई	K14/S/2019	२६	पुरुष	२१.१०.२०१९	रकल्यान्ड, सङ्घनाथ
१५	धूरबमान राई	K15/S/2019	८०	पुरुष	१६.१२.२०१९	सुबुक, सङ्घनाथ
१६	मानु राई	K16/S/2019	४५	महिला	१६.१२.२०१९	सुबुक, सङ्घनाथ
१७	डिकबहादुर राई	K17/S/2019	८७	पुरुष	१६.१२.२०१९	सुबुक, सङ्घनाथ
१८	सन्तुमाया राई	K18/S/2019	६१	महिला	१६.१२.२०१९	लिङ्चोड, सङ्घनाथ
१९	गजीतराम राई	K19/S/2019	३६	पुरुष	१७.१२.२०१९	माक्थुङ, सङ्घनाथ
२०	लीलाराम राई	K20/S/2019	५०	पुरुष	१७.१२.२०१९	माक्थुङ, सङ्घनाथ
२१	बिम्ला राई	K21/S/2019	५९	महिला	१७.१२.२०१९	रकल्यान्ड, सङ्घनाथ
२२	फुर्बा शेर्पा	K22/S/2019	८१	महिला	१७.१२.२०१९	रकल्यान्ड, सङ्घनाथ
२३	रामबहादुर राई	K23/S/2019	५८	पुरुष	१७.१२.२०१९	रकल्यान्ड, सङ्घनाथ
२४	कमलराज राई	K24/S/2019	४८	पुरुष	१७.१२.२०१९	रकल्यान्ड, सङ्घनाथ

२५	कुमारी राई	K25/N/2019	४७	महिला	१९.११.२०१९	चुङथाङ
२६	ज्ञानमाया राई	K26/M/2020	१८	महिला	२३.०१.२०१९ (२०१९-२१)	नाम्लुङ, महाकुलुङ, नेपाल
२७	भानु राई	K27/N/2021	४८	पुरुष	२१.११.२०१९	चुङथाङ
२८	नरजीत राई	K28/W/2021	६६	पुरुष	२०.१२.२०१९	साम्पाङ गाँउ, जूम
२९	मनबहादुर राई	K29/S/2021	७९	पुरुष	२०.१२.२०१९	सिस्ने भट्टी, जोरथाङ
३०	हर्कबहादुर राई	K30/W/2021	६२	पुरुष	२०.१२.२०१९	साम्सिङ, च्याखुङ
३१	पेम डोमा शेर्पा	K31/W/2021	२८	महिला	२०.१२.२०१९	साम्सिङ, च्याखुङ
३२	के डी राई	K32/M/2021	३४	पुरुष	०६.०५.२०२१	नाम्लुङ, महाकुलुङ, नेपाल
३३	जितबहादुर राई	K33/E/2021	६२	पुरुष	२६.०४.२०२१	आसाम लिङ्गजे
३४	चहकमनी राई	K34/S/2021	५०	पुरुष	१९.०५.२०२१	नाम्ची
३५	मीनाकुमारी राई	K35/S/2021	५९	महिला	२१.१०.२०१९	रकल्यान्ड, सङ्घनाथ

परिशिष्ट ४

क्रियात्मक रूपावली

क. अकर्मक रूपावली

क्रिया -१: perm [1: per-], 'उड्नु'

koŋ	per-o:	per-o
	per-o:-no	man-per-ŋa
kas	per-tsi	per-a-tsi
	per-tsi-no	man-per-tsi
kaska	per-tsi-ka	per-a-tsi-ka
	per-tsi-ka-no	man-per-s-ka
kei	per-ja	per-i
	per-ja-no	man-per-i
keika	per-ja-ka	per-i-ka
	per-ja-ka-no	man-per-i-ka
an	per-e	per-a
	per-no	man-per-na
antsi	per-tsi	per-a-tsi
	per-tsi-no	man-per-ntsi
anni	per-ni	per-a-nni
	per-ni-no	man-per-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	per-e	per-a
	per-no	man-per

क्रिया -२: t^hərm [1: t^hər- 2: t^har-], 'घुर्नु'

kəŋ	t ^h ər-ɔ:	t ^h ər-ɔ
	t ^h ər-ɔi-nɔ	man-t ^h ər-ŋa
kas	t ^h ər-tsi	t ^h ər-a-tsi
	t ^h ər-tsi-nɔ	man-t ^h ər-tsi
kaska	t ^h ər-tsi-ka	t ^h ər-a-tsi-ka
	t ^h ər-tsi-ka-nɔ	man-t ^h ər-s-ka
kei	t ^h ər-ja	t ^h ər-i
	t ^h ər-ja-nɔ	man-t ^h ər-i
keika	t ^h ər-ja-ka	t ^h ər-i-ka
	t ^h ər-ja-ka-nɔ	man-t ^h ər-i-ka
an	t ^h ər-e	t ^h ər-a
	t ^h ər-nɔ	man-t ^h ər-na
antsi	t ^h ər-tsi	t ^h ər-a-tsi
	t ^h ər-tsi-nɔ	man-t ^h ər-ntsi
anni	t ^h ər-ni	t ^h ər-a-nni
	t ^h ər-ni-nɔ	man-t ^h ər-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	t ^h ar-e	t ^h ər-a
	t ^h ar-nɔ	man-t ^h ər

क्रिया -३: bulm [1: buls- 2: bul-], 'कुद्'

kəŋ	bul-s-ɔ:	bul-s-ɔ
	bul-s-ɔ:-nɔ	man-bul-ŋa
kas	bul-s-tsi	bul-s-a-tsi
	bul-s-tsi-nɔ	man-bul-tsi
kaska	bul-s-tsi-ka	bul-s-a-tsi-ka
	bul-s-tsi-ka-nɔ	man-bul-s-ka
kei	bul-s-ja	bul-s-i
	bul-s-ja-nɔ	man-bul-i
keika	bul-s-ja-ka	bul-s-i-ka
	bul-s-ja-ka-nɔ	man-bul-i-ka
an	bul-s-e	bul-s-a
	bul-s-nɔ	man-bul-na
antsi	bul-s-tsi	bul-s-a-tsi
	bul-s-tsi-nɔ	man-bul-ntsi
anni	bul-s-ni	bul-s-a-nni
	bul-s-ni-nɔ	man-bul-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	bul-s-e	bul-s-a
	bul-s-nɔ	man-bul

gem [1: ges-; 2: ge-], 'हाँस्नु'

kəŋ	ges-ɔ:	ges-ɔ
	ges-ɔ:-nɔ	man-ges-ŋa
kas	ges-tsi	ges-a-tsi
	ges-tsi-nɔ	man-ges-tsi
kaska	ges-tsi-ka	ges-a-tsi-ka
	ges-tsi-ka-nɔ	man-ge-s-ka
kei	ges-ya	ges-i
	ges-ja-nɔ	man-ge-ji
keika	ges-ya-ka	ges-i-ka
	ges-ja-ka-nɔ	man-ge-ji-ka
an	ges-e	ges-a
	ges-nɔ	man-ge-na
antsi	ges-tsi	ges-a-tsi
	ges-tsi-nɔ	man-ge-ntsi
anni	ges-ni	ges-a-nni
	ges-ni-nɔ	man-ge-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	ges-e	ges-a
	ges-nɔ	man-ge

क्रिया -४: k^haim [1: k^hat- 2: k^hai- 3: k^han-], 'जानु'

kəŋ	k ^h at-ə:	k ^h at-ə
	k ^h at-ə:-nə	man-k ^h ai-ŋa
kas	k ^h at-tsi	k ^h at-a-tsi
	k ^h at-tsi-nə	man-k ^h ai-tsi
kaska	k ^h at-tsi-ka	k ^h at-a-tsi-ka
	k ^h at-tsi-ka-nə	man-k ^h ai-s-ka
kei	k ^h at-ja	k ^h at-i
	k ^h at-ja-nə	man-k ^h ai-ji
keika	k ^h at-ja-ka	k ^h at-i-ka
	k ^h at-ja-ka-nə	man-k ^h ai-ji-ka
an	k ^h at-e	k ^h at-a
	k ^h at-nə	man-k ^h an-na
antsi	k ^h at-tsi	k ^h at-a-tsi
	k ^h at-tsi-nə	man-k ^h an-ntsi
anni	k ^h at-ni	k ^h at-a-nni
	k ^h at-ni-nə	man-k ^h an-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	k ^h at-e	k ^h at-a
	k ^h at-nə	man-k ^h ai

क्रिया -५: pɪm [1: pɪk- 2: pi-], 'बोलनु'

kəŋ	pɪk-ɔ:	pɪk-ɔ
	pɪk-ɔ:-nɔ	man-pi-ŋa
kas	pɪk-tsi	pɪk-a-tsi
	pɪk-tsi-nɔ	man-pɪk-tsi
kaska	pɪk-tsi-ka	pɪk-a-tsi-ka
	pɪk-tsi-ka-nɔ	man-pɪk-s-ka
kei	pɪk-ja	pɪk-i
	pɪk-ja-nɔ	man-pi-ji
keika	pɪk-ja-ka	pɪk-i-ka
	pɪk-ja-ka-nɔ	man-pi-ji-ka
an	pɪk-e	pɪk-a
	pɪk-nɔ	man-pi-na
antsi	pɪk-tsi	pɪk-a-tsi
	pɪk-tsi-nɔ	man-pi-ntsi
anni	pɪk-ni	pɪk-a-nni
	pɪk-ni-nɔ	man-pi-nni
k ^h ə/k ^h ətsi	pɪk-e	pɪk-a
	pɪk-nɔ	man-pi

क्रिया -६: aim [1: at- 2: ai- 3: att- 4: an- 5: a:], 'बोलनु'

kəŋ	at-ɔ:	at-ɔ
	at-ɔ:-nɔ	man-ai-ŋa
kas	at-tsi	at-a-tsi
	at-tsi-nɔ	man-an-tsi
kaska	at-tsi-ka	at-a-tsi-ka
	at-tsi-ka-nɔ	man-a:-s-ka
kei	at-ja	at-i
	at-ja-nɔ	man-ai-ji
keika	at-ja-ka	at-i-ka
	at-ja-ka-nɔ	man-ai-ji-ka
an	at-e	att-a
	at-nɔ	man-an-na
antsi	at-tsi	at-a-tsi
	at-tsi-nɔ	man-an-ntsi
anni	at-ni	at-a-nni
	at-ni-nɔ	man-an-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	at-e	att-a
	at-nɔ	man-ai

क्रिया -७: ləm [1: ləi- 2: lə- 3: ləi- 4: lə-], 'खेलनु'

kəŋ	ləi-ɔ:	lə
	ləi-ɔ:-nə	man-lə-ŋa
kas	ləi-tsi	lə-a-tsi
	ləi-tsi-nə	man-lə-tsi
kaska	ləi-tsi-ka	lə-a-tsi-ka
	ləi-tsi-ka-nə	man-lə-s-ka
kei	ləi-ja	lə-i
	ləi-ja-nə	man-lə-ji
keika	ləi-ja-ka	lə-i-ka
	ləi-ja-ka-nə	man-lə-ji-ka
an	ləi-e	lə
	ləi-nə	man-lə-na
antsi	ləi-tsi	lə-tsi
	ləi-tsi-nə	man-lə-ntsi
anni	ləi-ni	lə-ni
	ləi-ni-nə	man-lə-ni
k ^h ə/k ^h ətsi	ləi-e	lə
	ləi-nə	man-lə

ख. सकर्मक रूपावली

क्रिया -१: pɪm [1: pɪ-], 'दिनु'

kəŋ → an [1SG→2SG]	pɪ-jan pɪ-jan-nə	pɪ-nna man-pɪ-nna
kəŋ → an-tsi [1SG→2DU]	pɪ-jan-tsi pɪ-jan-tsi-nə	pɪ-ntsi man-pɪ-ntsi
kəŋ → an-ni [1SG→2PL]	pɪ-jan-ni pɪ-jan-ni-nə	pɪ-nni man-pɪ-nni
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an [1NSG/3→2SG]	pɪ-e pɪ-nə	pɪ-a man-pɪ-nna
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-tsi [1NSG/3→2DU]	pɪ-tsi pɪ-tsi-nə	pɪ-a-tsi man-pɪ-ntsi
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-ni [1NSG/3→2PL]	pɪ-ni pɪ-ni-nə	pɪ-a-nni man-pɪ-nni
kəŋ → k ^h ə [1SG→3SG]	pɪ-ɔ: pɪ-jɔ:-nə	pɪ-u man-pɪ-ŋa
kəŋ → k ^h ə-tsi [1SG→3PL]	pɪ-ɔ:-tsi pɪ-ɔ:-tsi-nə	pɪ-u-tsi man-pɪ-ŋa
kas → k ^h ə/k ^h ə-tsi [1DU.INCL→3]	pɪ-tsu pɪ-tsu-nə	pɪ-a-tsu man-pɪ-tsi
kas-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi [1DU.EXCL→3]	pɪ-tsu-ka pɪ-tsu-ka-nə	pɪ-a-tsu-ka man-pɪ-s-ka
kei → k ^h ə/k ^h ə-tsi [1PL.INCL→3]	pɪ-am pɪ-am-nə	pɪ-um man-pɪ-ji
kei-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi [1PL.EXCL→3]	pɪ-am-ka pɪ-am-ka-nə	pɪ-um-ka man-pɪ-ji-ka

an→k ^h ə [2SG→3SG]	pi-ə pi-ə-nə	pi-u man-pi-nna
an→k ^h ə-tsi [2SG→3PL]	pi-ə-tsi pi-ə-s-nə	pi-tsi man-pi-nna
an-tsi→k ^h ə/k ^h ə-tsi [2DU→3]	pi-tsu pi-tsu-nə	pi-a-tsu man-pi-ntsi
an-ni→k ^h ə/k ^h ə-tsi [2PL→3]	pi-num pi-num-nə	pi-a-num man-pi-nni
k ^h ə→k ^h ə [3SG→3SG]	pi-ə jen-ə-nə	pi-u man-pi
k ^h ə-tsi→k ^h ə/k ^h ə-tsi [3PL→3SG/PL]	pi-ə-tsi pi-ə-s-nə	pi-tsi man-pi-tsi
an/k ^h ə/k ^h ə-tsi→kəŋ [2SG/3SG/PL→1SG]	pi-ɔ: pi-ɔ:-nə	pi-ɔ man-pi-ŋa
an-tsi→kəŋ [2DU→1SG]	pi-ɔ:-tsi pi-ɔ:-tsi-nə	pi-ɔ-tsi man-pi-ŋa-tsi
an-ni→kəŋ [2PL→1SG]	pi-ɔ:-ni pi-ɔ:-ni-nə	pi-ɔ-ni man-pi-ŋa-ni
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kas [3SG/PL→1DU.INCL]	pi-tsi pi-tsi-nə	pi-a-tsi man-pi-tsi
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kas-ka [2/3→1DU.EXCL]	pi-tsi-ka pi-tsi-ka-nə	pi-a-tsi-ka man-pi-s-ka
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kei [3→1PL.INCL]	pi-ja pi-ja-nə	pi-ji man-pi-ji
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kei-ka [2/3→1PL.EXCL]	pi-ja-ka pi-ja-ka-nə	pi-ji-ka man-pi-ji-ka

क्रिया -२: je:m [1: jen- 2: je:-], 'सुनु'

kəŋ → an	je:-jan	je:-nna
[1SG→2SG]	je:-jan-nə	man-je:-nna
kəŋ → an-tsi	je:-jan-tsi	je:-ntsi
[1SG→2DU]	je:-jan-tsi-nə	man-je:-ntsi
kəŋ → an-ni	je:-jan-ni	je:-nni
[1SG→2PL]	je:-jan-ni-nə	man-je:-
nnikas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an	jen-e	jen-a
[1NSG/3→2SG]	jen-nə	man-jen-na
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-tsi	jen-tsi	jen-a-tsi
[1NSG/3→2DU]	jen-tsi-nə	man-je:-ntsi
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-ni	jen-ni	jen-a-nni
[1NSG/3→2PL]	jen-ni-nə	man-je:-nni
kəŋ → k ^h ə	jen-ɔ:	jen-u
[1SG→3SG]	jen-ɔ:-nə	man-je:-ŋa
kəŋ → k ^h ə-tsi	jen-ɔ:-tsi	jen-u-tsi
[1SG→3PL]	jen-ɔ:-tsi-nə	man-je:-ŋa
kas → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-tsu	jen-a-tsu
[1DU.INCL→3]	jen-tsu-nə	man-je:-tsi
kas-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-tsu-ka	jen-a-tsu-ka
[1DU.EXCL→3]	jen-tsu-ka-nə	man-je:-s-ka
kei → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-am	jen-um
[1PL.INCL→3]	jen-am-nə	man-je:-ji
kei-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-am-ka	jen-um-ka
[1PL.EXCL→3]	jen-am-ka-nə	man-je:-ji-ka
an → k ^h ə	jen-ə	jen-u
[2SG→3SG]	jen-ə-nə	man-je:-na
an → k ^h ə-tsi	jen-ə-tsi	jen-tsi
[2SG→3PL]	jen-ə-s-nə	man-je:-na
an-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-tsu	jen-a-tsu
[2DU→3]	jen-tsu-nə	man-je:-ntsi
an-ni → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-num	jen-a-num
[2PL→3]	jen-num-nə	man-je:-nni
k ^h ə → k ^h ə	jen-ə	jen-u
[3SG→3SG]	jen-ə-nə	man-je:
k ^h ə-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	jen-ə-tsi	jen-tsi
[3PL→3SG/PL]	jen-ə-s-nə	man-je:-tsi

an/k ^h ə/k ^h ə-tsi→kəŋ	jen-ɔ:	jen-ɔ
[2SG/3SG/PL→1SG]	jen-ɔ:-nɔ	man-je:-ŋa
an-tsi→kəŋ	jen-ɔ:-tsi	jen-ɔ-tsi
[2DU→1SG]	jen-ɔ:-tsi-nɔ	man-je:-ŋa-tsi
an-ni→kəŋ	jen-ɔ:-ni	jen-ɔ-ni
[2PL→1SG]	jen-ɔ:-ni-nɔ	man-je:-ŋa-ni
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kas	jen-tsi	jen-a-tsi
[3SG/PL→1DU.INCL]	jen-tsi-nɔ	man-je:-tsi
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kas-ka	jen-tsi-ka	jen-a-tsi-ka
[2/3→1DU.EXCL]	jen-tsi-ka-nɔ	man-je:-s-ka
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kei	jen-ja	jen-i
[3→1PL.INCL]	jen-ja-nɔ	man-je:-ji
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kei-ka	jen-ja-ka	jen-i-ka
[2/3→1PL.EXCL]	jen-ja-ka-nɔ	man-je:-ji-ka

क्रिया - ३: pə:m [1: pək- 2: pɔ:- 3: pək-], 'बिउँझाउनु'

kəŋ → an	pɔ:-jan	pɔ:-nna
[1SG→2SG]	pɔ:-jan-nɔ	man-pɔ:-nna
kəŋ → an-tsi	pɔ:-jan-tsi	pɔ:-ntsi
[1SG→2DU]	pɔ:-jan-tsi-nɔ	man-pɔ:-ntsi
kəŋ → an-ni	pɔ:-jan-ni	pɔ:-nni
[1SG→2PL]	pɔ:-jan-ni-nɔ	man-pɔ:-nni
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an	pək-e	pək-a
[1NSG/3→2SG]	pək-nɔ	man-pɔ:-na
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-tsi	pək-tsi	pək-a-tsi
[1NSG/3→2DU]	pək-tsi-nɔ	man-pɔ:-ntsi
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-ni	pək-ni	pək-a-nni
[1NSG/3→2PL]	pək-ni-nɔ	man-pɔ:-nni
kəŋ → k ^h ə	pək-ɔ:	pək-u
[1SG→3SG]	pək-ɔ:-nɔ	man-pək-ŋa
kəŋ → k ^h ə-tsi	pək-ɔ:-tsi	pək-u-tsi
[1SG→3PL]	pək-ɔ:-tsi-nɔ	man-pək-ŋa
kas → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-tsu	pək-a-tsu
[1DU.INCL→3]	pək-tsu-nɔ	man-pək-tsi
kas-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-tsu-ka	pək-a-tsu-ka
[1DU.EXCL→3]	pək-tsu-ka-nɔ	man-pɔ:-s-ka
kei → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-am	pək-um
[1PL.INCL→3]	pək-am-nɔ	man-pək-i
kei-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-am-ka	pək-um-ka
[1PL.EXCL→3]	pək-am-ka-nɔ	man-pək-i-ka
an → k ^h ə	pək-ə	pək-u
[2SG→3SG]	pək-ə-nɔ	man-pɔ:-na
an → k ^h ə-tsi	pək-ə-tsi	pək-tsi
[2SG→3PL]	pək-ə-s-nɔ	man-pək-na
an-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-tsu	pək-a-tsu
[2DU→3]	pək-tsu-nɔ	man-pək-tsi
an-ni → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-num	pək-a-num
[2PL→3]	pək-num-nɔ	man-pək-ni
k ^h ə → k ^h ə	pək-ə	pək-u
[3SG→3SG]	pək-ə-nɔ	man-pɔ:
k ^h ə-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	pək-ə-tsi	pək-tsi
[3PL→3SG/PL]	pək-ə-s-nɔ	man-pək-tsi

an/k ^h ə/k ^h ə-tsi→kəŋ	pək-ɔ:	pək-ɔ
[2SG/3SG/PL→1SG]	pək-ɔ:-nə	man-pɔ:-ŋa
an-tsi→kəŋ	pək-ɔ:-tsi	pək-ɔ-tsi
[2DU→1SG]	pək-ɔ:-tsi-nə	man-pɔ:-ŋa-tsi
an-ni→kəŋ	pək-ɔ:-ni	pək-ɔ-ni
[2PL→1SG]	pək-ɔ:-ni-nə	man-pɔ:-ŋa-ni
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kas	pək-tsi	pək-a-tsi
[3SG/PL→1DU.INCL]	pək-tsi-nə	man-pək-tsi
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kas-ka	pək-tsi-ka	pək-a-tsi-ka
[2/3→1DU.EXCL]	pək-tsi-ka-nə	man-pək-s-ka
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kei	pək-ja	pək-i
[3→1PL.INCL]	pək-ja-nə	man-pək-ji
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kei-ka	pək-ja-ka	pək-i-ka
[2/3→1PL.EXCL]	pək-ja-ka-nə	man-pək-i-ka

क्रिया -४: fiema [1: fiem- 2: fiem- 3: fiem-], 'अङ्गाल्नु'

kəŋ → an	fiem-jan	fiem-na
[1SG→2SG]	fiem-jan-nə	man-fiem-na
kəŋ → an-tsi	fiem-jan-tsi	fiem-tsi
[1SG→2DU]	fiem-jan-tsi-nə	man-fiem-tsi
kəŋ → an-ni	fiem-jan-ni	fiem-ni
[1SG→2PL]	fiem-jan-ni-nə	man-fiem-
nikas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an	fiem-e	fiem-a
[1NSG/3→2SG]	fiem-nə	man-fiem-na
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-tsi	fiem-tsi	fiem-a-tsi
[1NSG/3→2DU]	fiem-tsi-nə	man-fiem-ntsi
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-ni	fiem-ni	fiem-a-nni
[1NSG/3→2PL]	fiem-ni-nə	man-fiem-ni
kəŋ → k ^h ə	fiem-ɔ:	fiem-u
[1SG→3SG]	fiem-ɔ:-nə	man-fiem-ŋa
kəŋ → k ^h ə-tsi	fiem-ɔ:-tsi	fiem-u-tsi
[1SG→3PL]	fiem-ɔ:-tsi-nə	man-fiem-ŋa
kas → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-tsu	fiem-a-tsu
[1DU.INCL→3]	fiem-tsu-nə	man-fiem-tsi
kas-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-tsu-ka	fiem-a-tsu-ka
[1DU.EXCL→3]	fiem-tsu-ka-nə	man-fiem-s-ka
kei → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-am	fiem-um
[1PL.INCL→3]	fiem-am-nə	man-fiem-i
kei-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-am-ka	fiem-um-ka
[1PL.EXCL→3]	fiem-am-ka-nə	man-fiem-i-ka
an → k ^h ə	fiem-ə	fiem-u
[2SG→3SG]	fiem-ə-nə	man-fiem-na
an → k ^h ə-tsi	fiem-ə-tsi	pək-tsi
[2SG→3PL]	fiem-ə-s-nə	man-fiem-na
an-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-tsu	fiem-a-tsu
[2DU→3]	fiem-tsu-nə	man-fiem-tsi
an-ni → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-num	fiem-a-num
[2PL→3]	fiem-num-nə	man-fiem-ni
k ^h ə → k ^h ə	fiem-ə	fiem-ŋ-u
[3SG→3SG]	fiem-ə-nə	man-fiem
k ^h ə-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	fiem-ə-tsi	pək-tsi
[3PL→3SG/PL]	fiem-ə-s-nə	man-fiem-tsi

an/k ^h ə/k ^h ə-tsi→kəŋ	fiɛp-ɔ:	fiɛp-ɔ
[2SG/3SG/PL→1SG]	fiɛp-ɔ:-nɔ	man-fiɛm-ŋa
an-tsi→kəŋ	fiɛp-ɔ:-tsi	fiɛp-ɔ-tsi
[2DU→1SG]	fiɛp-ɔ:-tsi-nɔ	man-fiɛm-ŋa-tsi
an-ni→kəŋ	fiɛp-ɔ:-ni	fiɛp-ɔ-ni
[2PL→1SG]	fiɛp-ɔ:-ni-nɔ	man-fiɛm-ŋa-ni
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kas	fiɛp-tsi	fiɛp-a-tsi
[3SG/PL→1DU.INCL]	fiɛp-tsi-nɔ	man-fiɛm-tsi
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kas-ka	fiɛp-tsi-ka	fiɛp-a-tsi-ka
[2/3→1DU.EXCL]	fiɛp-tsi-ka-nɔ	man-fiɛm-s-ka
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kei	fiɛp-ja	fiɛp-i
[3→1PL.INCL]	fiɛp-ja-nɔ	man-fiɛm-i
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kei-ka	fiɛp-ja-ka	fiɛp-i-ka
[2/3→1PL.EXCL]	fiɛp-ja-ka-nɔ	man-fiɛm-i-ka

क्रिया -५: təim [1: tət- 2: tətt- 3: təi- 4: tən- 5: tə-], 'सोधनु'

kəŋ → an	təi-jan	tən-na
[1SG→2SG]	təi-jan-nə	man-tən-na
kəŋ → an-tsi	təi-jan-tsi	tən-tsi
[1SG→2DU]	təi-jan-tsi-nə	man-tən-tsi
kəŋ → an-ni	təi-jan-ni	tən-ni
[1SG→2PL]	təi-jan-ni-nə	man-tən-
nikas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an	tət-e	tət-a
[1NSG/3→2SG]	tət-nə	man-tən-na
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-tsi	tət-tsi	tət-a-tsi
[1NSG/3→2DU]	tət-tsi-nə	man-tən-tsi
kas/kei/k ^h ə/k ^h ə-tsi → an-ni	tət-ni	tət-a-nni
[1NSG/3→2PL]	tət-ni-nə	man-tən-ni
kəŋ → k ^h ə	tət-ɔ:	tət-u
[1SG→3SG]	tət-ɔ:-nə	man-təi-ŋa
kəŋ → k ^h ə-tsi	tət-ɔ:-tsi	tət-u-tsi
[1SG→3PL]	tət-ɔ:-tsi-nə	man-təi-ŋa
kas → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tət-tsu	tət-a-tsu
[1DU.INCL→3]	tət-tsu-nə	man-təi-tsi
kas-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tət-tsu-ka	tət-a-tsu-ka
[1DU.EXCL→3]	tət-tsu-ka-nə	man-təi-s-ka
kei → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tət-am	tət-um
[1PL.INCL→3]	tət-am-nə	man-təi-ji
kei-ka → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tət-am-ka	tət-um-ka
[1PL.EXCL→3]	tət-am-ka-nə	man-təi-ji-ka
an → k ^h ə	tətt-ə	tətt-u
[2SG→3SG]	tətt-ə-nə	man-tən-na
an → k ^h ə-tsi	tətt-ə-tsi	tət-tsi
[2SG→3PL]	tətt-ə-s-nə	man-tən-na
an-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tət-tsu	tət-a-tsu
[2DU→3]	tət-tsu-nə	man-tən-tsi
an-ni → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tət-num	tətt-a-num
[2PL→3]	tət-num-nə	man-tən-ni
k ^h ə → k ^h ə	tətt-ə	tətt-u
[3SG→3SG]	tətt-ə-nə	man-təi
k ^h ə-tsi → k ^h ə/k ^h ə-tsi	tətt-ə-tsi	tət-tsi
[3PL→3SG/PL]	tətt-ə-s-nə	man-təi-tsi

an/k ^h ə/k ^h ə-tsi→kəŋ	tət-ɔ:	tət-ɔ
[2SG/3SG/PL→1SG]	tət-ɔ:-nɔ	man-təi-ŋa
an-tsi→kəŋ	tət-ɔ:-tsi	tət-ɔ-tsi
[2DU→1SG]	tət-ɔ:-tsi-nɔ	man-təi-ŋa-tsi
an-ni→kəŋ	tət-ɔ:-ni	tət-ɔ-ni
[2PL→1SG]	tət-ɔ:-ni-nɔ	man-təi-ŋa-ni
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kas	tət-tsi	tət-a-tsi
[3SG/PL→1DU.INCL]	tət-tsi-nɔ	man-təi-tsi
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kas-ka t	ət-tsi-ka	tət-a-tsi-ka
]2/3→1DU.EXCL]	tət-tsi-ka-nɔ	man-təi-s-ka
k ^h ə/k ^h ə-tsi→kei	tət-ja	tət-i
[3→1PL.INCL]	tət-ja-nɔ	man-təi-ji
an/-tsi/-ni/k ^h ə/-tsi→kei-ka	tət-ja-ka	tət-i-ka
[2/3→1PL.EXCL]	tət-ja-ka-nɔ	man-təi-ji-ka

क्रिया - ६: məm [1: mui- 2: mu- 3: mæi- 4: mə-], 'गर्नु'

kəŋa	mui-ɔ:	mu
	mui-ɔ:-nɔ	man-mə-ŋa
katsa	mæi-tsu	mə-tsu
	mæi-tsu-nɔ	man-mə-tsi
kaska	mæi-tsu-ka	mə-s-ka
	mæi-tsu-ka-nɔ	man-mə-s-ka
keija	mæi-am	mə-m
	mæi-am-nɔ	man-mə-ji
keika	mæi-am-ka	mə-m-ka
	mæi-am-ka-nɔ	man-mə-ji-ka
ana	mæi-ə	mə
	mæi-nɔ	man-mə-na
antsa	mæi-tsi	mə-tsi
	mæi-tsi-nɔ	man-mə-ntsi
anna	mæi-ni	mə-ni
	mæi-ni-nɔ	man-mə-ni
k ^h əsa	mæi-ə	mə
	mæi-nɔ	man-mə
k ^h ətsa	mæi-tsi	mə-tsi
	mæi-tsi-nɔ	man-mə-tsi

क्रिया -७: tsam [1: tsɔi- 2: tsɔ- 3: tsəi- 4: tsə- 5: tsai- 6: tsa-], 'खानु'

kɔŋa	tsɔi-ɔ:	tsɔ
	tsɔi-ɔ:-nɔ	man-tsa-ŋa
katsa	tsai-tsu	tsa-tsu
	tsai-tsu-nɔ	man-tsa-tsi
kaska	tsai-tsu-ka	tsa-s-ka
	tsai-tsu-ka-nɔ	man-tsa-s-ka
keija	tsai-am	tsa-m
	tsai-am-nɔ	man-tsa-ji
keika	tsai-am-ka	tsa-m-ka
	tsai-am-ka-nɔ	man-tsa-ji-ka
ana	tsai-ə	tsə
	tsai-nɔ	man-tsa-na
antsa	tsai-tsu	tsa-tsu
	tsai-tsu-nɔ	man-tsa-ntsi
anna	tsai-num	tsa-num
	tsai-num-nɔ	man-tsa-nni
k ^h əsa	tsəi-ə	tsə
	tsəi-nɔ	man-tsa
k ^h ətsa	tsəi-tsi	tsə-tsi
	tsəi-tsi-nɔ	man-tsa-tsi

परिशिष्ट ५

क्रिया धातुको केही नमुना

क. अकर्मक क्रिया रूपावली

प्रकार	प्रातिपादिक	१	२	२	४	५
क्रिया-१	gem	ges-				
क्रिया-२	t ^h erm	t ^h ar-				
क्रिया-३	bulm	buls-	bul-	bulp ^h -		
क्रिया-४	k ^h ai	k ^h at-	k ^h ai-	k ^h anni-		
क्रिया-५	pi:m	pik-	pi:-			
क्रिया-६	aim	at-	ai-	att-	an-	a:-
क्रिया-७	ləm	loi-	lɔ-	lɔi-	lə-	

ख. सकर्मक क्रिया रूपावली

प्रकार	प्रातिपादिक	१	२	२	४	५	६
क्रिया-१	pim	pi-					
क्रिया-२	je:m	jen	je:				
क्रिया-३	pɔ:m	pək-	pɔ:-	pɔk-			
क्रिया-४	fiepma	fiep	fiepp	hem			
क्रिया-५	təim	tət	tətt	təi	tən	tə	
क्रिया-६	məm	mui	mu	məi	mə	ma	
क्रिया-७	tsam	tsɔi	tsɔ	tsəi	tsə	tsai	tsa

परिशिष्ट ६

सङ्कलित तथ्याङ्कको केही नमुना

K1/W/2018 (WL/SLP)

002. an
2SG
'तिमी'

006. mis
person
'मान्छे'

021 k^hep
dog
'कुकुर'

K2/W/2018 (WL/SLP)

001. kɔŋ
1SG
'म'

002. an
2SG
'तिमी'

003. kei
3SG
'ऊ'

K3/W/2018 (WL)

009. k^hɔlɔŋ
all
'सबै'

043. kaŋ
teeth
'दाँत'

048. fu
sweat
'पसिना'

K4/W/2018

013. deppa
big
'ठूलो'

014. baip
long
'लामो'

015. tsima
small
'सानो'

K5/W/2018 (WL)

031. tuppri
bone
'हड्डी'

037. tosum
hair
'केस'

049. bo
stomach
'पेट'

K6/W/2018 (WL/SL)

CAS_001. mims^ha   ges-e
                 woman   laugh-N1SG.NPST
'केटी हाँस्छ ।'

CAS_007. ram-a   sita   tə-k^hi
                 Ram-ERG   Sita   see-TEL.PST

‘रामले सीतालाई देख्यो ।’

K7W/2018

TAM_007. kəŋ dza tsə-duŋ-ɔ:
1SG food eat-TSONT-1SG.NPST
‘म भात खाँदैछु।’

TAM_009. k^hə-ts-a ɔdɔlɔ bap^hu det-dəŋ-ə-tsi
3SG-PL-ERG now bamboo tsut-TSONT-3-PL.NPST
‘उनीहरूले अहिले बाँस काट्दै छन्।’

K11/W/2018

001. əŋkə buŋ i-lei-pi baij-u
this flower one-day-GENR.AXPRT bloom-3.PST
‘यो फूल एक दिनमा फूल्यो ।’

007. espa k^het-a-kə tu:a
yesterday break-PST-PRF be-PST
‘हिज फुटेको थियो ।’

K12/W/2018

D_001. i-l-pɔ watsts^ha tupsi b^han-a
one-EXTNR-TSLF man meet tsome-PST
‘एकजना मान्छे भेट्नु आयो ।’

D 014. muŋkə mis ɔ bum ma
that person 1SG friend not
‘त्यो मान्छे मेरो साथी होइन ।’

K13/E/2018

LV_001. an k^huksu ts^hu:-a k^hat-a
2SG old be-PST go-PST
‘तिमी बुढो भइ गयो ।’

LV_003. dza dur-a k^hat-a
food tsook-PST go-PST
‘भात पाकी गयो ।’

TAM_001 ram-a dza tsə-kə tu:-e

Ram-ERG food eat-PRF be-N1SG.NPST

‘रामले भात खाएको छ।’

TAM_002 ram-a uŋkə k^haru mə-kə tu:-e
Ram-ERG PROX work do-PRF be-N1SG.NPST
‘रामले यो काम गरेको छ।’

TAM_003 ram-a dza tsə-kə tu:-a
Ram-ERG food eat-PRF be-PST
‘रामले भात खाएको थियो।’

TAM_004 ram-a uŋkə k^har mə-kə tu:-a
Ram-ERG PROX work do-PRF be-PST
‘रामले यो काम गरेको थियो।’

K14/S/2019

COP_001. bina ŋalləp tu:-a
bina beautiful be.TSOP-PST
‘बिना राम्री थिईन्।’

COP_002. kəŋ ŋalləp tu-ə:
Subash handsome be.TSOP-1SG.NPST
‘म राम्री छु।’

COP_003. ɔ niŋ-kə rina
1SG.GEN name-TOP Reena
‘मेरो नाम त रीना हो।’

COP_004. fiem-kə ɔ ts^ha
Hem-TOP 1SG.POSS daughter TSOP
‘हेम त मेरो छोरी हो।’

K15/S/2019

INT_001. am niŋ u-i
2.POSS name WH-Q
‘तिस्रो नाम के हो?’

INT_016. kəŋ tsett-ə:-nə as-mi k^him
1SG know-1SG.NPST.NEG.NPST WH-GEN house
‘मलाई थाहा छैन कसको घर हो?’

K16/S/2019

NEG_001. kəŋ mis ma:
1sg person NEG
'म मान्छे होइन।'

NEG_002. jei-pi kau man-tu
stream-GENR.AXPRT water NEG.PST-be
'खोलामा पानी छैन।'

K17/S/2019

ADJ_053. kirʌn sumʌn tədə ŋalləp tu:-e
Kiran Suman as good be-N1SG.NPST
'किरण सुमन जतिकै राम्रो छ।'

K18/S/2019

COO_001. *ɔ netsʰɔ-tsi nip-pɔ bʌdzar-tsi kʰat-a-kə tu:-e
1SG.POSS brother.sister two-CLF market-pl go-PST-PRF be-N1SG.NPST
'मेरो भाइ र बहिनी बजार गएको छ।'

K19/S/2019 and K20/S/2019

PASS_001. ges-a-kə tu:a
laugh-PST-PRF be-PST
'हाँसेको थियो।'

PASS_002. kəŋ-lampa tsʰam-a-kə tu:-a
1SG-source dance-PST-PRF be-PST
'मद्वारा नाँचिएको थियो।'

PASS_003. espa uŋkə tsam tu:-a
yesterday here dance be-PST
'हिज यहाँ नाँच थियो।'

K21/S/2019

GEN_009. kəŋ ram gadɔ min-ɔ:
1SG Ram fool think-1SG.NPST
'म राम मुख सोच्छु।'

GEN_010. muŋkə mis ɦari saniwa nə-j-e
that person Hari intelligent be-EXTNR-N1SG.NPST
'त्यो मान्छेलाई हरी ज्ञानी लाग्छ।'

K22/S/2019

GEN_004. ram-a rawʌn set-u
Ram-ERG Rawan kill-3.PST
'रामले रावनलाई मार्यो।'

GEN_005. kʰi ram kʰat-e kʰi sita kʰat-e
neither Ram go-N1SG.NPST NOR Sita go-N1SG.NPST
'न राम जान्छ न सीता जान्छिन्।'

K23/S/2019

D_001. i-l-pə watsts^ha an tup ta
one-EXTNR-CLF man 2SG meet tsome-PST
'एउटा केटो तिमीलाई भेट्नु आयो ।'

D_002. mun̩kə watsts^ha rep əmləpe tu:-a
that man tall fair be-PST
'त्यो केटो अग्लो र गोरो थियो ।'

K24/S/2019

GEN_005. sits^hə-m bəu fiup^htsəi
tree-GEN leaf fall-TSONT
'रूखको पात झर्दैछ ।'

GEN_010. k^həŋ jeket-pi k^hepləŋ tu:-e
hang jatsket-GENR.AXPRT money be-N1SG.NPST
'झुन्डाएको जेकेटमा पैसा छ ।'

K25/N/2019

TAM_001. k^hə gət^ha k-e
3SG tsaretaker be-N1SG.NPST
'ऊ गोठाला हो ।'

TAM_002. k^hə k^him-piŋ tu-e
3SG house- GENR.AXPRT be-N1SG.NPST
'उ घरमा छ ।'

TAM_003. kəŋ-a dza ŋət-ə
1SG-ERG food like-3NPST
'मलाई भात मनपर्छ ।'

TAM_004. k^hə-ts-a kulun̩ lesə-tsi
3-PL-ERG Kulung know-PL.PRS.TSOP
'तिनीहरूलाई कुलुङ थाह छ ।'

TAM_005. nirmala nukə-pi t^həŋ-tsəi ke
Nirmala down-GENR.AXPRT come-PRG ASS
'निर्मला तलबाट आउँदैछ ।'

TAM_006. kəŋ desa kam-pi k^hat-ə:
1SG tomorrow work- GENR.AXPRT go-1P.SG.PRS
'म भोली काममा जान्छु ।'

K26/M/2020

INT001. an-a kas-ka ts^het-tsi-ka-jə
2SG-ERG 1DU-EXCL know-2DU-EXCL-Q
'तिमीले हामी दुईलाई चिन्यौ?'

INT002. an-a kas-ka man-ts^he-i-ka-jə
2SG-ERG 1DU-EXCL NEG.PST-know-DU-EXCL-Q
'तिमीले हामी दुईलाई चिनेनौ?'

K27/N/2021

GEN_001. k^hə-s-a kəŋ buŋ pi-j-u
3SG-PL-ERG 1SG flower give-EXTNR-3.PST
'उनीहरूले मलाई फूल दियो।'

GEN_002. k^hə tsuks-a
3SG cough-PST
'उसले खोक्यो।'

GEN_003 kə-a an ker-u-ke
1SG-ERG 2SG beat-PST-ASS
'मैले तिमिलाई कुटेँ है।'

K28/W/2021

D_002. muŋkə mis algo sə tu:-e əmləp sə tu:-e
that person tall also be-N1SG.NPST white also be-
N1SG.NPST

'त्यो मान्छे अग्लो पनि छ गोर्रो पनि छ।'

K29/S/2021

GEN_006. ə-pa jidəgpa
1sg.poss farmer
'मेरो बाबु खेतीवाला हो।'

GEN_007. ese tsumləi
today cold
'आज जाडो छ।'

K30/W/2021

001. sim
to die
'मर्नु'

002. tʰələm
to dissolve
'घोलिनु'

K31/W/2021

001. pepam
to fetch
'भर्नु'

002. musu
to float
'बग्नु'

K32/M/2021

001. mira mʌdʌn pika-dəŋ rep tu:-e
Mira Madan say-than tall be-NPST
'मीरा भन्दा मदन अग्लो छ।'

002. gʌŋga jeu bʰarat-pik duŋ bai-p
Ganga river India than long-ADJ
'गङ्गा भारतको लामो नदी हो।'

K33/E/2021

COO_001. ɔ netsʰɔ lo netsʰɔ kʰemskə kʰati-ka-kə tu:-e
1SG brother CONJ sister market go-EXCL-TOP be-N1SG.NPST
'मेरो भाइ अनि बहिनी बजार गएका छन्।'

COO_002. kəŋ ni-tsi pəŋmasi lo sup-tsi radɔtsʰasi kʰet-u
1SG two-NUM apple CONJ three-NUM orange buy-3.PST
'मैले दुईवटा आईफल अनि तिनवटा सुन्तला किनें।'

K34/S/2021

RN001. ɔ kʰim nawade-lam tu:-e
1SG.GEN house that-AXPRT be-N1SG.NPST
'मेरो घर पारीतिर छ।'

RN002. ɔ kʰim ənwade-lam tu:-e
1SG.GEN house this-AXPRT be-N1SG.NPST
'मेरो घर वारीतिर छ।'

RN003. k^hə-mi sɔksɔbəu butsh^hem-t^hem-pi tu:-e
3SG.GEN book mat-ABOVE-GENR.AXPRT be-N1SG.NPST
'उसको किताब गुन्द्रीमाथि छ ।'

RN004. k^him-mi k^hipsuk^her dɔs-pi tu:-e
house-GEN roof back-GENR.AXPRT be-N1SG.NPST
'घरको छाना पछाडि छ ।'

RN005. ɔ k^him nawade tu:-e
1SG.GEN house that be-N1SG.NPST
'मेरो घर पारी छ ।'

RN006. k^hə-mi k^him ənwade tu:-e
3SG.GEN house this be-N1SG.NPST
'उसको घर वारी छ ।'

RN007. ɔ k^him nawade-lam tu:-e
1SG.GEN house that-AXPRT be-N1SG.PST
'मेरो घर पारीपट्टि छ ।'

परिशिष्ट ७

तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दै गरेको केही चित्र

चित्र: पश्चिम सिक्किमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरेका चित्र

चित्र: पूर्व सिक्किम (आसाम लिङ्गजे) -का कुलुड वक्ताहरू

चित्र: उत्तर सिक्किमका कुलुङ वक्ताहरूसित चित्र

चित्र: दक्षिण सिक्किमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरेका चित्रहरू

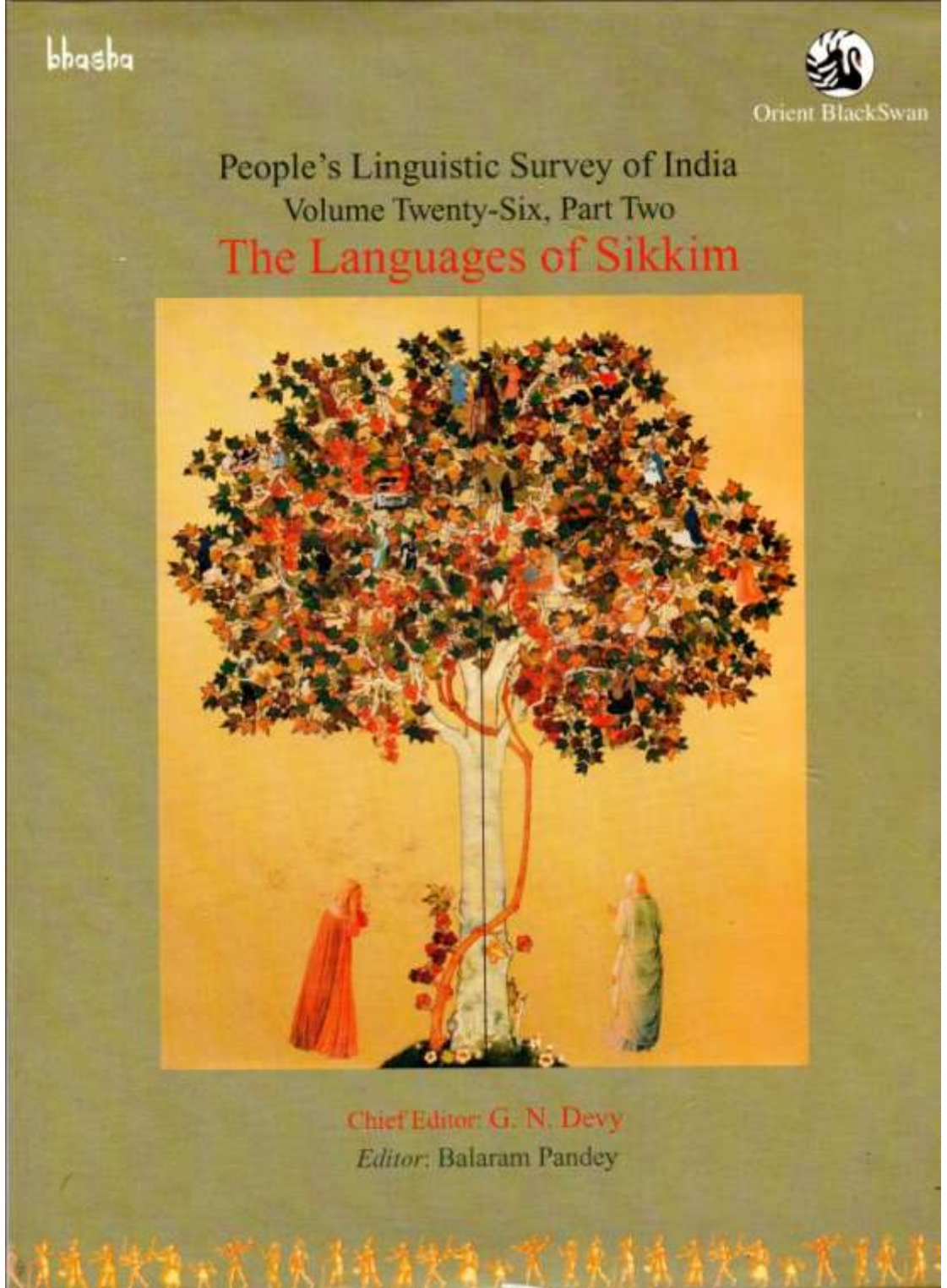
चित्र: अखिल किरात खम्बु कुलुङ-सोताङ राई सङ्घ, सिक्किमद्वारा आयोजित कार्यक्रमहरूको केही झलक

चित्र: माडपा (धामी) र सुसुलुड (चुल्हा)

परिशिष्ट ८

प्रकाशित कार्यपत्र एवम् सङ्गोष्ठी प्रमाणपत्र

For permission to use copyright material, the publishers wish to thank Sahitya Akademi for the following:
Short story by Shiva Kumar Rai (in Nepali) from *Rachana Sanchayan*, 2012; Lepcha origin myth *Lepchas the Children of Mount Kanchanjunga*, and Lepcha folksong by Lyangsong Tamsang from *Lepcha Folklore and Folksongs*, 2008.

© Government of India, Copyright 2017

The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher.

The external boundaries of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India.

The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

THE LANGUAGES OF SIKKIM

ORIENT BLACKSWAN PRIVATE LIMITED

Registered Office

3-6-752 Himayatnagar, Hyderabad 500 029, Telangana, India

e-mail: centraloffice@orientblackswan.com

Other Offices

Bengaluru, Bhopal, Chennai,

Guwahati, Hyderabad, Jaipur, Kolkata,

Lucknow, Mumbai, New Delhi, Noida, Patna, Vijaywada

Volume Twenty-Six, Part II

© Bhasha Research and Publication Centre 2018

First published by Orient Blackswan 2018

ISBN 978-93-5287-253-4

Maps cartographed by

Sangam Books (India) (An imprint of The Agricultural Development Commercial Credit and Industrial Investment Company Private Limited)

Typeset by

Le Studio Graphique, Gurugram 122 001

in Times New Roman 10.5/12.6

Printed at

Glorious Printers

Delhi

Published by

3-6-752 Himayatnagar, Hyderabad 500 029 (Telangana), India

e-mail: info@orientblackswan.com

The People's Linguistic Survey of India is a project of Bhasha Research and Publication Centre, partly funded by Sir Jamsetji Tata Trust, Mumbai.

The publisher has used its best endeavours to ensure that the URLs for external websites referred to in this book are correct and active at the time of going to press. However, the publisher has no responsibility for the websites and can make no guarantee that a site will remain live or that the content is or will remain appropriate.

Contents

of India's Linguistic Survey

<i>The People's Linguistic Survey of India</i>	vii
<i>The National Editorial Collective</i>	ix
<i>List of Volumes</i>	xiii
<i>Acknowledgements</i>	xvii
<i>Foreword</i>	xix
<i>A Nation Proud of Its Language Diversity: Chief Editor's Introduction</i>	xxiii
<i>Introduction to the Volume</i>	xxxv
<i>Contributors to the Volume</i>	xli
<i>An Appeal to Readers</i>	xliii
<i>List of Languages Covered in this Volume</i>	xliv
<i>Abbreviations</i>	xlvii

PART I: SCHEDULED LANGUAGE

1. Nepali	3
-----------	---

PART II: NON-SCHEDULED LANGUAGES

2. Bhujel	31
3. Bhutia	46
4. Gurung	59
5. Kulung	74
6. Lepcha	90
7. Limboo	105
8. Mangar	122

5

Kulung

Reena Rai

INTRODUCTION

In the past, the Rais were known as the Khambus. In the Bantawa language, 'kham' means 'red slime'. In other Rai languages, it means 'place or earth', and the suffix '-bu' means 'holy'. Therefore, Khambu means 'people of the holy place' (Rai 2008, 11). Even today, Khambu is a well known appellative given to the Rais. Although they are spread across the Indian sub-continent in India and Nepal, they legendarily belong to the Khambulung or Khambuwan in Nepal. On the other hand, Rai means 'king.' After the conquest of the Khambuwan province by the Gorkha king Prithivi Narayan Shah, the chieftain of the Khambus was given the title of Rai.

Within the Khambus or Rais there are many sub-communities or septs, and Kulung is one of them. In the olden days, the Kulungs were habitants of the area from the Nepal Terai to the Hongu Valley in east Nepal. In the history of the community, Mahakulung is their ancestral homeland (known as *kipat*). Today Solukhambu district of Nepal, Pawai, Sotang, Bung, Cheskam and Gudel comprises the homeland Mahakulung. As of today, they are mostly inhabitants of eastern Nepal and the north-east India. In Nepal, other than the Mahakulung, they are also inhabitants of the villages of Tencho, Besinda, Yomdo, Kongthila, Bala, Dangkhila, Yachamkha, Yaptel, Tamku, Mangtewa, Yaphu, Makalu etc. Similarly, they also live in Phedi, Biuangma, Tatel, Limkhim, Nal Vasola, Mampang, Kamletar, Oakh, Kandri etc. and in the Bhojpur district; Amarhaat tea garden, Vasanatatar, Thingabari, Kirat Chowk in Dharan; Belbari, Kakung, Jhora, Bhaunne, Sanchare, Patyari; Jhiljhile, Dudhe, Damak, Kerkha, Topanachi, Dharmapur, Buttabari, Rajgarh, Kakarvitta, Nakalwanda, Bahundangi, Jalthal in Jhapa district; and in Kamalchuli in the Illam district of Nepal.

In India, the Kulungs mostly live in Asam Linzey, Chayakhung, Joom, Wak, Namthang, Damthang, Simma, Turuk etc. in Sikkim; Marebong, Rishihat, Tardhura, Chatakpur, Gorabari, Pahakhola, Tinbulak, Tista, Kalimpong, Gorubathan, Kumai, Tinkateri in Darjeeling district. Beside India and Nepal, the Kulungs are also inhabitants of Chamarchi, Kalikhola, Phuentsoling, Kengmari, etc in Bhutan (Thomras 2049 BS, 11).

The alternative names given to the Kulung community are Khulung, Khulunge Rai, Kholung, Kulu Ring.

DOMAINS OF USE

In the field survey (2011-13) (Rai 2012, 2014) in Assam Lingzey, east Sikkim, it was found that the Kulungs use their language mostly in the domains of kinship terms, marriage ceremonies and in the recitation of *mundum* during nature worshipping rituals. Apart from these domains, the Kulung language is sparingly used nowadays in their everyday domains of their life. The following vocabulary items are collected from these domains:

GRAMMATICAL FEATURES

Segmental Speech Sounds

The Kulung language uses pulmonic airstream mechanism, and has four-way contrast in its consonant inventory. These contrasts are with respect to place of articulation, manner of articulation, voicing, and aspiration/breathiness indicated (by the diacritic [h]). Based on the fieldwork conducted during 2011-2013 (Rai 2013), the following consonants we observed in Kulung spoken in Assam Linzey, Assam. These speech sounds are presented below with respect to their place, manner, voicing and other articulatory features. The speech sounds are transcribed in International Phonetic Alphabet. Note that [w] is also listed in parenthesis.

Kulung Consonants

	Bilabial		Dental		Alveolar	Postalveolar	Palatal	Velar	Glottal
Plosive	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>d</i>			<i>c</i>	<i>k</i> <i>g</i>	
	<i>p^h</i>	<i>b^h</i>	<i>t^h</i>	<i>d^h</i>	<i>dʰ</i>		<i>c^h</i>	<i>k^h</i> <i>g^h</i>	?
Affricate					<i>dz</i>				
					<i>dz^h</i>				
Fricative					<i>s</i>	<i>f</i>			<i>h</i>
Nasal		<i>m</i>			<i>n</i>			<i>ŋ</i>	
Trill					<i>r</i>				
Lateral Approximant					<i>l</i>				
Approximant							<i>j</i>	(<i>w</i>)	

Kulung has pure vowels and diphthongs. The pure vowels show contrast in vowel height, backness of tongue, lip orification and length whereas the diphthongs are marked for their initial and final tongue position. The vowel inventory of Kulung is given in the table below.

Kulung Vowels

	Front	Central	Back
Close	<i>i</i> <i>i:</i>		<i>u</i> <i>u:</i> <i>ui:</i> <i>ue:</i>
Close-mid	<i>e</i> <i>e:</i>	<i>ei:</i>	<i>ə</i> <i>ə:</i> <i>əi:</i> <i>əu:</i>
Open-mid			<i>ɔ</i> <i>ɔ:</i>
Open	<i>a</i> <i>a:</i>	<i>ai:</i>	

Suprasegmentals

Kulung has the following suprasegmental speech sounds in its inventory.

Length

Kulung has a two-way contrast in vowel length as shown above. There are short vowel and long vowels. The length contrast in Kulung vowels can be seen in the following:

<i>e:</i>	<i>ke:</i>	we	<i>k^he:p</i>	dog
<i>ɔ:</i>	<i>mac^hunɔ:</i>	not	<i>khɔ:lɔŋ</i>	all
<i>a:</i>	<i>ha:jam</i>	plenty	<i>ra:</i>	paddy
<i>i:</i>	<i>ci:c^ha</i>	scanty	<i>si:jɔŋma</i>	bark
<i>ə:</i>	<i>sə:te:</i>	short	<i>k^hə:te</i>	bite
<i>u:</i>	<i>ru:m</i>	salt	<i>k^hu:</i>	nightingale
<i>əu:</i>	<i>pəpəu:</i>	gope	<i>məu:wa</i>	thrush
<i>əi:</i>	<i>hadəi:</i>	when	<i>uqə:kəi:</i>	something
<i>ue:</i>	<i>lue:</i>	meadow		
<i>ai:</i>	<i>b^hai:p</i>	long		

Breathiness

Kulung has breathiness in its voiced consonant articulation. It is observed in the following lexical items.

<i>b^h</i>	<i>b^ham</i>	buckwheat
<i>d^h</i>	<i>d^hemsipal</i>	partridge
<i>dz^h</i>	<i>dz^həu:wa</i>	peacock
<i>g^h</i>	<i>g^hanam</i>	nettle

Aspiration

In the voiceless consonants, Kulung has aspiration. Note that this contrast between aspiration and breathiness is observed in voiceless and voiced consonants.

<i>p^h</i>	<i>ric^hip^haŋ</i>	slim
<i>k^h</i>	<i>bet^ho</i>	Khukuri
<i>c^h</i>	<i>dumc^huke</i>	to jump
<i>k^h</i>	<i>k^hate</i>	to go

Intonation

Intonation plays a detrimental role in distinguishing various sentence types in Kulung. For example, a declarative statement is distinguished from its interrogative pair by intonational change rather than by any change in the word order.

<i>mohɔnnə dza cə</i>	(with flat intonation)	[Declarative sentence]
Mohan eats rice.		
<i>mohɔnnə dza cə</i>	(with rising intonation)	[interrogative sentence]
Does Mohan eat rice?		

Morphology and Syntax

Kulung is an affixal language, and has prefix and suffix. It had derivational and inflectional processes along with compounding and borrowing as its major word formation processes.

Kulung makes a three-way distinction in person and in number. The language has 1P, 2P and 3P, and in the number system, it has singular, dual and plural. The distinction can be seen in the following table:

	Person		
Singular	<i>kɔŋ</i>	<i>aŋø</i>	<i>kʰəø</i>
	1P.SG	2P.SG	3P.SG
Dual	<i>kas</i>	<i>aŋ-ci</i>	---
	1P.DU	2P-DU	---
Plural	<i>kei</i>	<i>aŋ-ni</i>	<i>kʰəø-kʰəs-ci</i>
	1P.PL	2P-PL	3P.PL/3P-PL

In Kulung, the gender difference is maintained lexically, but there is no morphological marker to indicate gender of nouns, and in the agreement system of the language. Kulung shows morphological clusivity. It has inclusive vs. exclusive distinction marked by [-ø] and [-ka] respectively.

Inclusive

kaŋ-ø

1P.DU-INCL

We two (You and me)

kəi-ø

1P.PL-INCL

We two (You (PL) and me)

Exclusive

kaŋ-ka

1P.DU-EXCL

We two (S/he and me)

kəi-ka

1P.PL-EXCI

We two (They and me)

Similarly, Kulung has low honorific and non-low honorific distinction. It is morphologically marked by [-e] and [-ni] as in the following examples:

an
2P.SG

kʰət-e
go-NPST.LHON

an
2P.SG

kʰət-ni
go-PL.NLHON

Note that the suffix [-ni] is a homophonous morph that marks honorificity and plurality contextually. Kulung maintains dimensionality in terms proximate, Immediacy and Distal.

Proximate

uŋkə

This

ikʰi

Here

Immediacy

nəkə

This (immed.)

Distal

muŋkə

That

mikʰi

There

Tense

Kulung marks past, present and future morphologically. The basic tense distinction in Kulung with respect to person and number is as the following:

Tense	1P			2P			3P	
	Singular	Dual	Plural	Singular	Dual	Plural	Singular	Plural
Past	-ɔ	-a	-a	-a	-a	-a	-a	-a
Present	-ɔ:	-O	-e	-e	-O	-O	-e	-O
								-e
Future	-m	-m	-m	-m	-m	-m	-m	-m
	[-ɔ:]	[-ø]	[-e]	[-e]	[-ø]	[-ø]	[-e]	[-ø]
								[-e]

The following examples shows tense marking in Kulung.

rita sɔgɔ kʰat-a

Rita jungle go-PST

Rita went to the jungle.

rita sɔgɔ kʰat-e

Rita jungle go-PRS

Rita goes to the jungle.

ram-a dza cə:-m tu:-e

Ram-ERG rice eat-FUT be-NPST

Ram will eat rice.

Case

The case system in Kulung is Ergative-Absolutive. The following sentences show the system:

sarda-a kitab kʰet-u

Sarda-ERG book buy-PST

Sarda bought a book.

[-a]=A   [-ø]=P

bibek kʰap-e

Bibek cry-NPST

Bibek cries.

[-ø]=PS

The basic word order in Kulung is SOV.

ram skul kʰat-e

Ram school go-NPST

Ram goes to the school.

Kulung shows tense and aspect marking on the verb. In addition to it, the verb also agrees in person, number and clusivity markers of the subject. In other words, verbal is richly inflected which shows

pronominal affixes. Hence, in Kulung, a verb is complex with affixes that gives a sentence meaning without the presence of the other arguments of the verb as shown below:

kʰat -ci -ka

go 1P.DU -EXCL

We (EXCL.) will go.

kʰat -e -ka

go NPST EXCL

We (plural EXCL.) will go.

LITERATURE

A strong oral literary tradition exists among the Kulungs in the forms of narratives, songs, fables etc. Although publication of literary works is scant in Kulung, yet there are a few publications that has created a tradition of publishing Kulung works. Note that Kulung has adopted Devanagari in its written form as its script.

Folktale

Khokchilip

Khirmi toma dumdilim galkaammaaaa vaatka chaarcha khokchilip khena mekchaachi busumchaam los, ridoma Kheu chuwa. Loslo kheulo nipoong chou tuwathe. Loslo kheulo nippong khokchilipmi mnaache tuwa. khokchilip saahichaa tuwaalo mpaa khaarlo mmaa dumdilim galkaammalo siyakaataa khachi saahichaapung paa maa siyaa khaatnaa geskup-geskum chuwaanikapkaa mnaachaa khaarua mas khaarutaupaa khaaichithe khokchilip taupaa taatekaakapkaa daa:loso imschaathe. Naamkuraakapkaa yupaa morong aattaanaa taachaathe.

Loslo Kheulo khachi topaa dulu chuwanikapkaa khachinecho khokchilipaa baapsep chuwathe. Mnaachi khachi necho genchithe. Namlo khachi pa:laa thongaakapkaa tuppap khachi khaaim laho hitaakhaatnithe. Khachi necho mhaalaachaa homyemnaa tuppap khaaimka jismaankamthe. Daai mam? Ui mam lolto pachithe. Pokto khaayachilo khi:khaapaa khaayamna seimyum chaai malaatchithe.

Ileine khi:oks kaatyaake lachithenaa khi:khaagopaa wanchithe. Sogo wongaakapkaa mnaachaak khi:okchithe, khachi nechok mapingaa pholiternachithenaa simtharwaa imsthe. Imschaak themto mnaachaa khi:akchik khi:chem nongchithe. Khi:chem mthemto ganchiloso maanthitaathe. Khachi nechom themto khi:chem nongchinaa aantorep chuwaak themto mnaachi wongaanihena jhukaanithe. Khi:chem sikchalo ataa saalm yento ichi nechom che:m ataa, long, ataa, mtong khetaa lolnithe. Sikto khaataaninaa hanna msom thaayaa minaanikapkaa khi:m aattaanithe. Khim aattaanikapkaa Los ngaraalippi kheu dukhulippitopaadulu chuwaanithe.

khokchilip mimmojimaanaa thitaalon khi:chimaa nendimpaagopi tuwaathe. Khi:chem gopaakaa hocho lattaanaa khirinmoks khonglo nippong mnaachi maatkhithe. Mnaachi iksaa-meksa khongnaa ba:to kaachathe, khodolo aasaaso hai maanpikaanithe. Onaachaa kong setonaa hoksoyo pim khokchilippaa maanchethe. Khi:chem aantodeto ganjilo reppaa chuwaakasaaa Kheulo nippo khi:chem themto wongaaniinaa sikchilo khokchilip uso maanchuwaa.

khokchilip Khim taalaataalo khimpiso mnaachi maantuwa. Khaso sogopa sichosi chaato dibuwaa mato tuwaathe. Khodonaang tuwaatitlo ilei khasaa taa:ik vomopi ibum tuktukulm setaathe. Khungk tuktukulmmi chaakaapai aarsanaa laatk chirma khotibaa boho phutnaa letu. Naamlaa chokto khaataalo khasaa letk jaakkaai limaathenaa tato khaataa. Kapkaai khobap lis, ra: docher, jeu, pes kholong chaam inchithe. Yupaa-dechchaa lisyuu chaasi-caasi yuwaa charkhiyu. Ileine nnaalo lis uiilo chaam msaaniwaa thongaa. Ngaa:seim saaniwaa mdokpik youdaali lattaathe. Rokchokhim saakhipi omlop pi:mmermi vong manaa ari kaaknaa youmi haamgopu hokschoksu. Youpukaa ari thullon khikhirpaa lyng kaaksathongaa. Kha lungne wainaa dirittipung hokchoksomaa: doskaa ari thutlon aatkaak lungngaai kaaksaanaa thongchaathe. Khan mchuli kaatbokaathe. Khapkhaan khungka lungne dirittipung lenchoksthe. Khapkaasong khungka lungne arim vongpu kaaksaanaa thongaachaathe. Ngkan kharsaai ldumlunge khaaim chuie minto mphaaksumpu chupsthe. Khungka lung mphaaksumpu chukspkaa arip ngaa:semsmmo setaathe. Khim taanaa khasaa khungka khikhirpa lui chaayong khiditkpi teschoksthe khalei lis yuuso kaamto ngaa:lo chathe.

Naamlaa chokto khaataalo kha msosoma tup panarwaa thopkhaap solo chuwa. Mleik-leik yidoksnaa aattaalo daaloso jaa khaai ngimdimpaa chipthe. Khan sunmaa tong lathe, khodolei saakhaa mlum riplo khasaa so chakhiithe. Odoonaa jangk yup aase? Pikto kaachoksaathe, basaathe. Khodolei heplo waa:aa "kongaa" ngiyuk pikathe. Ilei se:paa imschaalo semo khongu. Msemopaa ibum khokmaa mimchaa taathenaa lathe, - "aamkhimpi jaangikyupne aamtomaai. Aan desaa hocho khaaipleptong manchinaa thambokuaa rimchinaa hochopo sulndinchiv. Aan khaaletkapkaa thongkai yikai mas taaike khodolei otomaa! - otomaa! Pikto soko hepkhiv.

Mdesaak leine aachiyaang kha:so hocho laipkhaap manchinaa hochopaa thaambokaa ripditkalaa khongchalon ibum sunmaa takhiithe. Laaispi khikhirpaa lung taatnaa yukska chaayongpika chirling lato chichirpaa laanglaangyok waipdip solome jukaanaan thongkai yikaie malaatthe. Khontoloi khokchilippaaso soko-heplaatnaa otoma! Lathe. Khasaa laaplaatkapkaa solomeaa pikaalaatthe- "aanaa kong musk maanmangaan dirittipukaa hocho latocholo hoksok maayo, daapska maayo. Aamaa daapsolo ochaang khetaa, ogaam khe:ra chuwa, bolo kong choksoyo maayo." Khodopikaloi khokchilippaa lathe, - "aan oarip setaanaa dirittipukaa thongaalo kongaa aan otomaa pim maanchetu daaimam ye! Aan opkaa aamgongsnav. Aammi khetaak, chenaak, maasaak, kholong kongaa piyaanke." khokchilippa khoropikto lemleasoma solomeaa su:baaim aau pikaathe.

Mang solomem ningk Velim tuwaak khokchilipmi toma chuwa. Velim ka paachoksi yerukaam mekchaa tuwaa. khokchiliplo velimmaalo nippooa su:rabaatchikapkaa ibum chaarchaa waatchi. Chaarcha waatchikpaa khim mam chaimachi. khokchilip khim mam ra:dechchaa sogo khaataathe. Khim mam ra:sing utakai chue khokchilippaa maanchettu. Khasaan sogopaak mbimmaandik ra:taatthe. khokchilippaa taatka ra: khongthenaa Velim bhuraathe naamchuimekto portitaak chaaskuumi mmer khomikto Velimma khokchilip lathe, - "neto-netok chaaskaumi me:ra khongnaa mbimlok ra:sing chaaskuu me:ra takai taatte." Khapkai khokchilippaa mbimlok ra:sing taailaat.

Khimmi ra:sing thu:m khulum phutnaa ra:sing thu:m laamu khodolei ra:sing ulaakhaataa. Huninto thuksloso maanthunchithe. Khulumpu dek ra:sing thuksusomaa utaakhaataa. U:maso waaso maanthunchithe, maanchuwaathe. Ra:sing thu:maarnduk Velimaa Khongchanaa khurditka mchaalo pakaanaa baanaamoro mchaarchaa mbaayaayaampaa hembei maditnaa ra:sing odonai thuksaam pikto thu:milo mbaayaayaampi hembei maaditka chaarchaa hupsaanaa ra:singlo ito khulumpu thuksaakhaataathe. Khapkaai ra:sing deiulchi simaa maanullaatchithe.

Khokchiliplo Velimaa khim ma:m yaatchikapkaa Velimaa Khokchilipmi temechea tuyomaantuyo tatlo Loslo Kheu pim nippo teme tuye pim chettaakapkaa Velimaa temechealaas khaaim mtopaa laa:a.

Laaispi temechaalaas khaaim bo:pokschi. Bo:aa maanduplaatlo kkep pokschi, kkep aaso maandup laatlo munimaa pikschi, khasaaso maanduplaatlo dospo waap pokschi. Waap khachi tusko taatekaanaa mlaapto daamto akaathe. Waap akaak saalma pikaathe, - "Khokchilip hong pakaa....! Khokchilip hong pakaa...!!" Khabaaimaa loslo kheulo haposam chuwaak tuwaathe. Nippoaa waap laamlam laamchithe khodolo waap ka perto meksaa-meksaa jukaakhaathe. Waap perto jukaalo waapaa mmerpik mviso daanto-daanto Khokchilipmi khim hei khatchithe. Manka voso khongchilo haninpa daataakasaa doskaa watska khachicham chemdo chue mnito daatka voso kapto khaaichithe. Waap perto jakto khaataak kalto khaaichithelon Khokchiliplo Velimmi khim mask khipsupher maankhaamchomo tuwaachaak khimmi muikumra: themtoi taalaataanithe.

Siyaa ninaanaa hoksiyukchik Khokchilipsi hidu takhichilo chiwoakchithe. Loslo Kheulo mnaachi Khokchilippa takhichinaa bohoppu kaachachilo ngaimaa phaataakhaatnithena yumng-maanyuwaanithe. Khenaa Khokchilippa gidsi bohoppu haapsnaa khomi:chiloi khachi jayyu paataanaa temmaandurchilo bohoppu hupsaadaataanithe. Haayaam dei dong baaikhilo Khokchilippaa mnaachi tumkham ta:lo mgong hokkhaataathe. Khachi chel sotchinaa khaanaanik mnaas Loskheu minchilo khachi saaniwaa chaisaathe.

Kaaskaa ochichel masetaachakaa, thasetaachakaa pikninaa rekbau rongpi ningpi khachi voso dhelto pichinaa khachichelmi saaipakchithe. Khaapchima yukschinaa khimpik kholong sewaachchithe. Khodona Loslo Kheulo khachi chelmi saaipakchini khimgopokaa lattaanilo jikkaate ji urchithe

Translation

Khokchilip

(A popular folk tale of an epoch making personality among the Kiratis)

(Ngopocho J. P. Rai)

Khar's wife Dumdilim had given birth to two daughters Loas and Khew, and a son Khokchilip. The elder daughter Loas was born in the form of a gray hornbill and the younger Khew as a great pied hornbill. Both of them were elder to Khokchilip. When Khokchilip was an infant both the parents died. Being orphaned at a young age, he was taken care by his two sisters who fed him nettle and nettle flower. He was lazy, and was frail due of lack of proper parental care. His sisters used to take him to work in a collective farm but he used to spend his day sleeping in the field. He used to wake up in the evening to return home.

When Loas and Khew reached their youth, they felt that Khokchilip was an additional burden on them. Both the sisters started to talk ill of their only brother. With the advent of their salad days of their glorious youth, both the sisters were in hurry to get married but they thought that they cannot leave their brother on his own. The two sisters discussed about it, and came to a decision that they would kill him and bury him in the nettle groove.

One day, they took Khokchilip to the forest to reap nettle. The two sisters started to slash the nettle, and he slept. They started to cover him up with the nettle but he could not sleep. The pile of nettle was high and the sisters had started stamping on it. There was a cracking sound of the nettle sticks, and the sisters thought that it was cracking of his bones. They said, "Oh! this breaks the brother's ribs, legs, head," on hearing the every cracking sound. After they felt that their brother was no longer alive, they left for home.

Khokchilip got up from his sleep and found that he was covered with nettles. He came out of the nettle pile and started to look out for his sisters but he could not find them. Even by now, he had not realised that his sisters had tried to kill him. As a matter of fact the nettle pile was high enough for Khokchilip not to feel the weight of his sister's stamping. He reached home but could not find them at home too. In the meantime, Loas married Ngaralipisit and Khew married Dukhulipisit.

Khokchilip started to the lead life of hunter by collecting wild roots and fruits. One day, he managed to trap a wild pigeon, and found out different types of grains in its craw. He dug the ground with his digging rod, and sowed those grain in the field. With the passage of the time, the grains started to grow and ripe. He started to eat maize, rice, wheat, barley and millet.

Since, he was bored of eating wheat gruel, Khokchilip wanted to have millet gruel with fish. In order to catch fish, he went to the stream near by. He threw a white cattle-tail trap with a nettle string in the middle of the stream. When he pulled it out, a roundish pebble was attached to his trap. He threw the pebble in the nearby pool, and again he threw his trap. But again, he got the same pebble. He got angry, and he threw the pebble back to the pool again. Again, surprisingly, that pebble was in the trap. This time, he controlled his anger and did not throw the pebble. He thought that he might use the pebble as a pestle to grind chillies. After he put the pebble in his bag, he caught fishes in the trap. At home, he kept the pebble in a wicker basket in a passage in the ceiling, and relished his millet gruel with fish.

Being energetic, Khokchilip used to plough the field after returning from hunting everyday. On returning home, he used to find rice, vegetables etc. cooked. He felt surprised everytime, but in hunger he used to eat everything. He used to call loudly, "who cooked this food?" Sometimes, a cock, sometimes pig, or cat or dog used to reply, "I did it."

One night he had a dream. In his dream, an old woman said, "One who cooks food at your home is none other than your wife. Tomorrow, you pretend that you have gone out, and hide yourself by covering yourself with a winnowing tray. When she comes to do the chore catch hold of her, and repeat "my wife! my wife"

Next day, Khokchilip did actually what the old woman had told him in his dream. He covered himself with the winnowing tray, and peeped through it. After some time, he saw an amazing happening. From a wicker basket where the round pebble was kept came a beautiful lady wearing gold and silver ornaments. She started to carry out the household chore. When she came for the winnowing tray, Khokchilip caught hold of her saying "My wife! My wife!" The lady said, "You had neglected me by throwing me to the pool. My bangles got broken, my body was affected. Either you take me to the pool or leave me alone." In response, Khokchilip said, "I didn't know that you were my wife when you were caught in my trap. Don't be sad. I will pay for your loss." After Khokchilip being pacified, she agreed to marry.

The lady's name was Welimma, and she was a daughter of Pachokis Yeruka. After their marriage, she gave a birth to a son. The couple decide to build a new house after the birth of their son. Khokchilip went to the jungle to bring a pole but he didn't know how the pole should have been for building a house. He got a straight pole rather than the Y-pole. Welimma saw the straight pole and showed him the tail of the flying drongo bird; and asked him to bring a pole with the similar end. Later, he got the exact pole.

Khokchilip dug a hole in the ground and tried to fix the main pole. But he was not able to fix it as the pole fell down into the hole. Wilemma, who was weaving the nettle string, came with baby in her back. As she told him how to fix the pole, the baby fell into the hole. The pole crushed their son to death. After it, the pole was unmovable.

After they had built a house, a new son was born to them. On one fine day, husband and wife left the sleeping baby and went to the fair. On returning they found that the baby was no longer alive, only skeletal remains were there. According to the oracle, it was the elder son who had turned into a cockroach had killed the younger son. Later the spirit of the dead infant that haunts the younger one came to be known as "*moch*." Accordingly witch doctors pacify the evil spirit in every household where there is birth. Khokchilip and Welimma also pacified the evil spirit, and later gave birth to others.

With the passage of their successful married life, Welimma started to miss her siblings and so did Khokchilip. He told her about his elder sisters who had gone missing when he was a young child. On hearing the story, Welimma advised him to search for his sisters. At first, they sent the pig to search them but the search was not successful. Next time, they sent the dog, but it too was unsuccessful. At last, they sent a cockerel. Finally, the cockerel reached his sisters' house, and crowed, "Khokchilip is rich." Loas and Khew, who were both pregnant at that time tried to catch the cockerel but they couldn't. The cockerel shed its feather along as it went away. On finding it beautiful as a toy for the unborn baby, they collected the feathers following the cockerel. Suddenly, they reached the roof top of Khokchilip and Welimma's house.

On leaving him dead, Loas and Khew were surprised to see their brother alive. Khokchilip called them to the ground but both the sisters did not come as they were ashamed of their deed. When Khokchilip showed them the seeds of sumac, their mouth began to water, and they rushed to the seeds. Khokchilip was glad to met his sister after many years but Loas and Khew were remorseful.

In repentance, Loas and Khew presented eight and six cockerel feathers for copper utensils as in accordance to the rituals, respectively in honour of their brother and his family. (Since then, this custom has been followed by the Kulungs in the marriage ceremony). After the departure of Loas and Khew, Khokchilip and Welimma close the door to retain the sanctity of their house.

VOCABULARY

Kinship Terms

Paternal Relations

Kulung	English
<i>cap p^hɔpa</i>	father's grandfather
<i>cap mɔ:ma</i>	father's grandmother
<i>p^hɔpa</i>	father's father
<i>mɔ:ma</i>	father's mother
<i>depde</i>	father's older brother
<i>demde</i>	father's older brother's wife
<i>bobɔ</i>	father's younger brother
<i>cɔŋma</i>	father's younger brother's wife
<i>nini</i>	father's older/younger sister
<i>pusai</i>	father's older/younger sister's husband

Maternal Relations**Kulung**

cap p^hɔpa
 cap mɔ:ma
 p^hɔpa
 mɔ:ma
 demde
 depde
 cɔŋma
 bɔbɔ
 kokpa
 nini

English

mother's grandfather
 mother's grandmother
 mother's father
 mother's mother
 mother's older sister
 mother's older sister's husband
 mother's younger sister
 mother's younger sister husband
 mother's older/younger brother
 mother's older/younger brother's wife

Other Relations**Kulung**

c^hurme
 c^hurme
 namme
 makc^ha
 helma
 helpa
 bubu
 nana
 nec^hɔ
 nec^hɔ
 sapanip
 ŋoŋme

English

mother-in-law
 father-in-law
 daughter-in-law
 son-in-law
 son/daughter's mother-in-law
 son/daughter's father-in-law
 older brother
 older sister
 younger brother
 younger sister
 brother/sister's wife/husband's brother
 brother/sister's wife/husband's sister

Terms Related to Time and Space**Kulung**

keska
 espa
 ese
 desa
 c^hindi:
 dɔkd^hum
 k^hed^hum
 ini
 nammɔ
 c^himɔ
 temniŋka
 metɔŋka

English

day before yesterday
 yesterday
 today
 tomorrow
 overmorrow
 day after overmorrow
 two days after overmorrow
 this year
 coming year
 next coming year
 last year
 before last year

Kulung

d^hali
mektə
emsa
meksa
g^həpi:
f^hemtə

English

up
 down
 here
 there
 in/under
 on

Colour Terms**Kulung**

gigikpa
əmləp
gugurpa
halalap
məmədziç^hi

English

green
 white
 black
 red
 mixed colour

Names of Vegetables**Kulung**

k^hirila lim
bo:hə
gələləmsi/samk^he
jəksi
kirila
səbəi k^hai

English

tender shoots of the squash
 peas
 potato
 colocasia
 squash
 beans

Names of Grains**Kulung**

k^həbui
lis
ra:
docer
b^ham

English

maize
 millet
 paddy
 wheat
 buckwheat

Names of Trees**Kulung**

wart^h ə pəu:
sars^hi pəu:
jes^hi pəu:
rems^hi pəu:
dibus^hi

English (botanical name)

alnus nepalensis
schima wallichii
castanopsis sp. (chestnut)
eurya sp.
castanopsis tribuloides

Kulung

jei pəu:
piŋtuksi pəu:
b^huwap pəu:
gidə pəu:
gəldə:ro pəu:
micisi pəu:
k^hisi pəu:
reli pəu:
mə:rə pəu:
k^həmbə:
bəkcamsi pəu:
b^hel pəu:
tupri pəu:
b^husi pəu:
k^həwəwə siŋ
də:ber buŋ/pəu:
p^huŋma liŋ
pəndri pəu:
k^harsi pəu:
cir pəu:
bəwə pəu:
sət^hə pəu:
k^həwə bel
ninam bel
səwəŋgap pəu:
səŋma siŋ
p^herasam pəu:
tupsi pəu:
c^hamc^hə pəu:

Names of Creepers**Kulung**

kəŋkəksi
doŋri/dəŋ
gagappari
c^hənəwari
ceuri
kottre
wəlləri

English (botanical name)

castanopsis hystrix
spondias axillaris
pentapanax leschenaultii
rhus semialata
symplocos sp.
machilus odoratissima
cryptocarya floribunda
machilus villosa
callicarpa arborea
macaranga peltata
eleocarpus lanaceafolius
cedrela kingli
lati kat
prunus cerasoides
prunus napaulensis
rhododendron arboreum
cryptomeria japonica
rhus sp.
juglans regia
betula sp.
bischofia javanica
dhanu kat
ficus bengalensis
ficus religiosa
edgeworthia gardneri
santalum album
cinnamomum tamala
shorea robusta
cinnamomum cecidodaphne

English (botanical name)

ficus foveolata
entada rheedii
thunbergia grandiflora
cissus carnata
tetrastigma serrulatum
rubia cordifolia
kunwel

Varieties of Mushroom

Kulung

k^hok^h k^hai
muk^h k^hai
tʃ^horo k^hai
sif^harwa
gɔplim
pilep
sisneu
deule

English

kalungay mushroom
 kanne mushroom
 mirge mushroom
 chamre mushroom
 tuksake mushroom
 gajivre mushroom
 jhari mushroom
 dhimire mushroom

Varieties of Bamboo

Kulung

pakpəu:
mikpəu:
paŋpəu:
lip^hupəu:
pəpəu:

English (botanical name)

arundinaria sp.
 arundinaria racemosa
 dendrocalamus sikkimensis
 bambusa nutans
 cephalostachyum capitatum

Names of Birds

Kulung

tuktukurma
k^həu:
caskup
k^hu:
məu:wa
mɔp^hep
səmpɛi:ri
ləu:wa
ga:
tu
dz^həu:wa
mɔŋk^hə
pal
d^hemsipal
k^ha:rwə
bəkciwə
məu:wa

English

trurtle dove
 treepie
 drongo
 koel
 eagle
 eagle
 tit
 robin
 woodpecker
 kaleej pheasant
 peacock
 bulbul
 partridge
 hill partridge
 jungle fowl
 wren babbler
 thrush

Names of Tools**Kulung**

kadali
belo
dzu:dam
belo c^ha
ba:t
p^huŋgappa
p^huŋma c^hər
c^hər
be^ho

English

hoe
 sickle
 bamphok
 sickle
 axe
 gun
 dagger
 knife
 khukuri

Terms Related to the Kitchen**Kulung**

buk^ho
wac^hibim
gɔ:jɔŋ
kɔkcumma
siŋ
ka:r
c^hubui
mi:
gelɔ:bɔŋ
daplɔ
kanapir
p^hemp^hempa
t^hɔkla
g^hanam
k^hilam
k^hoŋ
t^hambɔk^hə
cumsɔs
dzatc^hup
bujuŋga

English

bamboo casket
 broomstick
 kinema
 mortar
 firewood
 dry twigs
 ash
 fire
 coal
 earthen stove
 tongs
 pounded rice
 bamboo casket
 nettle
 ghee
 cutlery
 winnowing tray
 malamta
 utensil
 stool

Numbers**Kulung**

ibum
nitci:
supc:
lic:
ŋaci:

English

one
 two
 three
 four
 five

Kulung	English
<i>tukci:</i>	six
<i>nukc:</i>	seven
<i>rek:</i>	eight
<i>b^həu:c:</i>	nine
<i>pəu:ci:</i>	ten
<i>nissə</i>	twenty
<i>suk</i>	thirty
<i>li:k</i>	forty
<i>ɟak</i>	fifty
<i>tukki:</i>	sixty
<i>ek</i>	seventy
<i>rek</i>	eighty
<i>b^həbəu:</i>	ninety
<i>c^hum</i>	hundred
<i>ikbukə</i>	thousand

REFERENCES

- Rai, Balaram. 2008. *Khambus (Rais) their Retold Accounts*. Namchi: Nirman Prakashan.
- Rai, Reena. 2012. A Sub-lexical Study of Kulung (*in Nepali*). Unpublished MA thesis. Sikkim University.
- . 2014. A Morphological Study of Kulung (*in Nepali*). Unpublished MPhil thesis. Sikkim University.
- Thomras, Bhupdhoj. (ed.). 2049 B.S. *Suktum*. Kathmandu: Nepal.

Organizers
Dept. of Humanities & Social Sciences
Centre for Linguistic Science & Technology
Indian Institute of Technology Guwahati

Partially sponsored by
Indian Council for
Social Science
Research

HLS22
IIT GUWAHATI

Himalayan Languages Symposium

An international annual conference for the Himalayan Languages

This is to certify that

Reena Rai

participated in the 22nd Himalayan Languages Symposium held at
the Indian Institute of Technology Guwahati, Assam, INDIA
from 8 to 10 June, 2016 and presented a paper titled

Phi-feature in Kulung

Arupjyoti Saikia

Prof. Arupjyoti Saikia
Joint convenor and
Head, Dept. of HSS

Sukumar Nandi

Prof. Sukumar Nandi
Joint convenor and
Head, CLST

THE UNIVERSITY OF
SYDNEY

Department of Linguistics
Faculty of Arts and Social Sciences

John Woolley Building A20, Science Road | The University of Sydney | NSW | 2006 | AUSTRALIA

This is to certify that Reena Rai presented a paper entitled *A script for Kulung: Thoughts and practices* at the 25th Himalayan Languages Symposium, which was held at the University of Sydney from 28-29 June, 2019 during the event *Linguistic Diversity in the Asian Century*.

Dr. Mark W. Post

Dr. Yankee Modi

Dr. Gwendolyn Hyslop

Organizing Committee
Linguistic Diversity in the Asian Century
Department of Linguistics
University of Sydney

भाषाविज्ञान समाज नेपाल

(स्थापित २०२६/वर्षा २०६४)

Linguistic Society of Nepal

(Estd. 1979/Regd. 2008)

This is to certify that Reena Rai participated
in the 37th Annual Conference of the Linguistic Society of Nepal held on November
26-27, 2016 at CEDA, Tribhuvan University, Kathmandu.

He/She also presented a paper entitled

CASE MARKING AND ADDOSITON OF KULUNG-

(Kamal Poudel)

President

(Krishna Prasad Chalise)

General Secretary

Date: 27-11-2016